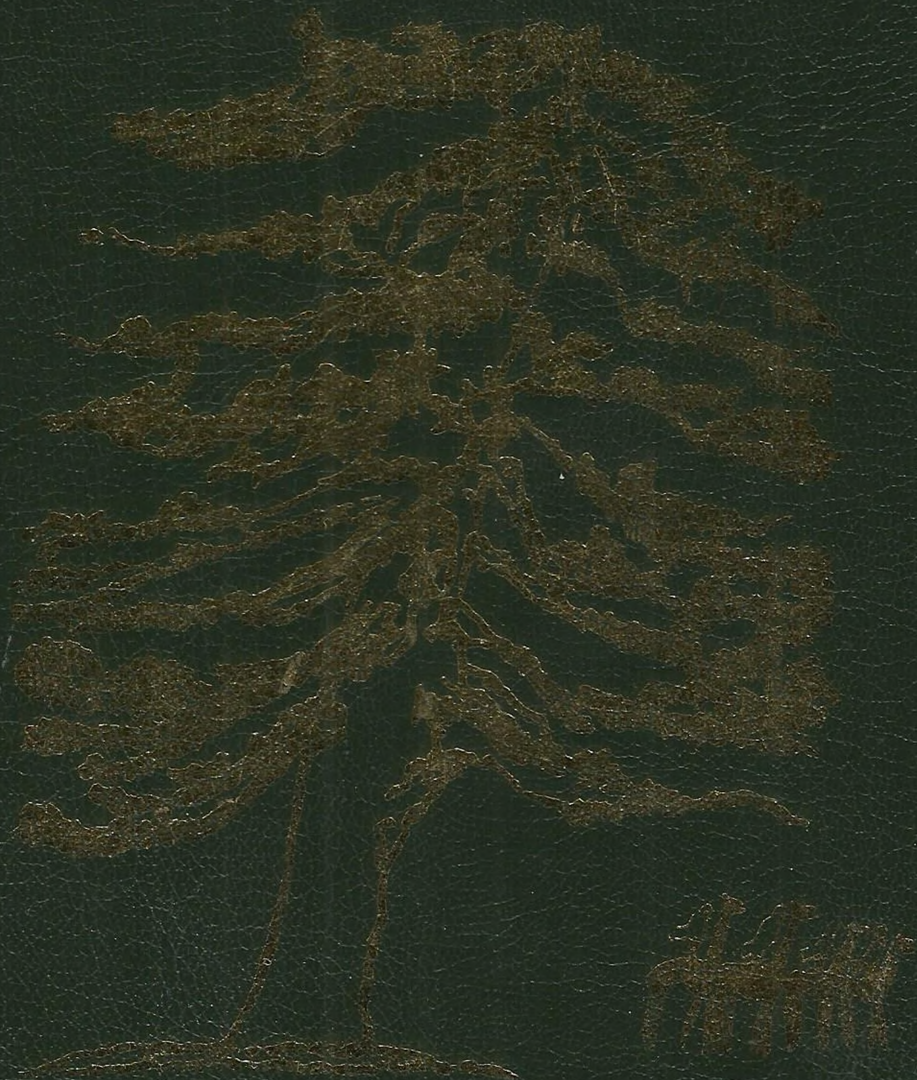
AMIR LJUBOVIĆ
FEHIM NAMETAK

HASAN KAFIJA PRUŠČAK

AMIR LJUBOVIĆ FEHIM NAMETAK

Amir LJUBOVIĆ
Fehim NAMETAK

HASAN KAFIJA PRUŠČAK

Sarajevo-Publishing
1999.

CIP – Katalogizacija u publikaciji
Nacionalna i univerzitetska biblioteka
Bosne i Hercegovine, Sarajevo

821.163.4 (497.6).09:929 Pruščak H. K.
012 Pruščak H. K.
081

LJUBOVIĆ, Amir, 1945-
Hasan Kafija Pruščak / Amir Ljubović, Fehim Nametak. – Sarajevo : Sarajevo Publishing, 1999. – 280 str. : faks. ; 23 cm. – (Biblioteka Kulturno nasljeđe BiH)

Bibliografija: str. 269-277 i uz tekst

ISBN 9958-21-100-9
1. Nametak, Fehim, 1943- 2. Pruščak, Hasan Kafi, 1544-1615
COBISS-ID 6585606

ISBN 9958-21-100-9

PREDGOVOR

Prema dosadašnjim istraživanjima, Hasan Kafija Pruščak (Prusac, 1544. – Prusac, 1615.) spada među naše pozante pisce i mislioce na orjentalnim jezicima. U osmanskim hronikama i putopisima zabilježen je već neposredno poslije smrti (Ata'î), zatim nešto kasnije, polovinom istog stoljeća, bilježi o njemu Hadži Halifa, te najzad, 1660. godine, putopisac Evlija Čelebija, prilikom boravka u Pruscu, zapisuje o "preuzvišenom šejhu Kafiji" kako je "stekao veliko obrazovanje iz raznovrsnih nauka", kako je "napisao po jedan odgled i raspravu iz svih grana znanosti" i "komentirao mnoga značajna djela..."[1] Potom ga, sve do danas, bilježe sve značajnije odgovarajuće hronike, historije književnosti i enciklopedije.

U samom Pruscu i danas je živa uspomena na mudrog šejha, ktitora, učenog kadiju i profesora. Tu bi uspomenu trebalo najzad organizirano njegovati.

Donedavno je djelo Hasana Kafije bilo više izučeno i poznato u evropskoj orijentalistici nego kod nas. No, nije to slučaj samo s njegovim djelom nego i s djelom još nekih naših poznatih pisaca na orijentalnim jezicima. Interesovanje za Hasana Kafiju Pruščaka u evropskoj orijentalistici ispoljilo se već početkom prošlog vijeka, i to prije svega u vezi s djelom *Temelji mudrosti o uređenju svijeta*, kada je ono prevedeno na francuski jezik.[2] Od tada to interesova-

[1] Evlija Čelebija, *Putopis*, Sarajevo, 1967., str. 133.
[2] Vidi: A. Ljubović, *Bibliografija H. K. Pruščaka*, "Život", br. 2, Sarajevo, 1980.

nje ne prestaje; sačinjeno je više prijevoda tog djela a i napisano više studija u kojima se ističe da "ova poslanica predstavlja određenu vrstu preteče sličnim uspjelim razmatranjima... i rezultat je jednog filozofskog, državničkog uma"[3] zatim, "Hasan Kafija je uistinu istaknuti predstavnik obrazovanih bosanskih muslimana..." čije će se "djelovanje u domaćoj muslimanskoj književnosti tek docnije moći sagledati".[4] Na kraju, Karačon poredeći ovo djelo s Makijavelijevim *Il principe* i Monteskjeovim *Lettres persanes*, ističe kritičnost socijalno-političke misli Pruščakove, koji "tobože čisto teoretski raspravlja o predznacima započevšeg pada države", a "u stvari daje sliku tadašnjeg stanja u Turskoj."[5]

Najzad, o snazi i važnosti ovog djela rječito govori to što je još za života dobio za njega priznanje i nagradu s najvišeg mjesta u Carevini; sam sultan mu je "vlastoručnim pismom dao akhisarski (prusački) kadiluk kao doživotnu mirovinu..."

Pored velikog broja rukopisa Pruščakovih djela u našim zbirkama orijentalnih rukopisa, što je također indikativno za njegov ugled i značaj, rukopisi nekih njegovih djela, a posebno *Temelja mudrosti o uređenju svijeta*, nalaze se u brojnim većim rukopisnim zbirkama izvan naše zemlje – u Istambulu, Bratislavi, Parizu, Lajpcigu, Berlinu, Drezdenu, Beču, Kairu.

Kao što se vidi, zasad je najznačajnije i najpopularnije Pruščakovo dijelo *Temelji mudrosti o uređenju svijeta*; međutim, u njegova vrlo značajna djela spada i *Kafijin kompendij iz logike*, *Rajske bašče o temeljima vjerovanja*, *Svjetlo istinske spoznaje o temeljima vjere*, *zatim Kompedij iz stilistike*, te biografsko-autobiografsko djelo *Niz učenjaka do posljednjeg profeta*.

Na izgled, čini se da se Pruščak bavio brojnim i različitim oblastima – socijalno-političkom, logičkom, teološkom, pravnom, lingvističkom i historijskom. Međutim, sva njegova djela imaju jasno misaono, i opće i praktično, društveno i kulturno opredjeljenje. Na

[3] Franz Babinger, *Die Geschichtsschreiber der Osmanen und ihre Werke*, Leipzig. 1927, str. 144-145.

[4] Karel Petraček, *Die Chronologie der Werke von Hasan al-Kafi al-Aghisari*, Archiv Orientalni, 27/3, 1959., str. 412.

[5] Thalloczy-Karácson, *Eine Staatsschrift des bosnischen Mohamedaners Molla Hasan el Kjafi "Über die Art und Weise des Regirens"*, str. 141.

misaonom planu, to je sasvim očito racionalističko opredjeljenje; iz tog osnovnog, misaonog opredjeljenja proizilazi na općem i praktičnom društvenom planu njegovo stalno i uporno zalaganje za pravno organizirano društvo, a zatim na kulturnom planu, to je opredjeljenje za obrazovanje, znanje, mudrost i učenost. Kroz sve to provlači se jedna radikalna linija koja, s jedne strane, usmjerava na otvorenu i na mahove smjelu kritiku mnogih sfera društvenog i državnog života, a s druge, iskazuje ponovljene pozive na nužne promjene na svim spomenutim planovima.

Kulturno nasljeđe Muslimana u Bosni i Hercegovini na orijentalnim jezicima za vrijeme osmanske vlasti predstavlja orijentalno-islamsku komponentu u našoj kulturi uopće. Hasan Kafija Pruščak je eminentni i pravi izdanak i predstavnik te književnosti. On se obrazovao i formirao svoj pogled na svijet i svoj način mišljenja na izvorima i uzorima orijentalno-islamskog kulturnog kruga, on je u njegovim okvirima i stvarao. Taj je krug u njegovo vrijeme, nažalost, bio zatvoren u odnosu na zapadni, evropski kulturni krug, posebno što se tiče društvenih nauka. Zato je i Pruščak neodvojiv od kasne srednjovjekovne orijentalno-islamske kulture, te se kao takav mora posmatrati, proučavati i ocjenjivati. Pored toga, treba uzeti u obzir i životni put samog Pruščaka: on se tokom čitavog svog vijeka kretao između obrazovanja i nauke, s jedne, i administracije i politike, s druge strane. To se sve, i opće i posebno, odrazilo u prvom redu na četiri momenta:

a) način ili, tačnije, formulu njegovog stvaralaštva,
b) teme i sadržaj
c) izvore
d) način gledanja i mišljenja

Osim dvije kraće rasprave, jednog biografsko-autobiografskog djela, svi ostali Pruščakovi spisi nose, u pogledu forme, karakteristiku srednjovjekovne književnosti orijentalno-islamske civilizacije. Odmah da kažemo da Pruščak nije bio pjesnik (neznatan broj njegovih stihova potpuno je zanemarljiv u odnosu na ostali opus), niti pak pisac "zabavne", umjetničke proze. On je bio mislilac i znanstvenik na polju humanističkih disciplina: filozofije (uvjetno, jer

se radi o orijentalno-islamskoj misli kasnog srednjovjekovlja), logike, prava, sociologije, politike, teologije i lingvistike. Zbog svega toga on je svoja djela pisao u tada vladajućim formama: poslanicama (koje su redovno posvećivane uglednim ljudima, od učenjaka, aristokrata, namjesnika i vezira do samog sultana), kompendijima, komentarima i glosama. Kada je riječ o raspravama i poslanicama, ne postavlja se pitanje jesu li to samostalna, odnosno originalna djela, bar s formalne strane. Ona to jesu. Međutim, kompendiji, komentari i glose, na prvi i površan pogled, mogu se uzeti kao nesamostalna, neizvorna, neoriginalna djela, jer se, opet s formalne strane gledano, naslanjaju ili vežu za neka druga djela. No i u ovom slučaju moramo jednostavno voditi računa o tome koje su bile vladajuće forme pisanja u vremenu i u prostoru u kojima je Pruščak stvarao. To su bile upravo te forme, bar u oblasti disciplina kojima se on bavio. Ipak, to ne znači da te forme ne mogu sadržavati ozbiljnu mjeru samostalnog, vlastitog i originalnog. Ne samo uvod u Pruščakove kompendije, komentare i glose nego i neposredno njegova izjava, na primjer u pristupu djelu, *Tamhīṣ at-talḫīṣ*, komentaru na čuveno stilističko djelo al-Qazwinija,[6] pokazuje da je on pisao takva djela s namjerom da ispravi, produbi i objasni. "No, ono ipak nije lišeno izvjesnih oprečnih i spornih mjesta koja zaokupljaju i opterećuju učenike željne znanja. Zato sam iz spomenutog djela izvukao osnovna pravila i stvarna značenja, navodeći najpristupačnije primjere i ogovarajuće dokaze, skratio sam ga na mjeru korisnu za one kojima biva jasno i bez dosade, da im bude siguran priručnik i posrednik koji neće dovoditi u zabludu, bez nedostataka a s potrebnim podacima za najvažnija pitanja." Pišući komentar, glosu ili kompendij na osnovu jednog ili više djela, a pri tom se povinujući vladavini takvih oblika, mnogi pisci su često željeli izvršiti stvarnu kritiku osnovnog djela ili pak komentara, ako su pisali glosu. U takvoj kritici se zahvat ne svodi na puko "ispravljanje pogrešaka" ili objašnjavanje teksta, nego se nerijetko vode argumentirane rasprave, unose vlastita, originalna stajališta i misli, čime se daje i određen doprinos znanosti iz koje je osnovno

[6] Muḥammad ibn 'Abdurraḥmān al-Qazwīnī (1267.-1338.), poznati arapski filolog, a djelo je *Talḫīṣ al-Miftāḥ fī al-ma'ānī wa al-bayan.*

djelo napisano. Sigurno imamo slučajeva da se, u naslonu na glavna djela u nekoj znanstvenoj ili književnoj oblasti, tačnije, povodom njih, iskaže zapravo svoje vlastito viđenje i rješenje problema. Brojni komentari, glose i kompendiji su upravo zbog toga i nastali, određenije, kao odgovor na zahtjeve općeg društvenog i kulturnog kretanja. Komentari *Kur'ana* obično se nazivaju – tafsir, a ostalih djela – šarh. Ova forma je najzastupljenija u našoj književnosti na arapskom jeziku i obuhvata većinu oblasti društvenih disciplina u njoj. Komentari nisu ništa neobično ni u drugim književnostima, posebno starijim, prije svega srednjovjekovnim, ali su oni u orijentalnim književnostima toliko zastupljeni, posebno na arapskom jeziku, da nema gotovo nijedne oblasti duhovnog stvaralaštva na ovim jezicima u kojoj krupnija djela nisu redovito komentirana više puta, a neka i više desetina puta, bez obzira na to radi li se o poetskim djelima iz najstarijeg perioda ili o djelu iz dogmatike, medicine, filozofije, lingvistike... To svoj ovoj književnosti daje takav pečat da to pitanje ne može proći bez komentara. Mnoga današnja filozofska, znanstvena i književno-kritička djela predstavljaju, zapravo, komentare o drugim djelima. Radi se, dakle, o tome kako se komentiraju druga djela. Ukoliko je kultura otvorenija, to su i komentari slobodniji, samostalniji, originalniji, a ponekad i sve udaljeniji od matičnih djela u potrazi za vlastitim rješenjima. Međutim, jedna kultura koja ima izrazito srednjovjekovni karakter, u svojoj reprodukciji se obraćala pretežno prošlosti; otuda mnoštvo komentara i citata iz djela autoriteta – osnivača sistema i utemeljivača njenih osnovnih disciplina. Zatvoreni sistem teško prihvata pojavu novih značajnih programskih djela, bar ne u posebnom, samostalnom obliku i izvan vladajućih tokova i struktura. Zato je pisac (mislilac, kritičar, znanstvenik, teoretičar, istraživač) morao da svoj doprinos, otkriće ako ih ima, saopći uklapajući ih, bar deklarativno, u postojeći sistem ideja i naslanjajući se na neki raniji autoritet, da ga tobože tumači, a da na taj način, zapravo, izrazi sebe, to jest svoje vrijeme i svoje tlo. To se i u našoj književnosti na arapskom jeziku činilo upravo i najčešće u formi komentara. Otud u njima, pored veoma čestih ponavljanja i jalovih nastojanja oko beznačajnih, na primjer, jezikoslovnih ili vjersko-obrednih sitnica i besmislica, ima ipak i vlastitog istraživanja, izricanja sudova, kri-

tika, polemike, interpretacije, objašnjavanja, produbljivanja, pa i analize problema. Manir pisanja komentara i glosa bio je toliko zavladao da su ih pojedini autori pisali i na svoja djela ili komentare. Zato u svom pristupu ovoj književnosti prihvatamo da su komentari, koji su brojni i bogati, i po temama i po dometima, vrijedan stvaralački napor naših ljudi u prošlosti. U ovakvom svjetlu treba gledati na ovu kategoriju djela Hasana Kafije Pruščaka. Ovom stvaraocu i misliocu oblik djela nije bio prepreka da se iskaže i potvrdi, da dadne svoj znanstveni i misaoni prilog.

Hasan Kafija Pruščak je stekao opće obrazovanje u okviru školskog sistema Osmanske Imperije. Postao je profesor i kadija. Islamske teološke discipline, pravo, filozofija (opet, uvjetno), zatim historija, administracija, politika, te najzad, filologija, to su predmeti iz kojih je on stekao znanja. S druge strane, početak očite krize društva, i to na jednom širem fonu, od obrazovnog, kulturnog i moralnog do ekonomskog, političkog, vojnog i administrativnog, predstavljao je za takvog Pruščaka izazov da istražuje uzroke i ponudi rješenja. Ta dva momenta su, ergo, odredila teme i sadržaj njegovog stvaralaštva. Kao profesor on piše komentare i glose iz lingvistike pa i logike, kao teolog piše o osnovnim postulatima islamskog vjerovanja, kao kadija ulazi u pravne probleme, kao mislilac, u sferi politike i društva, vrši jasnu i otvorenu kritiku nedostataka tog društva i preporučuje puteve iscjeljenja, najzad, kao pisac, on i o sebi bilježi značajne podatke. Ne mogavši naravno samom sebi posvetiti čitav opus, on svoju skromnu ličnost uvrštava u *Niz učenjaka* od kojih je učio i za kojima se kretao, pa je to djelo istovremeno i svojevrsni iskaz o intelektualnim i moralnim učiteljima i uzorima njegovog učenja.

Izvori Pruščakovog stvaralaštva su, kao i u svakom drugom slučaju, određeni društvenom i kulturnom prošlošću i savremenošću njegovog socijalnog prostora. Društvena prošlost tog prostora u vrijeme Pruščakovog života i djelovanja bila je u znaku feudalnih socijalnih struktura s prevlađujućim pečatom orijentalno-islamskih poimanja svojine, države, vlasti, politike, prava, odnosa između ideologije i politike, odnosno, duhovne i svjetovne vlasti. Kulturna prošlost, pak, također je bila u znaku orijentalno-islamske tradicije, načina mišljenja i djelovanja u historijskom prostoru. Ta tradicija

sadrži osjetnu notu perzijskih dostignuća u politici i administraciji, ali osnovni pečat je ipak dao islam sa svojim prvim izvorima, *Kur'anom* i hadisom. Najzad, tu je i orijentalno-islamska filozofija, književnost, posebno poezija, te hiljadugodišnje životno iskustvo iskazano kroz orijentalnu mudrost. Napokon, socijalni prostor u Pruščakovo doba jeste kriza osmanskog feudalizma sa svim što ulazi u nadgradnju i bazu jedne društvene građevine, a to znači od ideologije, obrazovanja, nauke, morala do privrede, trgovine, saobraćaja, administracije i vojske. Kriza svih tih elemenata osmanske društvene zgrade predstavljala je izvor i izazov, pa tako i određivala probleme i sadržaje Pruščakovog spisateljskog djela.

Najzad, način gledanja i mišljenja u Pruščakovom djelu i djelovanju proizilazi iz prethodna tri elementa. Odmah se postavlja pitanje, već ranije postavljeno: sadrži li Pruščakov način gledanja na svijet i način mišljenja određeni sistem? Naš odgovor je potvrdan, pri čemu, opet, moramo voditi računa o tome šta za koji kulturno-civilizacijski krug znači sistem mišljenja u smislu filozofskog sistema. Zapadna misao se, od Grka do danas, kreće u sistemima-karikama koji se nadovezuju jedan na drugi, neodvojivi su jedan od drugog, mada su se najčešće, više na izgled nego stvarno, konfrontirali i izmjenjivali u odnošenju prevage. Bitna karakteristika te misli jeste upravo uporno insistiranje na sistemu, pa onda i na određenoj zatvorenosti svakog sistema-karike u odnosu na drugi. Svaki sistem, u izvjesnom smislu, znači ogradu i nama, i to putem konfrontacija: materijalistički-idealistički, filozofski-teološki, dijalektički-dogmatski. U orijentalno-islamskom načinu mišljenja nema takvog parcijalizma, nema oštrih granica, nema sigurnih i neprevladivih dioba, i to zato što se čovjek po svom shvatanju svijeta i svog mjesta u njemu, ne konfrontira s prirodom, on u njoj ne vidi objekat svoje historijske misije, nego živi u njoj, saživljava se s njom, ona je ravnopravan partner njegov; priroda i čovjek su jedno, sve, isto. Ovo povlači za sobom odsustvo mnogih dioba, podjela, razgraničavanja, ograda, pa i sistema. Tako orijentalni način mišljenja može predstavljati nešto šire i opširnije od sistema, to je sveukupnost, bezgraničnost, atmosfera, to je sve. Tako je pitanje filozofskog sistema za ovaj način mišljenja jednostavno lišeno smisla, kao što bi bilo besmisleno ograđivati kozmos. No, ipak, različite se stvari

moraju razlikovati, pa historija orijentalno-islamske misli pokazuje više teološko-pravnih škola. Jednoj školi pripadao je i Hasan Kafija Pruščak, ali u okviru jedinstvenog, posebnog, orijentalno-islamskog načina mišljenja i pogleda na svijet.

Već smo spomenuli da je Pruščak djelovao kao profesor, kadija, teolog, filozof-logičar i socijalno-politički pisac. Kao takav on se u potpunosti uklapa u osmansko feudalni sistem, identificira se s njegovim vrijednostima i bori se za njegovo učvršćenje. Međutim, Pruščakova veličina je u tome što je na našem prostoru u ono, za naše balkanske prilike, daleko i tamno vrijeme kompetentno i učeno vladao materijom, što je bio kadar proučavati te discipline, o njima raspravljati na visokom stručnom i znanstvenom nivou i, najzad, i sam dati svoj prilog unapređenju tih znanosti. Tome treba dodati da i stanje obrazovanosti, nauke, kulture, škola i biblioteka, kao i sveukupnog intelektualnog u Osmanskom Carstvu, pa i u Bosni nije bilo bez značaja za pojavu mislioca i pisca Pruščakovog formata.

Najizrazitija crta Pruščakovog mišljenja jeste racionalizam. "Nema vodiča kao što je razum", navodi on. Ta se crta, ako logično i s pravom odbacimo izvjesne konvencije i ustupke, koje svaka javna riječ i u svako vrijeme čini kao tribut ideološko-političkoj društvenoj klimi, konsekventno povlači kroz čitav njegov opus. Izuzev dogme o "prvom uzroku", Pruščak ostala pitanja kojima se bavi nastoji navesti u sferu racionalnog postupka. Za sva rješenja on se poziva na razum. Iole ozbiljniji i studiozniji uvid u njegova djela pokazuje da se on u dilemi između dogmatizma i misticizma, te racionalizma i povijesnosti redovno opredjeljuje za racionalni postupak spoznaje i za posmatranje čovjeka kao društveno-historijskog bića. "Nema vlasti bez ljudi" i "ni Bog neće izmijeniti jedan narod ako on sam sebe ne izmijeni", naglašava on u djelu *Temelji mudrosti o uređenju svijeta* aplicirajući ta gledišta u ovom i drugim svojim djelima.

To se, najzad, posebno vidi u djelu *Rajske bašče o temeljima vjerovanja*, u kojem on, u okviru rasprave o slobodnoj ljudskoj volji, čitav ovozemaljski, historijski prostor *de facto* stavlja čovjeku na raspolaganje. U upravljanju državom on se ne oslanja na tradicionalne nosioce politike (dinastija, aristokracija i eventualno

“kler”), nego na umne, obrazovane i sposobne ljude koji trebaju biti prvi oslonac mudre vladavine. Spominjući četiri elementa na kojima počiva svijet, on na prvo mjesto stavlja znanje učenih ljudi. A potom navodi orijentalnu sentencu: “Najbolji je vladar onaj koji sjedi u društvu s učenjacima, a najgori učenjak je onaj koji sjedi u društvu s vladarima.” U tom smislu karakteristično je i njegovo insistiranje na državi prava i zakona, rada i striktne podjele društvenih poslova. On smatra da zakon treba primjenjivati dosljedno i nepristrasno, podjednako u odnosu na sve podanike. Najzad, da bi još više i šire afirmirao racionalistički pristup spoznaji istine, kako na planu logičkog tako i na planu religijskog mišljenja, on piše dva ozbiljna i relativno veća djela: *Kafijin kompendij iz logike*, prvo naše djelo iz te oblasti na orijentalnim jezicima, inače sačinjeno pregledno, sistematizirano i kompetentno, te prošireno novim poglavljem u odnosu na tradicionalne orijentalne logike, zatim *Rajske bašče o temeljima vjerovanja* i *Svjetlo istinske spoznaje o temeljima islamske vjere*.

Uz racionalističku crtu kod Pruščaka nadovezuje se sistematičnost u njegovom mišljenju i u djelima. Svoje misli i djela Pruščak izlaže pregledno, vodeći pri tom računa da zaključci logički i sistematski proizlaze iz nužnih pretpostavki, a za svaki stav i zaključak navodi potrebne ilustracije, odnosno odgovarajuće primjere. Svako njegovo djelo, za razliku od najvećeg broja djela orijentalno-islamske književnosti, posebno njegovog vremena, ima striktno provedenu podjelu, od uvoda, u kome se obrazlažu razlozi pisanja djela pa često i literatura kojom se služio preko pojedinih glava i odjeljaka do zaključaka, upravo onako kako se to radi u savremeno sistematiziranim djelima. Najzad, njegov izraz je dopadljiv, koncizan i jasan.

Nova značajka djela Hasana Kafije Pruščaka jeste što ono predstavlja izvanredan izvor za političku, ekonomsku, vojnu i kulturnu historiju. Svako njegovo djelo je zapravo odgovor na izazov vremena, svako je indikacija ili čak neposredna eksplikacija stanja u osmanskoj historiji i u Bosni onoga vremena. Sav njegov opus predstavlja istovremeno znak, konstatiranje sveopće krize Osmanskog Carstva i pokušaj da se ukaže na puteve njenog prevladavanja. U tom pogledu je najilustrativnije djelo *Temelji mudrosti o uređe-*

nju svijeta, posebno njegova proširena, turska verzija. U njemu se tako neposredno govori o krizi osmanskog društva da ga historičari mogu uzeti kao prvorazredan izvor. Iz tog dijela saznajemo o stanju privrede, administracije, vojske, o odnosima između vlastodržaca i potlačenih slojeva, o korupciji i otimačinama, pljačkama, progonima, zatim o zaostalosti, nemoralu, razvratu u redovima vladajuće klase i na dvoru itd. Evo jedne rječite ilustracije: "Nasilje među muslimanskim vojnicima u evropskoj Turskoj pojavilo se prije tri godine, tačnije od 1004. (1595.) godine. Mnogi od njih su se odmetnuli po pokrajini i čine nered, prljaju čast muslimana, obeščašćuju njihove žene i djecu, otimaju od raje namirnice i nanose nepravdu ubogim i slabim. Ovo se naročito odnosi na carski odred", bilježi Hasan Kafija Pruščak. Koliko je bila oštra kriza društva i koliko je to jasno osjetio Pruščak, vidi se po pravom vapaju za promjenom koji on upućuje. "Bože moj, koji mijenjaš moć i stanje, promijeni naše stanje u najbolje!" – zaključuje on razmatranje u *Temeljima mudrosti o uređenju svijeta*. Najzad, iz tog se djela vidi kolike su nepravde vladale, jer su zahtjevi za pravdom i pravednošću tako često spomenuti u ovom djelu.

Hasan Kafija Pruščak nije bio kadar ulaziti u stvarne uzroke socijalne krize Osmanskog Carstva krajem 16. i početkom 17. stoljeća, ali je i te kako znao uočiti tu krizu i jasno ukazati na nju. On, također, nije mogao ponuditi neka radikalna revolucionarna rješenja. Međutim, sama opća kritika koju je uputio tom društvu, na prvom mjestu vladajućoj klasi, ne štedeći pri tom ni samog sultana, već je dovoljno snažan i progresivan, pozitivan i odvažan čin. Po tome se Pruščak javljao i kao nedvosmisleni kritičar osmanskog feudalnog društva, i to je još jedna značajna crta ovog pisca. Najzad, u vezi s njegovim socijalnim pogledima nije beznačajno što on na drugoj, zapadnoj strani nalazi rješenja i dostignuća koja simpatizira i hvali, pa ih i preporučuje. Iz ovoga želimo zaključiti da njegova kritika i vizija nisu tradicionalističke, ma kako se to na prvi pogled činilo, nego su progresivne. U tom smislu je zanimljivo da on smatra da "kler", naravno u užem smislu riječi, ne treba da se angažira u politici i administraciji, on čak i ne spada u "vladajuću kategoriju", nego se treba baviti ćudoređem i molitvama.

Najzad, misleći i dalje na Pruščakovo najpoznatije djelo *Temelji mudrosti o uređenju svijeta*, ističemo da je ono prepuno izvanrednih pouka, prava riznica sjajne orijentalne mudrosti. Neke od sentencija koje donosi Pruščak zadivljuju svojom dubinom, životnim iskustvom razumnošću i humanizmom. Evo nekih primjera: "Nema vodiča kao što je razum, čuvara kao što je pravda, mača kao što je istina, niti pomoći kao što je iskrenost." "Čovjek je rob dobročinstva." "Čudim se onom ko kupuje robove za novac, a ne kupuje slobodne ljude svojim velikim djelima." "Najvrednije zakopano blago je ljubav u srcima ljudi." "Svoju tajnu povjeri jednome, a savjetuj se s hiljadu." "Razmišljanje oštri tupu sablju, a sablja ne oštri tupu misao." "Strpljenje je oružje pobjede." "Strpljenje su stube, ko se uz njih penje doseže do zadovoljstva." "Junak je drag i svom neprijatelju, a kukavica je mrzak čak i svojoj majci. "Ne potcjenjuj neprijatelja, jer, ako ga pobijediš, nećeš zaslužiti pohvalu, a ako izgubiš, nećeš se opravdati." "Povući se na vrijeme bolje je nego ustrajati u nevrijeme." "Najveća pogreška je zaratiti protiv onoga koji traži mir."

Sljedeće što želimo podvući među vrijednostima koje je posjedovao ovaj pisac jeste njegova primjerna obrazovanost i široka obaviještenost. Pruščak je imao veoma visoko mišljenje o obrazovanju i nauci. U većini njegovih djela na početku nailazimo na prave himne nauci i učenjacima. "Slava Bogu, koji je zemlju ukrasio učenim ljudima kao što je nebo okitio zvijezdama!" – uzvikuje on, a zatim navodi hadis: "Gledanje u lice učenjaka je bogoslužje." Izvanredno veliki broj navoda iz *Kur'ana*, hadisa, iz djela filozofa, historičara, drugih pisaca, pjesnika, teologa, pravnika, filologa, kao i iz orijentalne tradicije uopće, ne samo islamske nego i neislamske, sežući u daleku prošlost i obuhvatajući velike kulture, kao što su stara grčka, perzijska, te stare semitske kulture sve do biblijskih vremena, rječito pokazuje koliko je napora Pruščak činio i kako se solidno pripremao, radeći na svojim spisima. Konkretniji uvid u literaturu kojom se on služio doveo bi do zaključka da je upotrijebio gotovo sva najznačajnija djela relevantna za pojedini predmet istraživanja, naravno koja su mu bila pristupačna na orijentalnim jezicima. Istovremeno, to znači da njegovo djelo, iako nastalo u okviru islamske kulture, nije ograničeno islamskom

tradicijom, a još manje tradicionalizmom, nego se osniva na cjelokupnom misaonom nasljeđu, ne samo islamskog i neislamskog Orijenta nego i starih Grka, Egipćana, nalazeći svoje motive u općoj društvenoj krizi, koju je Pruščak uočio i pokušao joj propisati lijek, te crpeći moralnu i misaonu snagu i kritičku odvažnost u svojoj izuzetnoj ličnosti i u sredini koja ga je takvog dala.

Sulejman Grozdanić

HASAN KAFIJA PRUŠČAK
ŽIVOT I DJELO

I.

BIOGRAFIJA

Hasan Kafija Pruščak, sin Turhana, jeste, ličnost koja je zbog svoje izuzetne prosvjetarsko-naučničke aktivnosti privlačila pažnju od vremena njegovih savremenika do danas. U vremenu od XVII. stoljeća naovamo u narodu njegova kraja iskonstruirane su i legende vezane za njegovu ličnost, od kojih se neke više odnose na jednu drugu popularnu ličnost prusačkog kraja, Ajvaz Dedu.

Ipak, za rekonstrukciju Kafijina života ima dovoljno podataka iz kojih se može, sa dosta sigurnosti, sastaviti mozaik njegova životopisa. Ponešto se o Kafiji pisalo, kako smo napomenuli, još od vremena njegovih mlađih savremenika pa sve do danas, a vrlo dobru i potpunu biografiju sastavio je Hazim Šabanović,[1] koristeći se prije svega Kafijinom autobiografijom i svim dostupnim izvorima, naročito defterima za bosanski i kliški sandžak s kraja XVI. i početka XVII. stoljeća.

Osnovne i najpouzdanije podatke o Kafijinom životu crpimo iz njegove autobiografije, pridodate na kraju djela *Niẓām al-'ulamā ilā ḫātam al-anbiyā*, završene 1600. godine.[2] Da je pisana koju godinu kasnije, pružila bi nam pouzdanije podatke i za onaj dio Kafijinog života (posljednjih 16 godina) koji nam je ostao gotovo nepoznat. Za taj period njegova života kao i za neke detalje koje

[1] Hazim Šabanović, Hasan Kafi Pruščak, POF XIV-XV, Sarajevo, 1969., str. 5-31.

[2] Vidi: M. S. TF 139 u Univerzitetskoj biblioteci u Bratislavi. Fol. 44-54.

Kafija nije spomenuo koristit ćemo se literaturom o njemu i samim njegovim djelima, koja barem posredno, govore o autoru i njegovim preokupacijama.

Da je njegova autobiografija ipak nepotpuna i lišena nekih vrlo važnih podataka upravo zato što nemamo u njoj podatke o posljednjim godinama njegova života, dokazuje nam činjenica koju ćemo ovdje uzgred spomenuti. Naime, Ataji, njegov nešto mlađi savremenik, u Kafijinoj biografiji spominje na prvom mjestu među Kafijinim djelima *Komentar Quduriya* u četiri toma.

Kako u Kafijinoj autobiografiji nema spomena o tome djelu, a nismo nigdje pronašli njegov rukopis, zaključujemo da ga je Kafija napisao u posljednjim godinama života, ukoliko ga je uopće napisao.

No, da pođemo redom, onako kako Kafija izlaže svoju biografiju. Hasan Kafija, sin Turhanov, sin Davudov, sin Jakubov az-Zibi al-Aqhisari al-Bosnawi, rođen je u petak mjeseca ramazana 951. godine (16. novembra – do 15. decembra 1544.). Pradjed Jakub mu je doselio iz Skadra u selo Zib kod Prusca koncem XV. stoljeća, kad je osvojen Prusac i njegova okolina. Pruščak, istina, navodi prema kazivanju svoga oca da mu je pradjed doselio za vrijeme Fatiha, ali to ne može biti tačno jer Prusac nije bio ni osvojen za Fatihova vremena.[3] Osim toga, selo Zib je tek 1516. godine imalo tri muslimanske i šest kršćanskih domaćinstava, a 1540. je imalo šest muslimanskih i devet kršćanskih kuća.[4] U popisu iz 1540. godine u tom selu nema njegova pradjeda Jakuba, koji je umro, kako kaže Pruščak, početkom vladavine sultana Sulejmana, a nema ni njegova djeda Davuda, koji je poginuo kad su Turci opsjedali grad Vranu u Dalmaciji (1538.). Nema u ovom popisu ni Kafijina oca jer se već preselio u Prusac.[5]

Kafijina autobiografija ne pruža mnogo podataka o samom njegovom djetinjstvu. Iz nje možemo tek saznati da se počeo školovati u 12-toj godini života (1556.). Na studije u Istanbul otišao je "kad je završio početne nauke u našoj zemlji, u početku vladavine

[3] Vidi: H. Šabanović, op. cit.
[4] Isto.
[5] Isto.

sultana Selima II", što znači u jesen ili zimu 1566. godine.[6] Šabanović pretpostavlja da se u međuvremenu, prije polaska u Istanbul, Pruščak školovao najvjerovatnije u jednoj od tri tada postojeće sarajevske medrese. To je sasvim mogućno, ali nam o tome Kafija ne ostavlja nikakve podatke. U Carigradu je nakon pohađanja neke medrese, kojoj ne navodi ime, pohađao nastavu kod Hadži Efendije Kara Jilana, asistenta čuvenog Kemal-paša-zadea. Kod ovog Kara Jilana Kafija je bio u službi, ali ne govori kakav je posao obavljao kod njega. Ovdje se izbliza upoznao sa učenjem Kemal-paša-zadea, koga u svojoj biografiji naziva "obnoviteljem islama u X. stoljeću po Hidžri i najvećim teoretičarem hanefijske pravne škole toga vremena".[7] Kafija biranim riječima govori o svom učitelju Kara Jilanu, ali u najveće mu zasluge ubraja upravo to što je potomstvu prenio neiscrpno blago Kemal-paša-zadeovih saznanja.

Kad je umro profesor Kara Jilan, Kafija prelazi kod drugog svog profesora Mula Ahmeda Ensarija, kod koga sluša tefsir i usul-i fikh. Ubrzo zatim (1575.) Kafija se vraća u Prusac, gdje počinje držati predavanja učenicima. Ne zna se koji je bio uzrast tih njegovih učenika i koje im je predmete predavao. Tek, taj posao mu je ostavljao dovoljno vremena i da piše svoja djela.

Za vrijeme svoga boravka u Carigradu, Kafija je uvidio da se mnoge stvari mijenjaju neželjenim tokovima. Tako je "ušlo u modu" da se svakom iole bogatijem čovjeku, bez obzira na njegovu učenost, porijeklo ili zanimanje daje atribut "čelebi", koji je do tada davan samo onim osobama koji su se mogle ubrojati u učenjake islamskih nauka. Tome problemu Kafija posvećuje svoju prvu kratku raspravu pod nazivom *Risāla fi tahqīq lafẓ čelebi.*[8]

Potom je napisao kraću raspravu o logici pod naslovom *Al-Kafi.* O nekoliko sljedećih godina svoga života Kafija ne govori ništa u svojoj biografiji, ali prema podacima Ataija, njegovog nešto mlađeg savremenika, u to vrijeme bio je pripavnik bosanskog mule, kome je pomagao u proučavanju "krivovjerstva" bosanskih hamzevija, heterodoksnog derviškog reda, čiji su pripadnici proga-

[6] Vidi: M. S. TF 139, Fol. 53a.
[7] Na istom mjestu.
[8] Vidi: M. S. R-946 u Gazi Husrev-begovoj biblioteci, fol. 51-52.

njani po čitavom carstvu. Na ovom se poslu Kafija pripremio za sudsku službu, koju je i dobio 1583. godine imenovanjem za kadiju Prusca.

Za sada nije izvjesno je li prusački kadiluk osnovan ranije ili je Kafija bio prvi prusački kadija; međutim, izvjesno je da i ukoliko je ranije osnovan, to je moglo biti samo godinu, dvije ranije. Te godine, kad je postavljen za prusačkog kadiju, napisao je komentar jednog dijela svoga djela o logici *Al-Kafi*.

U kadijskoj službi mogao je biti do dvadeset mjeseci, koliko je obično trajao jedan mandat. Poslije toga je Kafija bio "kadija na raspolaganju", što se vidi iz njegove rasprave o parničkom postupku koju je napisao u 1586. godini. Kadije su inače u tom periodu čekanja na novi posao morale raditi na svome usavršavanju i, po mogućnosti, pisanju rasprava iz prava, što je, eto, i Pruščak učinio.

Iz autobiografije kasnije saznajemo da je 996. (2.12.1587. do 19.11.1588.) napisao djelo *Hadiqat as-salat*, poslije čega je otputovao u Istanbul, tražeći namještenje jer je već bio zaboravljen u Pruscu. To mu je pomoglo da dobije kadiluk u srijemskom vilajetu (Sremska Mitrovica ili Ilok). Ne zna se tačno godina njegova naimenovanja ni gdje je bio u međuvremenu jer nam za to ne pruža podatke u autobiografiji. Zna se, međutim, da je i tamo držao predavanja i pisao svoja djela. Upravo dok je bio kadija u Srijemu, počeo je pisati pravno djelo *Samt al-wuṣūl ila 'ilm al-uṣūl* (Metod uvođenja u jurisprudenciju).

Ovo djelo nije originalno nego predstavlja preradu čuvenog djela *Manar al-anwar* od Hafizuddina Nesifija[9], a dovršio ga je 1000. godine (19.10.1591.), kad je išao na hodočašće u Meku. Na tom putu ovo je djelo pokazao nekolicini učenih ljudi koji su ga pozitivno ocijenili i predložili mu da ga on lično i komentira. Na povratku s hadžiluka (1001. godine) Kafija se zadržao izvjesno vrijeme u Carigradu, gdje je isposlovao dobijanje kadiluka "u nekom

[9] Ḥāfiẓ al-din Abu'l-Barakāt 'Abd Allah b. Aḥmad b. Maḥmūd, poznati hanefijski pravnik i učenjak u području kelama. Rođen u Nesefu u pokrajini Sogd u Iranu. Školovao se najprije u svome zavičaju, a onda otišao u Bagdad na studije. Vratio se svoj rodni kraj i umro 710. (1310.) ili po nekima 701. (1301.) godine.

mjestu kod Prusca". Šta je Kafiju natjeralo da ide u rat "kad je došlo do rata i boja i kad je počeo nered i obijest namjesnika", ne znamo sasvim sigurno; ipak, on se priključuje sultanovim jedinicama u opsjedanju Egra i prispijeva pod Eger 21.9.1596. U oktobru je poražena austrijska vojska i Eger je pao u turske ruke. Kafija je iskoristio priliku što se nalazio u blizini velikodostojnika, posebno Bošnjaka Ibrahim-paše, pa mu je pokazao svoje djelo *Uṣūl al-ḥikam*, koje je napisao godinu ranije.[10] Ovo djelo spada u žanr "sijasetnama", djela u kojima se analiziraju aktualne društvene prilike i u kojima učeni ljudi savjetuju sultana ili vezire kako otkloniti teškoće u koje je zapalo osmansko društvo. Bilo je više osmanskih autora koji su pisali djela sličnog sadržaja, ali je ovo Pruščakovo djelo privuklo na sebe posebnu pozornost. Po preporuci uglednih učenjaka i vojskovođa, ovo je djelo trebalo prevesti i protumačiti na turskom jeziku kako bi se sultan njime lakše mogao koristiti. Kafija se vratio u Prusac, gdje je do proljeća iduće godine (1597.) radio na prevođenju i tumačenju ovog djela. Potom je otputovao u Carigrad i predao djelo Ibrahim-paši[11], koji je sultanu skrenuo na njega pažnju. Djelo je bilo uistinu dobro primljeno, što dokazuje podatak da je sultan svojom rukom napisao ispravu kojom Kafiji dodjeljuje prusački kadiluk kao doživotnu mirovinu. Kada se zna da je mandat kadije trajao najviše dvije godine, nakon čega se moralo čekati novo imenovanje, onda je ovo imenovanje značilo trajno materijalno zbrinjavanje.

Godine 1599. Pruščak je napisao koncept djela *Tamhis at-talhis fi 'ilmi'l-balaġa* (*Pročišćavanje "Kompendija retorike"*). Proširenu verziju ovog rada završio je 1601. Ili 1607. godine.

[10] M. S. TF 139, Fol. 53 b.

[11] Damad Ibrahim-paša ili, kako ga Bašagić naziva, Ibrahim-paša Novošeherlija rođen je u Novom Šeheru kod Žepča. Kao adžami oglan došao je u Istanbul gdje se obrazovao u atmejdanskoj školi i kao silahdar primljen na dvor. Godine 1579. postaje aga janjičara, dvije godine kasnije beglerbeg Rumelije. Godine 1582. je namjesnik Egipta u rangu vezira. Po povratku u Istanbul, najprije je treći vezir, a onda u tri navrata i veliki vezir – 4.4.1596–27.10.1596, 3.10.1597–9.4.1598. i 6.1.1559.–10.7.1601. kada je i umro. Danišmend kaže da je Bošnjak ili Hrvat. Vidi Ismail Hami Danišmed, *Izahli Osmanli Tarihi Kronolojisi*, V, 25-27; S. Bašagić, *Znameniti Hrvati, Bošnjaci i Hercegovci u Turskoj carevini*, Zagreb, 1931., str. 33-34.

Iz njegove autobiografije se ne zna kad se vratio u Prusac. Šabanović pretpostavlja, što je sasvim vjerovatno, da je Pruščak još izvjesno vrijeme ostao u Carigradu da prikuplja građu za svoje djelo *Nizam al-ulama*, koje nije mogao raditi prema literaturi koju su tada posjedovale bosansko-hercegovačke biblioteke ili pojedinci. On uostalom, kao doživotni kadija, što je počasna titula s penzijom, nije morao boraviti u Purscu, nego je mogao tamo imenovati svoje zamjenike.

O ovim godinama do 1605. nemamo sigurnih podataka gdje ih je Kafija proveo, a tada ga nalazimo na ratištu u Ugarskoj, u štabu velikog vezira Lale Mehmed-paše Sokolovića[12], kome posvećuje svoje tek dovršeno djelo *Nur al-yaqin*.

Na povratku u Prusac, dok je boravio u Osijeku, konceptirao je djelo *Rawdat al-gannat*, koje je dovršio u Pruscu u februaru 1607. godine. Od tada do smrti nema više nikakvih podataka o Hasanu Kafiji Pruščaku. Međutim, zna se da je i dalje pisao djela, predavao učenicima i ulagao stečeni imetak u zadužbine. Podigao je džamiju, medresu, han, mekteb i doveo izvorsku vodu s vrela udaljenog pet kilometara od Prusca do svojih zadužbina u Pruscu.

Malo je poznato da se bavio i kaligrafijom, pa čak i drvo-rezbarijom, na što nas podsjeća levha izrezbarena u borovini koja se nalazi u njegovoj džamiji u Pruscu, a koja sadrži njegovo ime i zanimanje (kadija) te godinu izrade (1015./1606.-07.).

U narodu njegova kraja pa i čitave jugozapadne Bosne ostao je u sjećanju kao vrlo popularna, gotovo sveta osoba, pa je spominjan i u narodnoj pjesmi.[13]

[12] Mehmed-paša Sokolović (Lala), brat je poznatog Mustafa-paše Sokolovića, budimskog vezira, a amidžić velikog vezira Mehmed-paše Sokolovića. Kao adžami oglan došao je na dvor, gdje je nakon školovanja brzo napredovao. Karijeru je otpočeo kao mirahor, potom je bio bosanski namjesnik, pa odgojitelj nekog carevića. Godine 1600. postao je vezir, a potom i veliki vezir. Umro je 1606. godine.

[13] Narodna pjesm o Murtezanu, unuku Hasana Kafije, govori o tome kako je slijepa careva kći došla u Sultanoviće kod Prusca, gdje se umila izvorskom vodom i progledala. Car je uda za Ćafi-efendiju (Hasana Kafiju), nakon čega rodi kćer Bedriman-hanumu. Kasnije je uda za pašu Mahmut-pašu. Bedriman-hanuma rodi sina Murtezana. Uto je paša dobio premještaj, ali Bedriman-

Kako ćemo u daljem izlaganju, u sljedećim poglavljima, više govoriti o Pruščakovim djelima koja ćemo djelomično predstaviti i na našem jeziku, saznat ćemo još neke pojedinosti o nastanku tih djela, tako da o njima nećemo govoriti u ovoj biografiji. Ovdje ćemo istaći da nas je Hasan Kafija Pruščak svojim životom i djelom zadužio da ga bolje upoznamo i predstavimo objektivno i znanstveno. Svi oni koji su o njemu pisali argumentirano ističu njegove zasluge, u prvom redu kao zasluge čovjeka koji je shvatio svoje vrijeme i pokušao nešto učiniti za ljude svoga kraja. Njegove rasprave i priručnici, pisane za njegove učenike, prepisivane su i tumačene, a često i primjenjivane u praksi.

Za nas je značajan kao autor djela i zavještač vakufa koje je ostavio u Priscu. U znak zahvalnosti svome uglednom pretku Pruščaci su 1937. godine osnovali društvo Hasan Kafija. a ubrzo potom podigli i dom kulture i nazvali ga njegovim imenom, ali se djelatnost toga društva ubrzo ugasila.

Nakon 1992. godine uspomena na Hasana Kafiju Pruščaka u Bosni se održava između ostalog i na taj način što je nekoliko škola dobilo Pruščakovo ime. Njegovo ime nosi i jedna ulica u centralnom djelu Sarajeva. S Pruščakovim djelom danas se, makar i u minornom obimu, upoznaju učenici srednjih škola u Bosni i Hercegovini.

Pruščakova rukopisna djela koja su danas predmet našeg izučavanja, još uvijek u sebi kriju mudre poruke koje treba crpiti i koristiti.

Spomenimo da je Hasan Kafija Pruščak umro 16. ramazana 1024. godine (9. oktobra 1615.)[14] i ukopan je u skromnom turbetu

-hanuma ne želi da ide iz rodnog mjesta i ostavi majku. Paša se oženi drugom ženom s kojom nije imao djece pa zatraži da mu bivša žena pošalje sina Murtezana. Mati ga nije dala, ali je najzad morala popustiti kad je došao ferman. Sin nije mogao živjeti u tuđini i umre s oporukom da njegovo tijelo sahrane kod djeda Ćafi-efendije. Pjesma je zabilježena u knjizi Alije Nametka, *Od bešike do motike, narodne lirske i pripovjedne pjesme bosansko-hercegovačkih Muslimana*, Sarajevo, 1970. str. 154-157.

[14] Do sada je postojala nedoumnica oko godine Pruščakove smrti. Navođene su 1615. i 1616. godina. Međutim, kako bilježi Muhamed Ekvaf-zade, Pruščakov učenik, neposredno poslije Pruščakove smrti, Hasan Kafija je umro 16. ramazana 1024., tj. 9. oktobra 1615. godine.

koje se nalazi pod istim krovom s medresom u kojoj je predavao svojim učenicima i sudnicom gdje je kao kadija proveo najveći dio svog života.

II.
PRUŠČAKOV RAD NA LOGICI

Logika, čija historija počinje u staroj Grčkoj, u djelima Aristotela i filozofa megarske i stoičke škole, prošla je kroz jednu od najznačajnijih faza u arapskom, a potom i šire u islamskom svijetu.[1] Sticajem historijskih okolnosti ova logika je i u Bosni i Hercegovini, u drugoj polovini XVI. stoljeća, imala jednog od svojih velikih pobornika: Hasana Kafiju Pruščaka.

Veoma važna, ako ne presudna uloga u približavanju i prenošenju helenističke baštine arapskom svijetu, a posebno logike, pripada sirijsko-perzijskim kršćanskim sektama, nestorijancima i monofizitima, koji su dali ogromni doprinos u prevođenju logičkih rasprava na sirijski (sirijanski) i perzijski, a potom i na arapski jezik. Mada se prevodilačka aktivnost na arapski jezik razvijala i mnogo ranije, sa sistematskim radom na ovom polju počinje se pod direktnim utjecajem i zaslugom halife al-Memuna (al-Ma'mūn, 813.-833.), koji otvara "Kuću mudrosti" (Bayt al-ḥikma), akademiju čiji je osnovni zadatak bio prevođenje sa sirijskog i grčkog na arapski jezik. Pojava prvih prijevoda Aristotelovih logičkih rasprava i Porfirijeve *Isagoge* najčešće se smješta u prvu polovinu IX. stoljeća.[2] Međutim, neki istraživači ističu da je još Ibn al-Mukafa (Ibn al-Muqaffa',

[1] O širenju grčke logike u arapskom svijetu vidi: Nicholas Rescher, *The Development of Arabic Logic*, Pittsburg, 1964., zatim: al-Qifṭī, *Aḫbār al-'ulamā' bi aḫbār al-ḥukamā'*, Kairo, 1909.; A. Badawi, *La transmission de la philosophie greque au mond arabe*, u: "Études de philosophie médiévale". Vol. LXI, Paris, 1968., str. 14-31; al-Nadīm, *al-Fihrist* (izdanje G. Fügel), Leipzig, 1872.; *Encyclopedie de l'Islam*. Nouv. édit., Leyde-Paris 1960. Tome I, art. "Aristotel" i A. N. Prior, *Historija logike*, Zagreb, 1970., str. 48-55, te Amir Ljubović, *Logička djela Bošnjaka na arapskom jeziku*, Orijentalni institut u Sarajevu, Posebna izdanja XVIII, Sarajevo, 1996.

[2] Vidi: Nicholas Rescher, citirano djelo i od istog autora u: A. N. Prior, *Historija logike*. "Naprijed", Zagreb, 1970. Str. 49.

umro oko 757.) prvi preveo Aristotelove spise *Kategorije* (Al-Ma'qūlāt), *O tumačenju* (Al-'Ibāra) i *Analitiku* (Al-qiyās).[3]

Poznavanje tog razdoblja arapske logike još je nedovoljno da bi se mogla prihvatiti kao jedino ispravna bilo koja od ove dvije tvrdnje. Ostaje činjenica da je susret jednog novog svijeta s golemom helenističkom baštinom, pa tako i logikom, stvorio dobre uvjete za dalji život i razvoj ove discipline. Od prvih prijevoda Aristotelovih spisa na arapski jezik pa do Hasana Kafije Pruščaka, na području logike radili su mnogi arapski autori s većim ili manjim doprinosom razvoju logičke misli.

Prvi veliki i jedan od najzančajnijih logičara jeste al-Farabi (al-Fārābī, 873.-950.).[4] U svojim komentarima Aristotelovog *Organona*, od kojih je sačuvan manji dio, on podvlači značaj izučavanja logike i poznavanja njenih zakona. Oslanjajući se na bogato antičko nasljeđe, a posebno na djela Aristotela, koji za Arape postaje "prvi učitelj" (al-mu'allim al-awwal), al-Farabi je izvršio značajan utjecaj na budući razvoj logike. U svom djelu *Knjiga o logici* (Kitāb fī al-mantiq)[5] al-Farabi slijedi Aristotela, mada smatra da

[3] Carl Brockelmann, *Geschichte der arabischen Literatur*, (dalje: *GAL*), Sv. I, Meimar 1898., str. 158; Hanna al-Fahuri, *Istorija arabskoj literatury*, Moskva 1959. Sv. I, str. 337; al-Qifṭī, citirano djelo, str. 149. i na drugim mjestima.

[4] Al-Fārābī je jedan od najbolje i najpotpunije obrađenih arapskih filozofa. Bibliografija radova o al-Fārābīju na ruskom jeziku je izuzetno bogata, a među njima je posebno značajna za logičku problematiku knjiga grupe autora pod naslovom Al-Farabi, *Logičeskie traktat'i*, Alma-Ata, 1975., 670 str. Na engleski jezik je također prevedeno više al-Fārābījevih tekstova; D. M. Dunlop je izdao nekoliko tekstova i dao prijevode na engleskom u časopisu *The Islamic Quartely* (vol. II, 1955., str. 264-282; vol. III 1956. N°2). Značajna je i knjiga: Nicholas Rescher, *Al-Fārābī's short Commentary on Arstotele's "Prior Analyties"*, Pittsburgh, 1963. Iscrpni podaci o djelima al-Farabija dati su u: C. Brockelmann, *GAL*, I 232-233 i *GAL*, S I 375-378.

[5] Ovo al-Farabijevo djelo, koje je i inače njegovo najpotpunije djelo iz logike, nije do sada izdato u formi u kakvoj ga je al-Farabi koncipirao. Objavljivani su, u originalu i prijevodima, pojedinačno njegovi dijelovi ili su, kombinirano s drugim njegovim djelima, činili cjelinu. Bili smo u prilici da rukopisni primjerak ovog djela pregledamo u Univerzitetskoj biblioteci u Bratislavi (inv. br. TF 41) pa ga citiramo preko ovog primjerka. Ovaj izvanredni rukopisni primjerak je iz kolekcije Safvet-bega Bašagića. Opis i sadržaj rukopisa dat je i u: Jozef Blaškovič, *Arabische, türkische und persische Handschriften*

su *Isagoga*, *Retorika* i *Poetika* sastavni dijelovi logike. Ovdje su predmeti proučavanja logike, nakon *Uvoda*, klasificirani u devet knjiga (kitāb): *Isagoge* (fol. 11a-18b), *Kategorije* (fol. 19a-44b), *Hermeneutika* (fol. 44b-63a). *Prva analitika* (fol. 63b-116a), *Sofistika* (fol. 116a-136b), *Druga analitika* (fol. 136b-187b), *Topika* (fol. 187b- 248b), *Retorika* (fol. 248b-271b) i *Poetika* (fol. 271b-273b).

Problematika koju je u svojoj *Knjizi o logici* obradio al-Farabi ostaće kao predmet interesiranja svih kasnijih logičara. U pojedinim raspravama biće isključeno razmatranje o kategorijama, za koje je jedan broj autora držao da ne spadaju u logičku problematiku, razmatranje *Poetike* ili *Isagoge*.

Među najznačajnije ličnosti u historiji arapske logike spada i Ibn Sina (980.-1037., na Zapadu poznat pod imenom Avicenna), koji je iza sebe ostavio zamašan korpus logičkih rasprava.[6] U njima on raspravlja o gotovo svim značajnijim pitanjima logike.

Posebno mjesto i značaj u arapskoj logici, a i u logici uopće, pripada i Ibn Rušdu (1162.-1198., na Zapadu poznatijim pod imenom Averroes).[7] Ono što je karakteristično za njegov rad iz oblasti logike jesu izvanredni komentari al-Farabija i Aristotela. Od brojnih komentara koje je napisao samo manji dio sačuvan je na arapskom jeziku, a veći na latinskom i hebrejskom. Uz ovo dodajmo da je Ibn Rušd izvršio uticaj na razumijevanju Aristotelovih tekstova na Zapadu.

Logička izučavanja su i u islamskom svijetu često bila predmetom napada konzervativnih krugova iz straha od narušavanja religiozne discipline logičkim metodama.[8] Često je logika izjednača-

der Universitätsbibliothek in Bratislava, Bratislava, 1961., str. 181-188. Vidjeti i: Amir Ljubović, *Nad Bašagićevom zaostavštinom*, Mostar, 1998, str. 24.

6 Vidi: C. Brockelman, *GAL*, I 591-596, *GAL* S I, 812-828.

7 O djelima Ibn Rušda vidi u: C. Brockelmann, *GAL*, I 604-606, *GAL*, S I 833--837.

8 O sukobu između muslimanske ortodoksne uleme i logičara vidjeti: A. I. Sabra, "Naučni poduhvati", u: *Svijet islama*, priredio: Bernard Lewis, Beograd, 1979., str. 187, te u Ignaz Godlziher, "Stellung der alten islamischer Orthodoxie zu den antiken Wissenschaften" u: *Abhandlugen der Königlichen Preussischen Akademie der Wissenschaften*, Philosophisch-historische Klasse, Jahr. 1915., Berlin, 1916.

vana s herezom. Zahvaljujući činjenici da je logika pružala opću metodu i razvijenu tehniku mišljenja svim znanstvenim disciplinama, pa i samoj teologiji, te neprekidnom i sve većem interesovanju i podršci koju je logika imala u autoritetima kao što su al-Farabi, Ibn Sina i drugi, logika u XII. stoljeću biva napokon prihvaćena, a uskoro ulazi pod okrilje obrazovnih ustanova i postaje integralni dio teologijske naobrazbe. Ibn Haldun (Ibn Ḫaldūn, 1332.-1406.) u svojoj *Muqaddimi* bilježi da je u njegovo vrijeme blo teško razdvojiti djela iz spekulativne teologije (kalām) i logike.[9]

Logika je i u Osmanskom Carstvu bila sastavni dio teologijske naobrazde, čime su se stvorili uvjeti za njen dalji razvoj.[10] Međutim, ona se, kao i veći dio drugih znanosti u Osmanskom Carstvu, nije mogla tvorački revitalizirati, kao što ističe prof. Nedim Filipović,[11] između ostalog i zbog toga što nisu postojale odgovarajuće znanstvene institucije. Bila je svedena u dosta uske okvire prosvjete. Udžbenici, kompilacije, komentari i glose, pisani da olakšaju obuku iz logike, postali su jedini oblici stvaranja.

Od početka XIII. pa do kraja XV. stoljeća djelovali su mnogobrojni logičari od kojih su značajniji: Fahrudin ar-Razi (1148.-1210.), Abdulmelik al-Hunadži (1194.-1249.), Kemaludin ibn Junus (1156.-1242.), Al-Ebheri (umro 1246.), Nasirudin at-Tusi (1201.-1274.), Nedžmudin al-Kitabi (umro 1280.), al-Urmevi (1198.-1283.), Šemsudin as-Samarkandi (umro 1291.), Aš-Šarif

9 Ibn Ḫaldūn, *Muqaddima*, Mişr (Kairo) s. a. Str. 466-472.

10 O prosvjeti i nauci u Osmanskom Carstvu vidi u: Joseph von Hammer, *Historija Turskog (Osmanskog) Carstva*, Zagreb, 1979., tom I, str. 247; Halil Inaldžik, *Osmansko Carstvo. Klasično doba 1300-1600*. SKZ, kolo XLVII, Beograd, 1974., str. 235-253. Dobra informacija o školstvu, predmetima koji su se izučavali, te o nauci u Osmanskom Carstvu i odgovarajućim udžbenicima dana je u knjizi: Ismail Hakki Uzunçarşili, *Osmanli devletinin ilmiye teşkilati*, Ankara, 1965. O klasifikaciji znanosti u islamskom svijetu vidjeti i Georges C. Anawati, *Clasification des sciences et structure des Summae chez les auteurs musulmans*. "Revue des études islamiques" XLIV/1976, Paris, 1976., str. 61-70 i Amir Ljubović i Sulejman Grozdanić, *Prozna književnost Bosne i Hercegovine na orijentalnim jezicima*, Orijentalni institut u Sarajevu, Posebna izdanja XVII, Sarajevo, 1995., str. 7-19.

11 Nedim Filipović, "Uticaj islama na bosansko-hercegovačko tlo", *Radio Sarajevo – treći program*, br. 9, (Sarajevo) 1975., str. 79.

al-Džurdžani (umro 1413.), al-Idži (oko 1350.) i al-Fenari (umro 1497.).[12] Ovo su, ujedno, autori čiji su rukopisi najbrojniji u našim rukopisnim zbirkama i koji su bili najčešće komentirani.

Pregledajući zbirke orijentalnih rukopisa kao što su nekadašnja rukopisna zbirka Orijentalnog instituta u Sarajevu, zbirka Gazi Husrev-begove biblioteke u Sarajevu, Arhiva Hercegovine u Mostaru, zbirku HAZU (nekada JAZU) u Zagrebu, Nacionalne biblioteke u Parizu, Univerzitetske knjižnice u Bratislavi i druge, ustanovili smo srazmjerno veliki broj djela iz oblasti logike. Tako, na primjer, u rukopisnoj zbirci Orijentalnog instituta u Sarajevu od nekadašnjih 5263 kodeksa oko 300 rukopisa su bili iz oblasti logike. Zanimljivo je spomenuti da su od toga broja osamdesetak primjerka ili al-Ebherijeva *Isagoga* (Īsāġūġī) ili komentar ili superkomentar na ovo djelo. Od ostalih spisa najčešće se mogu naći djela koja su spomenuta naprijed ili komentari na njih. Ovo, na izvjestan način, ukazuje koji su autori bili u našim krajevima najčitaniji. Među djelima iz logike mogu se naći i ona pisana u stihu, kao npr. djelo Abdurahmana al-Ebherija pod naslovom *Blistave stube do nauke o logici* (rukopis se nekada nalazio u zbirci Orijentalnog instituta u Sarajevu, R 5192, dalje OIS), koje je prepisao Muhamed Serdarević Ljubinjac 1835./36. godine u Mostaru. Brojne bilješke koje se mogu naći na rukopisima iz logike katkad nam pokazuju kako se učila logika. Prepisivač jednog komentara al-Ebherijeve *Isagoge*, izvjesni Ibrahim sin Saliha Bošnjak (Būsnawī)", na kraju prijepisa zapisao je pet distiha na turskom jeziku, u kojima kaže da je djelo prepisao za svoje potrebe kako bi prepisujući učio. Dnevno je, kako kaže, prepisivao po tri lista u večernje sate zimskih noći (OIS, R 3574). Sličnu bilješku ostavio je isti prepisivač i na jednom drugom djelu iz logike. (OIS, R 3593).

Između ostalih djela, kao što je naprijed rečeno, Hasan Kafija Pruščak je napisao dva djela iz logike. Prvo djelo je *Kafijin kompendijum iz logike* (Muḫtaṣar al-Kāfī min al-manṭiq)[13] kako ga je

[12] O pojedinim autorima vidi u citiranom djelu C. Brockelmanna.

[13] Hasan Kafija Pruščak, *Nizām al-'ulamā'*... (Niz učenjaka ...), rukopis: Gazi Husrev-begova biblioteka u Sarajevu (dalje: Sarajevo GHB), br. 1930, fol. 85b i Univerzitetska knjižnica u Bratislavi (dalje: Bratislava UK), TF 136 (Kat. Blašković, №74), fol. 53b.

sam Hasan Kafija nazvao, a drugo *Komentar Kafijina kompendijuma iz logike* (Šarḥ Muḫtaṣar al-Kāfī min al-manṭiq).[14]

Prvo djelo, *Kafijin kompendijum iz logike*, pronađeno je, za sada, u dva rukopisna primjerka.[15] Jedan se čuva u Orijetalnoj zbirci Hrvatske akademije znanosti i umjetosti u Zagrebu (nekada JAZU), pod №173, ali nije kompletan. Naime, prepisivač nije u tekstu unio najveći broj logičkih termina, naslove poglavlja i neke druge elemente, nego je za njih ostavio slobodan prostor kako bi ih mogao kasnije ispisati crvenom tintom, što nije učinio.[16] Drugi rukopisni primjerak čuvao se u Orijentalnom institutu u Sarajevu, pod inventarskim brojem 591 (stari broj MT 878).

Drugo Pruščakovo djelo *Komentar "Kafijina kompendijuma iz logike"*, je u literaturi bilo poznato samo po naslovu, a podatak se koristio iz Pruščakove autobiografije gdje ga navodi kao jedan od svojih prvih radova. Polazeći od ovog izvora, rukopis ovog Pruščakovog djela uspjeli smo naći u Univerzitetskoj biblioteci u Kembridžu.[17]

Djelo je napisano 991. (1583.)godine kada je postavljen za kadiju u Pruscu[18] i predstavlja komentar prethodnog djela "do", kako kaže sam Pruščak u autobiografiji, "kraja poglavlja o predodžbama", a to znači do kraja trećeg poglavlja djela *Kafijin kompendijum iz logike.*

*

U uvodu svog spisa *Kafijin kompendijum iz logike* (R.591, fol. 1b-3a) Pruščak ističe da je na pisanje ovog djela bio ponukan time

[14] Isto.

[15] U vrijeme kada se završavala ova knjiga za njeno prvo izdanje, raspolagali smo podacima za samo dva prijepisa o kojima govorimo. Kasnije smo evidentirali još dva koja se nalaze Gazi Husrev-begovoj biblioteci.Vidjeti: *Katalog arapskih, turskih, perzijskih i bosanskih rukopisa Gazi Husrev-begove biblioteke,* Sv. V. Obrađivač: Zejnil Fajić, London – Sarajevo, 1999, kat br: 3333/4 i 3461.

[16] Opis ovog rukopisa dat je u radu Muhameda Ždralovića, "Djela Hasana Kafije u Orijentalnoj zbirci JAZU", *Život,* god XXVI, Sarajevo, 1977., br. 9, str. 289-303.

[17] Ms. Or. 541 (8). Mikrofilm ovog rukopisa nalazi se kod autora.

[18] Isto bilješka br. 13.

što je primijetio da njegovi učenici, i pored toga što se trude, ne razumijevaju logičku problematiku. Kada se zna da je Hasan Kafija od 1575. godine, nakon povratka sa studija u Carigradu, organizirao i počeo držati predavanja učenicima u Pruscu, onda se može zaključiti da je ovo djelo nastalo, prije svega, iz praktičnih razloga – da se olakša obuka prusačkim učenicima. Zbog toga ovo djelo treba i posmatrati kao udžbenik. Nazvao ga je, kako sam u uvodnoj riječi kaže, "po svom imenu: Kafi" (wa sammaytuhu bismī Kāfī, fol. 2a). Zatim ga je nazvao *muḫtaṣar*, a to znači da su djela iz logike i komentari njegovih prethodnika u jezgri recipirani i sastavljeni u formi udžbenika, ali se na njih posebno ne poziva, barem to ne možemo vidjeti iz primjeraka prijepisa kojim smo raspolagali. Na prvom listu (fol. 1a) stoji bilješka koja glasi: "Znaj da ako se u knjigama o logici spomenu "Šejh" i "Imam", time misli na Abu 'Ala Sina-a i Fahr (ad-din) ar-Razija." Ovih napomena nema na marginama niti interlinearno. Pošto znamo način na koji je Kafija radio i citirao u drugim svojim djelima, možemo pretpostaviti da su prepisivači ispustili da unesu ove naznake, koje su, očigledno, u autografu postojale.

Iako je u autobiografiji Hasan Kafija dao popis i biografije učitelja islamskog prava od poslanika Muhammeda a.s., preko Abu Hanife, osnivača pravne škole, do svog neposrednog učitelja Kara Jilana, iz ovog djela kao i iz spomenute bilješke, a prije svega na osnovu samog *Kompendijuma*, može se vidjeti da on spada u red logičara koji su crpli rezultate i služili se djelima logičara i "istočne" i "zapadne" škole,[19] "starih autoriteta" i onih koji su slijedili nakon njih (istaysfaytu muḫtaṣaran wādiḥan min kutub al-mutaqaddimīn wa muta'aḫḫirīn", fol. 2a).

Problematiku koju će izlagati, Pruščak u *Uvodu* (fol. 2b-3a) dijeli na sljedeća poglavlja:

1. O riječima,
2. O ishodištima predodžbi – pet univerzalija,
3. O ciljevima predod`bi – interpretativnom govoru, odnosno o formiranju *definicije* (hadd) i *deskripcije* (rasm),

[19] O podjeli arapskih logičara na logičare "istočne" i "zapadne" škole vidi u radovima N. Reschera (v. bilješku br. 1)

4. O ishodištima tvrdnji – sudu,
5. O ciljevima tvrdnji – silogizmu,
   a) apodiktika,
   c) retorika,
   d) poetika,
   e) sofistika.

Iz ovakve sistematizacije može se odmah primijetiti da je Pruščak iz logike isključio raspravu o kategorijama, što su često činili na Istoku.

Osjećajući da su riječi nužan instrument iskazivanja ili izražavanja misli i stavova, te da je rasprava o njima pretpostavka razmatranja logičke problematike, Pruščak poglavlje "O riječima" (fol. 4a-7a) stavlja na prvo mjesto svog *Kompendijuma*. On ima na umu razliku između gramatike i logike i insistira na značenju riječi da bi se pravilno shvatila njihova funkcija i otkrile greške u zaključivanju. Stoga definira prvo pojam *značenja*, *znaka*, *označitelja* i *označenog*, zatim pojam *konvencije*, a potom ukazuje na razne vrste značenja. U centru njegove pažnje je *konvencionalno izgovoreno značenje*. Podjelu riječi Pruščak počinje podjelom na proste i složene, ukazujući na logičke kriterije ove podijele, te na taj način dolazi do *pojma* i *suda*. Tu su, također, pobliža određenja *univoka*, *ekvivoka*, *sinonima*, *homonima* i *prenesenog značenja*.

Drugo poglavlje (fol. 7a-14a) posvećeno je univerzalijama (pet općih pojmova): *vrsta*, *rod*, *razlika*, *svojstvenost* i *akcidencija*. Kada je riječ o univerzalijama, onda treba reći da Hasan Kafija Pruščak, u tradicionalnom sporu o prirodi univerzalija slijedi svoje prethodnike, arapske tumače Aristotela, smatrajući pojedinačne predmete realno postojećim, prvim, a pojmove i ideje drugim po redu, formiranim u razumu kao rezultat apstrahiranja od konkretnog. Takvo učenje odgovaralo bi nominalizmu li tačnije *umjerenom nominalizmu* koji se javlja kao suprotnost *realizmu* (koji je zapravo bio oblik idealizma jer je pretpostavljao realno postojanje ideja), a s druge strane, razlikuje se od *ekstremnog nominalizma*, koji drži da je opće, općenitost, puka riječ. U ovom poglavlju Pruščak također, istina veoma kratko, jednim stavom, ukazuje i na teoriju saznanja na koju se oslanja u svojoj logici, u kojoj je prisutan *realizam*, odnosno teoriju u čijoj osnovi leži postavka da postoji realnost,

vanjski svijet nezavisan od čovjekove svijesti, i da čovjekova svijest u procesu spoznaje tu realnost, onakvu kakva ona jeste, odslikava je.

U *Trećem poglavlju* (fol. 12a-13a) Pruščak daje određenja "*interpretativnog govora* za koji se, također, kaže *definirajući*". Zadatak ovog poglavlja je da se upozna s vještinom kako da se tačno ograniči i odredi sadržaj jednog pojma. Ovdje Pruščak ukazuje na četiri osnovna načina: *potpunu i nepotpunu definiciju* i *potpunu i nepotupnu deskripciju.* Na prvom mjestu i u centru pažnje je potpuna definicija koja je sastavljena od najbližeg višeg rodnog pojma i najbliže razlike (genus proximum – differentia specifica). Tu su i druga uputstva za formiranje definicije.

U *Četvrtom poglavlju* (fol. 13a-19a) Pruščak obrađuje *sud*, ukazujući na njegovu strukturu i vrši podjelu prema *kvalitetu, kvantitetu, relaciji* i *modalitetu.* Od drugih značajnijih pitanja, Kafija u ovom poglavlju govori i o *konverziji*, potpunoj i nepotpunoj, zatim o *kontradikciji, kontrarnosti* i *subkontrarnosti*, čime se ukazuje i na osnovne tipove neposrednog zaključivanja po *konverziji i opoziciji.*

U središtu su ovog Pruščakovog spisa (*Peto poglavlje*, fol. 19a--28a) oblici posrednog zaključivanja: *dedukcija*, *indukcija* i *analogija*, a, razumljivo, *silogistici* se dodjeljuje centralno mjesto, i to kategoričkom silogizmu, njegovim figurama i modusima. On opširno obrađuje sve četiri figure s 18 modusa (četvrta figura nije do kraja izvedena) i iznosi opća pravila kategoričkog silogizma i posebna pravila za pojedine figure. Silogizam, po Pruščaku, jedino pruža pouzdan metod čiji je cilj znanstveno, sigurno i neoborivo saznanje. Takvo znanstveno saznanje nužno slijedi, a posebno ako se zasniva na apsolutno sigurnim premisama. Pruščak kao takve premise, u prvom redu, navodi *aksiome*, *empirijska saznanja* i *saznanja stečena na osnovu eksperimenata.* Sve ostalo dovodi samo do mišljenja ili mnjenja, prividnog, pogrešnog ili lažnog saznanja. Zbog toga on u ovom poglavlju u kratkim crtama ukazuje i na *dijalektički*, *retorički*, *poetički* i *sofistički* silogizam.

Ovo Pruščakovo djelo pisano je izuzetno sažetim jezikom, čak, na pojedinim mjestima, i više nego što bi bilo dovoljno za potpuno razumijevanje teksta. Pisano je u tezama koje su trebale poslužiti za predavanje i komentiranje, pa zbog toga u njemu nedostaje

onih izvanrednih analiza i istančanih komentara koji su toliko karakteristični za druga njegova djela. Međutim, i ovakvo kakvo je pred nama, krase ga izuzetna sistematičnost i preglednost, te logički slijed materije koju izlaže, i u pojedinim poglavljima i u djelu kao cjelini. Ovaj spis nam pokazuje Hasana Kafiju Pruščaka kao dobrog poznavaoca i učitelja logike. Na kraju, recimo i to da je ovo djelo značajno zbog toga što je jedno od prvih djela-udžbenika iz logike kod nas u Bosni i Hercegovini u kojem je pregledno izložena logička građa kakva je u ono vrijeme bila, građa u kojoj se baštini arapska, a u njoj bogata grčka logička misao u čijem je temelju Aristotel. Time je Hasan Kafija Pruščak jedan od prvih koji u naše krajeve prenosi nauku o logici i tu je širi. Sigurno je da bi se ona u našim krajevima mnogo više raširila i razvila da je jezik kojim se prenosila (posebno imajući u vidu njenu terminologiju) bio bliži našem čovjeku, koji, kako kaže Pruščak, "...i pored toga što se trudi, ne dobija od nje (logike) ono što traži, zbog obilja nejasnoća i zbog toga što je teško dati tačna tumačenja". (fol. 1b-2a)

Prijevod ovog djela sačinjen je na osnovu rukopisnog primjerka koji se nekada nalazio u Orijentalnom institutu u Sarajevu R 591, a za pravilno čitanje pojedinih nejasno ili pogrešno napisanih riječi koristili smo se i rukopisom iz Orijentalne zbirke HAZU u Zagrebu.[20]

Rukopisni primjerak *Kafijinog kompendijuma iz logike* iz Orijentalnog instituta R 591 (fol. 1a-28a) bio je uvezan u jedan kodeks zajedno s djelima: al-Ebheri, *Isagoga* (Kitāb al-Īsāġūǧī, fol. 28b-41a); Šemsudin as-Samarkandi, *Rasprava o disputaciji* (Risāla fī ādāb al-baḥt, fol. 43b-59a) i Abu al-Hajr, *Rasprava o disputaciji* (Risāla fī 'ilm al-ādāb, fol 62b-66a). Kodeks je bio uvezan u kartonske korice, ukrašene suhim otiskom koji predstavlja motive iz flore, s kožnim obrubom i hrbatom. Imao je 68 listova formata 16x9 cm, koji nisu numerirani (izvršena je kasnija paginacija

[20] Rukopis je uništen u agresiji JNA i srpskih jedinica na Bosnu i Hercegovinu i Sarajevo, odnosno u paljevini Orijentalnog instituta 17-18. maja 1992. godine. Međutim, sačuvana je njegova kopija, uz još deset relevantnih tekstova iz logike bošnjačkih autora, u *Dodatku* uz doktorsku disertaciju A. Ljubovića branjenu na Filozofskom fakultetu u Sarajevu 1988. godine pod naslovom *Logički radovi naših ljudi iz oblasti logike na arapskom jeziku – historijsko komparativna studija.*

olovkom), ali je na svakom listu bila ispisana kustoda. Papir je bio bijel, venecijanskog porijekla, na kojem je uočljiv vodeni znak s kontramarkom AC, djelomično oštećen od vlage i požutio. Djelo je prepisao izvjesni Ibrahim, sin Ibrahima, Pruščak, 25. januara 1731. godine (15. redžepa 1143., fol. 28a).

Motivi za pisanje drugog djela, *Komentara "Kafijina kompendijuma iz logike"*, su isti kao i za prethodno, tj, pomoć učenicima u savladavanju logičke problematike. Nakon opširnog uvoda (fol. 1b--9a) komentar je, prema osnovnom tekstu, podijeljen na tri poglavlja:

1. O riječima, 9a-18a,
2. O ishodištima predodžbi – pet univerzalija, fol. 7a-12a, i
3. O ciljevima predodžbi – interpretativni govor, fol. 30b-33b.

Osnovni plan komentara je, dakle, bio uslovljen tekstom osnovnog djela koji je od riječi do riječi inkorporiran u komentar. Međutim, za razliku od osnovnog teksta, u komentaru se Hasan Kafija Pruščak često oslobađa kompozicione stege tako što uz pojedine termine ili pitanja iz logike ulazi ne samo u dublje analiziranje problema nego i u šire. Na taj način on anticipira neke probleme koji izlaze iz okvira odnosnog problema, one koje će tek kasnije biti obrađeni, ili neće nikako u ovom djelu, kao što su neka pitanja iz teorije o sudovima, silogistike, oblika neposrednog zaključivanja i dr. I pored toga, djelo predstavlja koherentnu i harmoničnu cjelinu u kojoj su ekskursi redovno u funkciji objašnjenja. Posebnu vrijednost imaju oni u kojima Pruščak upućuje na tekstove i autore koji mu služe kao potkrepa vlastitih stavova, a čime ukazuje i na svoje osnovne izvore. Ovdje posebno treba spomenuti tekstove Ibn Sina-a *Knjiga o iscjeljenu* (Kitāb aš-šīfā') i *Knjiga o ukazivanjima i misaonim poticajima* (Kitāb al-išārāt wa at-tanbīhāt), te na autore al-Fenarija i al-Urmevija.

III.
FILOLOŠKE RASPRAVE

U svojoj plodnoj spisateljskoj djelatnosti Kafija se bavio i proučavanjem jezika, stilistike i retorike. Iz te oblasti napisao je osnovno djelo *Tamḫīs at-talḫīs fī 'ilm al-balāġa* na 34 rukopisne stranice

(rukopis Sarajevo GHB br. 1689 fol. 1-17), koje je kasnije opširnije komentirano na 130 stranica (isti kodeks) pod naslovom *Šarḥ Tamḫīs at-talhis*. Osnovno djelo predstavlja sažetak Al-Kazwinijevog djela *Talhis*, što je skraćena recenzija Sakakijevog *Miftah-al-'ulūma*. Kako iz Kafijine autobiografije saznajemo on je ovo djelo počeo pisati 1599., a iz bilješke na kraju djela saznajemo da ga je dovršio 17.I.1602. godine.

Kao i druga svoja djela i ovo je Kafija napisao iz potrebe da pitanja iz retorike obradi za potrebe svojih đaka, najprije na sažet način, a onda im je tu istu materiju opširnije razradio. *Tamhis at-talhis* sastoji se iz uvoda, dva poglavlja i zaključka, u kojima se govori o čistoti u jeziku i glavnim uvjetima koje je potrebno ispuniti da bi jezik bio podesan za književno izražavanje. Posebno je ukazano na značaj stilskih figura u oblasti retorike i poetike u domenu izučavanja književnog arapskog jezika.

U svom radu o Pruščakovim raspravama o arapskoj retorici[1] Esad Duraković zaključuje da je Prušćak, riješivši da piše o takvim djelima i povodom njih, odnosno da ih komentira i mjestimično prerađuje, pokazao da je na samom izvoru nauke o kojoj je riječ. Pruščakovi radovi o retorici, kao uostalom i sva djela iz te oblasti nastala na arapskom jeziku, težila su da tumače u prvom redu jezik i izraz Kur'ana i književna sredstva kojima se otkriva njegova nadnaravnost. Zato u Pruščakovim djelima koja zahvataju i analiziraju sve trope poznate u arapskoj retorici, dominiraju primjeri iz Kur'ana koji nisu samo puka ilustracija pojedinih tropa koje možete naći bilo gdje, već se vrlo često navode kao primjeri koje je Kur'an kreirao dokazujući na taj način svoju izuzetnost i na književnom planu. Primjera iz poezije neuporedivo je manje. Na osnovu toga i samo u tom smislu može se reći da je arapska *balaga*, ili retorika, izvorno pomoćna teološka disciplina.[2]

Ovo objašnjava i sam Hasan Kafija u djelu *Tamhis at-Talhis*: "Najvrjednija je nauka (...) i najdraže je umjeće ono pomoću koga se razgrću zavjese sa suštine metaforičkog izraza i koje (doprinosi) spoznaji dubine nadnaravnosti Kur'anskog izraza."

[1] Esad Duraković, *Pruščakovi radovi o arapskoj retorici*, *Dijalog*, 1-2, Sarajevo, 1995., str. 209-213.

[2] Na istom mjestu.

Ovo Pruščakovo djelo imalo je osnovnu namjenu poučiti učenike temeljima arapske retorike kao moćnog sredstva za dosezanje jedne od svekolike kur'anske perfekcije.

Kako ovo Pruščakovo djelo predstavlja sažimanje al-Kazwinijevog djela, treba istaći da ovo sažimanje predstavlja, u skladu s naslovom, "pročišćavanje" osnovnog djela i zauzimanje kritičkog stajališta prema al-Kazwinijevom djelu. Kafija utvrđuje da kod al-Kazwinija ima manjkavih mjesta, da ima spornih pitanja i polemika, koje su u to vrijeme bile česte, ali ih Pruščak smatra suvišnim jer odvraćaju pažnju učenika. Manjkava mjesta ponegdje je eliminirao, a sporna odlučno isključio.

U raspravi o izrazu *čelebi*, koju je pisao ranije, na jednom konkretnom primjeru ukazao je na "kvarenje" turskog jezika pogrešnom upotrebom ovog termina. Pruščak navodi da tu časnu titulu, koju su nekoć mogli nositi samo vjerski učenjaci sada nose iole ugledniji Jevreji i Kršćani.[3]

Ovdje je potrebno da se osvrnemo na razloge koji su naveli Kafiju da napiše ovu raspravu u kojoj je etimološki objasnio porijeklo riječi čelebi i značenje koje bi prema tome trebala imati. Upotreba ovog izraza u turskoj administraciji u našim krajevima je raznolika. U prvo vrijeme je u prvobitnom, osnovnom značenju, a poslije, onako kako to navodi Hasan Kafija, u iskrivljenom značenju. Tako su "čelebije" imami, učenjaci, zavještači vjerskih zavoda. Oni su titulu čelebi stekli određenim svojim zaslugama, dok ima i onih koji su se rodili s tim nadimkom jer su potomci uglednih, begovskih porodica. Ova titula doživjela je sličnu sudbinu kao i titule beg, paša i druge koje su su ispočetka davale uistinu samo rijetkim velikodostojnicima, a kasnije je njihova upotreba bila mnogo češća i rekli bismo shodno etimologiji, manje opravdana. Stoga su se na ovaj "problem" osvrnuli i poznati Kemal-paša-zade i Jusri-efendi, koji su pisali o tome, jedan prije, a drugi poslije Kafije. Prateći upotrebu ovog termina u našim historijskim izvorima uočavamo da se u prvom popisu vakufa i mulkova vilajeta

[3] Potvrdu ovog Pruščakovog mišljenja nalazimo u nizu primjera. Tako je ermenski pjesnik i historičar XVII. stoljeća Eremiya, poznat kao Eremiya Çelebi (1637.-1695.)

Bosna u Defteru iz 1540. god. spominje mulk Alije Čelebije, postojanog imama tvrđave Akhisar (Prusac), koji je postavio uvjet da se njegovi prihodi troše za službenike i mujezine džamije koju je on sagradio.[4]

Pokretači akcije prepisivanja orijentalnih rukopisa u skriptoriju u Foči, te zavještači (vakifi) koji su pokrenuli i organizirali prepisivanje, bili su uglavnom imami i hatibi brojnih fočanskih džamija. Kao prepisivači i zavještaći rukopisa komentara zvanog *Sadr-aš-Šarī'a* s područja islamskog prava od Ubejdulah ibn Mesuda (Ubaydullah b. Mes'ūd), zvanog Sadr-aš-Šarī'a Mlađi, koji je komentirao djelo *al-Wiqāya* od svog djeda Mahmuda b. Sadr aš-Šari'a Stariji, spominju se Ali Čelebi, hatib Aladža džamije i Ibrahim-čelebi, zvani Magribi, imam.

Prepisivanje djela u šest tomova završeno je 996. (1587.) godine.[5]

U vakufnami Mustafa-paša iz Skoplja iz 920. (1514.) spominje se da je Mustafa-paša, između ostalog, zavještao dva kompleksa zemlje u tetovskom kadiluku koje je kupio od nekog Sulejman-Čelebije, sina umrlog Mehmed-bega, sina Mehmed-agina.[6]

Ahmed-Čelebi, kasnije Ahmed-beg i najzad Ahmed-paša, po redu rođenja je treći sin Jahja-pašin.[7]

I Mustafa-paša i Ahmed-beg su spomenuti i u Jahja-pašinoj vakufnami u Skoplju iz 912. (1506.) godine. Iz ove vukafname saznajemo da je njegov najstariji sin Balibeg stekao titulu bega, upravnika jedne od ondašnjih turskih provincija, kad su mu ostala braća: Mustafa-čelebi, Mehmed-čelebi, Ahmed-čelebi, Jusuf-čelebi i Iskender, bili "čelebije" – gospoda, kao sinovi vezira koji je uz to bio i sultanov zet.[8] Ovaj primjer je najuvjerljiviji dokaz gradacije titula u kojoj nekadašnja časna titula čelebi ima najniže mjesto na ljestvici.

4 Defteri-i mufassal-i liva-i Bosna, original u Arhivu predsjedništva vlade u Istanbulu, kopije u Orijentalnom institutu u Sarajevu, fol. 399.

5 Dobrača Kasim, *Skriptorij u Foči u XVI st. Anali Gazi Husrev-begove biblioteke*, I, Sarajevo, 1972.

6 Elezović Gliša, *Turski spomenici*, knj. I., sv. 1. str. 726, Beograd, 1940.

7 Isto, str. 474.

8 Na istom mjestu.

O nastanku i kasnijoj upotrebi izraza čelebi postoji više radova. O ovome su pisali: K. Foy[9], Melioranski[10], V. Smirnov[11], Baron Rosen, N. N. Mitrinovitch[12] i drugi. Izraz čelebi pojavljuje se prvi put u književnom jeziku u jednom pisanom dokumentu u XIV. stoljeću u Anadoliji i ispočetka se daje samo nakrupnijim ličnostima, bilo duhovne ili svjetovne aristokracije. Prva poznata osoba koja je ovu titulu nosila je učenik i sljedbenik Mevlana Dželaluddina Rumija, osnivača mevlevijskog tarikata, Čelebi Husamuddin (umro 1284.).[13]

U XIV. i XV. stoljeću u Anadoliji je bilo mnogo pjesnika i prinčeva koji su nazvani čelebijama, među ostalim i svi sinovi Bajezida I., Mehmed Čelebi, Isa Čelebi, Sulejman Čelebi, a princu Mehmedu, kasnijem sultanu Mehmedu I., ostaje i kao trajna titula, pa je poznatiji kao Mehmed Čelebi nego kao Mehmed I. Zbog svoje učenosti i pobožnosti ovu titulu je među prvima (još u XIV. stoljeću) dobio i znameniti pjesnik Wasīlat-an nağata (Mevluda) Sulejman Čelebi.

Kako je bila vrlo raširena, ova riječ je ušla i u toponomastiku i onomastiku. Više toponima u Osmanskoj Carevini u svom imenu ima i izraz čelebi, a kod nas Čelebi-pazar je turski naziv za Rogaticu[14] i Čelebić, selo između Konjica i Jablanice na Jablaničkom jezeru, kao i selo u Livanjskom polju. Također, kod nas postoji žensko vlastito ime Čelebija, a u Crnoj Gori prezime Čelebić.

Prateći dalje razvoj izraza čeleb i čelebi, možemo zaključiti da oni sve više evoluiraju u onom pravcu kako je to u XVI. stoljeću primijetio Kafija. U *Turskom rječniku* Husejna Kadrija[15] nalazimo

[9] Mitteilungen des Seminars für orientalische Sprachen, Westasiatische Studien II, 124.

[10] Zapiski vostokovedenija... XV, 42.

[11] Zapiski... SVII, 13 i dalje.

[12] *The Turkish "chalabi"*, Journal of the American Oriental Society 54 (1934.), str. 194-199.

[13] *Islam Ansiklopedisi*, Cilt III, s. 369-370, Istanbul, 1945.

[14] Rogatica je nazvana Čelebi-pazar po Mehmed-Čelebiji Isabegoviću, turskom gospodaru zemlje Pavlović. Podatak o ovome u knjizi: Hazim Šabanović: *Bosanski pašaluk*, Sarajevo, 1959., str. 187.

[15] Hüseyn Kāzim Kadri, *Türk Lûgati*, Ikinci cilt. Istanbul, 1928., str. 391-392.

Početak djela "Istraživanja iz stilistike", rukopis: Paris NB, fond. arab. № 4418 (fol. 2b)

ova značenja riječi čalab: plemenit, prefinjen, nadaren, pisac, odgojen, učtiv. Autor kaže da joj u potpunosti odgovara francuska riječ "gentilhomme". Pridjev izveden iz ove imenice autor objašnjava značenjima: pobožan i ugledan čovjek, plemenit, princ, gospodin itd. "Nekad se ova titula davala osmanskim prinčevima, a danas se zadržava samo kao titula mevlevijskih vođa u Konji."[16]

Zenker[17] pak počinje značenjima: *čalab* oder *čalab* (alt.) Adj. u Sbst. moux, tendre, petit, precieux, noble, animal tendere, cochon de leit, za završava personage noble, seigneur, Dieu., dok izraz čelebi tumači kao: maître, seigneur (spec. grec ou europeén) – autrefois: prince du sang. Herr, früher ein Prinz von Goblüt, jetzt gewöhnl. ein vornehmer Grieche oder Europäer. Adj. poli, bien élevé, noble, qui sait vivre, fein, gebildet, hoflich, adeling.

U arapskom svijetu, na periferiji Osmanskog Carstva, riječ čelebi dolazi u genitivnoj konstrukciji sa riječju mizag u jednom sasvim novom značenju za koje ne možemo utvrditi porijeklo. To je značenje koj navodi Dozy u *Supplement aux dictionnaires arabes.*[18]

Za ovo izdanje koristili smo se rukopisom R-946 iz Gazi Husrev-begove biblioteke u Sarajevu, fol. 51b-52a, iako smo kasnije pronašli i Kafijev autograf koncepta ovoga djela, u istoj biblioteci, br. 2163.

IV.

PRUŠČAKOVO VIĐENJE UREĐENJA DRŽAVE

Izuzetno raznolika i bogata kulturna baština južnoslovenskih naroda koji su stoljećima bili izloženi najdirektnijim političkim, društvenim i kulturnim uticajima zapadnih i istočnih civilizacija sadrži ne tako mali broj djela koja se na različite načine bave uređenjem

[16] Isto.

[17] Julius Theodor Zenker, *Turkisch-arabisch-persisches Handwörterbuch*, II. izd. Hildescheim, 1967., str. 363.

[18] R. Dozy, *Supplement aux dictionnaires arabes*, Paris, 1927., str. 204.

države i društva. Osim djela na našem jeziku koja su, uglavnom, rezultat misli modernog doba, mi danas u bošnjačkoj tradiciji baštinimo izvjestan broj djela na arapskom, pa i turskom jeziku – isto kao što i drugi evropski narodi baštine djela sličnog sadržaja na latinskom jeziku. Navedimo, kao primjere, djela velikih hrvatskih filozofa Frane Petrića, *La Citta felice* (Srećni grad, 1553.)[1] i Marka Dominisa (Gospodnetića) *De republica ecclesiastica* (Republika eklezijastička, 1617.-1622.),[2] a iz bošnjačke političke tradicije djela Hasana Kafije Pruščaka *Uṣūl al-ḥikam fī niẓām al-'ālam*, (Temelji mudrosti o uređenju svijeta, 1596.) i njegovog poznog epigona Mehmeda Skeju Prozorca sa djelom *Minhāğ an-niẓām fī dīn al-islām* (Upustvo o uređenju države na osnovu islama).[3] Ima tu dijela pisanih i drugim jezicima poput onog Jurja Križanića *Politika* (1663.-1666.) pisanog "mješavinom ruskog, staroslavenskog i hrvatskog jezika",[4] ili tekstova pisanih na turskom, perzijskom ili bosanskom jeziku a arapaskom grafijom.[5]

Od svih Pruščakovih djela rasprava *Temelji mudrosti o uređenju svijeta* je do sada pobuđivala najveću pažnju domaćih i stranih orijentalista i drugih istraživača. Prvi prijevod sačinjen je još 1732. godine na francuskom jeziku, a prevodilac je izvjesni Jean Victor Choquet. Prijevod je sačuvan u rukopisnom primjerku u Nacionanoj biblioteci u Parizu.[6] Prvi objavljeni prijevod je također na francuskom jeziku (1824. godine)[7], a zatim dolaze prije-

[1] Vidi: *Filozifija Frana Petriča*, Beograd, 1929.

[2] Vidi: Dušan Nedeljković, *Marko Dominis u nauci i utopiji na djelu*, SANU, Posebna izdanja, knjiga CDLXXXVII, Beograd, 1975.

[3] Vidi: Omer Mušić, "*Mihāğu-n-nizām fī dīni-l-islām* od Muhameda Prozorca", *Prilozi za orijentalnu filologiju*, Orijentalni institut u Sarajevu, V/1955., Sarajevo, 1955., str. 181-198.

[4] Vidi: *Život i djelo Jurja Križanića*, (Zbornik radova), Fakultet političkih nauka Sveučilišta u Zagrebu, "Liber", Zagreb, 1974.

[5] Više podataka vidjeti u knjizi: Esad Zgodić, *Bošnjačko iskustvo politike – osmansko doba*, Sarajevo, 1998.

[6] Podatke o ovom rukopisu vidjeti u poglavlju: "Bibliografija radova Hasana Kafije Puščaka".

[7] Garcin de Tassy, "Principes de Sagesse, Touchant l' art de gouverner, *Uṣūl al-ḥikam fī nizām al-'ālam*, par Rizwan-ben-abd'-oul-mannan-Ac-hissari." *Journal Asiatique*, IV (1824.), str. 213-226; 283-290.

vodi na turski 1868. i 1870. godine,[8] mađarski 1909,[9] njemački 1911[10] i, na kraju, na bosanski 1919. godine.[11]

Pojava ovog Pruščakovog djela rezultat je specifičnih proturječnosti koje su vladale u Osmanskom Carstvu krajem XVI. stoljeća i njegovog vlastitog teorijskog i praktičnog pokušaja da dā doprinos društvenoj reformi. Osmansko Carstvo,. koje je niz stoljeća bilo nosilac islama i njegove civilizacije, nakon uspona do u svjetskim razmjerima moćne imperije, krajem XVI. stoljeća sve više pokazuje vlastite proturječnosti i slabosti. Sve veći broj vojnih neuspjeha i nepovoljne međunarodne prilike po Carstvo, unutrašnji nemiri i bune, sukobi između ortodoksnog i heterodoksnog islama, porast nasilja, izrabljivanja i mita, opadanje sultanovog autoriteta i gubljenje kontrole nad klasnom strukturom stanovništva, prvi su znaci krize i rušenja sklada.[12] Jedan od prvih koji je uočio te znakove krize Osmanskog Carstva i na njih ukazao jeste Hasan Kafija Pruščak. Svoju poslanicu *Temelji mudrosti o uređenju svijeta* on piše vjerujući da će ona pomoći sultanu Mehmedu III., koji je upravo stupio na prijesto i izvojevao pobjedu pod Egerom (Erlau, 23. septembar 1596.), da zaustavi proces propadanja čiji su znaci, za Pruščaka, sasvim uočljivi.

[8] Na turskom jeziku bilo je više prijevoda. U biblioteci Orijentalnog instituta u Sarajevu, br. III 1197, nalazilo se jedno od najstarijih izdanja u prijevodu Mehmed Teufik-bega pod naslovom: Aqhisari, *Nizām al-'ālam* (Istanbul) 1287. (1870.), str. 40.

[9] Dr. Imre V. Karácson, *Az Egri Török emlékerat a kormányzás módjaról. Eger vára elfoglalása alkalmával az 1596. évben irta Molla Haszán Elkjáfi*, Budapest, 1909.

[10] Thollóczy-Karácson, "Eine Staatsschrift des bosnischen Mohammedaners Molla Hassan Elkjáfi, 'über die Art und Weise des Regierens'", *Archiv für slawische Philologie*, XXXII, Berlin, 1911., str. 139-158.

[11] "Nizam ul alem", napisao Hasan Čafi Pruščak, preveo dr Safvetbeg Bašagić, *Glasnik Zemaljskog muzeja u Bosni i Hercegovini*, XXXI, 1919., Sarajevo, 1919., str. 165-179. Nakon Bašagićevog prijevoda objavljen je naš u prvom izdanju ove knjige pod naslovom Hasan Kafija Pruščak, *Izabrani spisi*, Sarajevo, 1983, str. 91-110, a potom dopunjeni i popravljeni u: *Ajvatovica '98*, Prusac, juna 1995, str. 5-43.

[12] Vidi opširnije Halil Inaldžik, *Osmansko Carstvo. Klasično doba 1300-1600.* Beograd, 1974., SKZ, kolo LXVII/452.

Principes de Sagesse, touchant l'art de gouverner,

اصول الحكم فى نظام العالم

par Rizwan-ben-abd'oul-mannan-Ac-hissari.

(Suite.)

SECTION TROISIÈME. — *De la Guerre.*

CHAPITRE PREMIER. — De l'Armée et du Combat.

Il est nécessaire qu'un général fasse en personne la revue de ses troupes; que dis-je, il serait à désirer que le sultan la fît lui-même, suivant l'antique usage; qu'il sût le nombre de ses soldats, et qu'il inspectât leurs armes. Le roi Alexandre ne manquait jamais de passer lui-même ses troupes en revue. Un jour, ayant aperçu un officier monté sur un cheval boîteux, il commanda qu'on lui fît mettre pied à terre, et qu'on le destituât à l'instant. En entendant cet ordre, le cavalier se mit à rire; Alexandre étonné lui demanda pourquoi il riait; « C'est, répondit le cavalier, que je » ne conçois pas le motif de ma punition; car mon » cheval, bien loin de pouvoir fuir, est très-propre à » rester ferme sur le champ de bataille. » Le monarque, charmé de cette réponse, sourit, et conserva au cavalier son grade.

Le sultan *Amrou*, fils de *Leith*, faisait aussi lui-même la revue de ses troupes. Il aperçut un jour un soldat monté sur un cheval maigre et décharné :

Garcin de Tassyjev prijevod djela "Temelji mudrosti o uređenju svijeta".

I prije pojave ove Pruščakove rasprave u islamskom svijetu poznat je veći broj rasprava u kojima se daju, direktno ili indirektno, uputstva vladaru kako da se na što bolji način organizira država. Osim u svijetu dobro poznatih Ibn al-Muqaf'a, al-Farabija, Ibn Rušda i Ibn Halduna, značajna su djela Nizam al-Mulka (1018.-1092.), Ibn Tajmija (1263.-1328.) i nedavno objavljeno, veoma zanimljivo djelo Pruščakovog savremenika Mustafe Alija.[13] Pruščak, također, u predgovoru posebno naglašava djela: *Anwār at-tanzīl* Kadi Bajdavija i Zamahšarijevo djelo *Rawḍāt al-aḫyār* (fol. 5a). Nakon Pruščakovog djela pojavit će se čitav niz sličnih djela, od kojih je osobito poznata rasprava Koči-bega pod naslovom *Risale-i Qoči-beg* napisana 1631. godine.[14]

Prva verzija Pruščakovog djela, na arapskom jeziku, nastala je u ljeto 1596. godine (mjeseca zulhidže 1004. po H. Ovaj mjesec počeo 27.7.1596.), a u jesen iste godine Pruščak je, sudjelujući u pohodu na Eger, djelo ponudio državnim dostojanstvenicima iz carske pratnje da ga predaju sultanu. Na njihov poticaj Pruščak je ovu "skicu", kako kaže Karácson,[15] preveo na turski jezik u zimu 1597. (tačnije u mjesecu redžepu 1005. godine, odnosno 18.2.-19.3.1597.) i posvetio sultanu. U ovoj verziji Pruščak je, ne samo preveo osnovni tekst, nego dodao posvetu sultanu Mehmedu III. na turskom jeziku, gotovo svaki značajniji stav prokomentirao, ilustrirao brojnim primjerima i, što je osobito značajno za historičare, ukazao na koje je događaje i pojave aludirao u osnovnom tekstu. Otuda je i vrijednost ove druge verzije mnogo veća. Ovdje treba istaći da je osnovni, arapski tekst, pisan u rimovanoj prozi, što je dosadašnjim istraživačima promaklo da zabilježe, a prijevod i komentar na turskom je obogaćen brojnim stihovima – citatima na perzijskom jeziku.

Rukopisni primjerci ovog Pruščakovog djela veoma su brojni. Do sada smo zabilježili preko četrdeset rukopisnih primjeraka ovog djela po javnim bibliotekama i rukopisnim fondovima. Osim veli-

[13] Andreas Tietze, *Mustafa Ali's, Counsel for Sultans of 1581*, (Part I), Wien, 1979.

[14] Franz Babinger, *Die Greschischtsschreiber der Osmanen und ihre Werke.* Leipzig, 1927., str. 184-185.

[15] Thallóczy-Karácson, op. cit., str. 140.

kog broja rukopisa koji se nalaze po sarajevskim bibliotekama (rukopisna zbirka Orijentalnog instituta, Gazi Husrev-begova biblioteka, rukopisna zbirka Istorijskog arhiva Sarajeva i Narodna i univerzitetska biblioteka), za sada je poznato, na osnovu kataloga koje smo imali na uvidu, da se rukopisni primjerci ovog djela nalaze u Zagrebu (JAZU), Visokom, Beču, Berlinu, Bratislavi, Drezdenu, Istanbulu, Klužu, Konji, Lajpcigu, Londonu i Parizu. Djelo je imalo pet štampanih izdanja na arapskom i turskom jeziku, te štampana izdanja, kao što je spomenuto, na francuskom, mađarskom, njemačkom i bosanskom jeziku.[16] Za ovu priliku koristili smo se rukopisnim primjerkom ovog djela koji se nalazi u rukopisnoj zbirci Univerzitetske biblioteke u Bratislavi pod oznakom TF-123, budući da uz osnovni arapski tekst ima i prijevod na turskom jeziku, da je veoma čitak, dobrim dijelom vokaliziran i, kolacionirajući ga s drugim primjercima, veoma korektan. Prepisao ga je Hamza, sin Ibrahima, Pruščak, 1604. godine (1013.), vjerovatno iz autografa. Rukopis ima 45 listova (90 stranica, formata 20x 3 cm).[17]

U prikazu ovog djela kretaćemo se redoslijedom izlaganja materije kako ju je sam autor organizirao, kako bismo što bolje mogli osjetiti metod, način izlaganja i vođenja same ideje kroz djelo.

Originalni naslov *Uṣūl al-ḥikam fī niẓām al-'ālam* prevodi se na naš jezik najčešće kao *Temelji mudrosti o uređenju svijeta*. *Uṣūl al-hikam* shvaćan je, pa tako i prevođen, na različite načine.[18] Različiti prijevodi proizilaze, prije svega, iz različitog čitanja arapske riječi napisane s tri konsonanta *ḥ*, *k*, *m*, koja omogućavaju čitanje *ḥukm*, što znači vlada, vlast, vladanje, vladavina, ili, pak, čitanje *ḥikam*, plural od *ḥikma*, što znači mudrost i ekvivalent je grčkog termina *sofia*. Čini nam se da je prijevod *Temelji mudrosti* najbliži originalu, a odražava i suštinu samog djela. Drugi dio naslova "uređenje svijeta" podrazumijeva da se pod pojmom

[16] Vidi bilješke br. 6, 7, 8, 9 i 10.

[17] Vidi: *Arbische, türkische und persische Handschriften der Universitätisbibliothek in Bratislava,* Bratislava, 1961. Kataloški broj 437, pod naslovom Şarḥ-i Niẓām el-'Alem. Ovdje: X/L1.

[18] Vidi bilješke br. 5, 8, 9, 10 kao i rad Mustafa A. Mehmed, "La crise Ottomane dans la vision de Hasan Kafi Akhisari (1544-1616)," *Revue des etudes sud-est europeennes.* Tome XIII – 1975, №3, str. 385-402, posebno str. 392.

svijet ima shvatiti svijet kao *dār al-islām* (svijet islama). Osim toga, u rukopisnom primjerku kojim se služimo, u tekstu koji je vokaliziran, na foliji 5b piše: "... wa sammaytuhu bi uṣūl *al-ḥikam*...".

Djelo je, kako sam autor u Uvodu kaže, podijeljeno na *Uvod* (muqaddima), *četiri poglavlja* ili *temelja* (aṣl – uṣūl) i *Zaključak* (ḫātima).

U posveti, koje nema u arapskoj verziji ovog djela, Hasan Kafija se izravno obraća sultanu Mehmedu III., nosiocu "hilafeta" i "saltanata", "sjeni i sablji Božijoj" na zemlji, koji, treba da se stara da se realno stanje Osmanskog Carstva podredi i prilagodi islamskom redu i Božanskom zakonu. Dalje će Pruščak reći da se, živeći povučeno u Pruscu, u tihoj usamljenosti, posvetio razmišljanju o stanju u državi i uzrocima koji su doveli do promjena. On uzima 1572. godinu (980. godinu po H.) kao godinu kada se javljaju prvi znaci krize Osmanskog Carstva.

Zanimljivo je pogledati koji su se to značajni događaji zbili u razdoblju od 1572. godine do 1597. godine, kada je završio drugu verziju ovog djela i koji su se tako teško dojmili autora. Osim izuzetno nepovoljnih prilika na ratištima izvan Osmanskog Carstva i nekoliko teških i iscrpljujućih borbi i poraza kao, na primjer, težak poraz u jednoj od najvećih bitaka koje su se ikada vodile na Sredozemlju, u bitki kod Lepanta 7. oktobra 1571., kada je uništeno dvije stotine trideset osmanskih lađa, niz ratova s Perzijancima (1578.-1590.), stalni sukobi s Habsburgovcima, koji su doveli do rata (1593.), težak poraz turske vojske kod Siska (1593.) itd., veoma su značajne i unutrašnje prilike.[19] Ovdje, prije svega, treba spomenuti snažnu djelatnost heterodoksnog pokreta hamzevija, što je rezultiralo njihovim progonom iz Bosne 1573. i 1582. godine, u kojima je, po tvrđenju nekih istraživača, sudjelovao i Hasan Kafija, te pogubljenje njihovog idejnog vođe i začetnika Hamze Balija,

[19] Veoma slikovit prikaz stanja u Osmanskom Carstvu u to vrijeme dao je Hammer-Purgstall u djelu *Geschichte des osmanischen Reiches*, I-X, posebno u sv. II, Pesth, 1840. (isto: Joseph von Hammer, *Historija Turskog (Osmanskog) Carstva*, sv. I-III, Zagreb 1979, posebno sv. II, str. 42-2136), a dat je također, i u knjizi Halil Inaldžik, op. cit.

6. juna 1573. godine.[20] Hasan Kafija se u vrijeme pogubljenja nalazio u Istanbulu, gdje je i izvršena ezgekucija koja je u prijestolnici imala veliki odjek.[21] Tu je, zatim, atentat na velokog vezira Mehmed-pašu Sokolovića (1578.), niz janjičarskih buna (1591.-1592.), pobuna spahija u Carigradu 1593. godine, ustanak Srba u Banatu 1594. godine, do kojeg je došlo, kako kaže Pruščak, "zbog obijesti namjesnika i službenika", ustanci i teški gubici u vazalnim pokrajinama Erdelju, Vlaškoj i Moldaviji 1594. godine itd.

U *Uvodu* Pruščak ukazuje na određene pojave i otkriva da svaka od njih ima svoj uzrok, to jeste da je nastala kao rezultat djelovanja drugih pojava. On naglašava tri takva kauzalna lanca koji rezultiraju nizom posljedica. On kaže:

"Na prvom mjestu je , zanemarivanje pravde i vođenje valjane politike, a uzrok je što se državni poslovi ne povjeravaju ljudima sposobnim za njih.

Drugo, nemaran odnos prema savjetovanju, razmjeni mišljenja i planiranju, a tome su uzrok oholost i uobraženost velikaša, te njihovo izbjegavanje da se druže s učenjacima i mudracima.

Treće, indolencija u rukovođenju vojskom i u upotrebi oružja i ratne opreme za vrijeme borbe s neprijateljem, a uzrok je tome što se vojnici ne boje starješina." (fol. 4a)

Ono što se u ovim slučajevima pojavljuje kao uzrok, Pruščak smatra efektom jednog prethodnog kauzaliteta u čijem osnovu leži "lakomost na mito i sklonost ka ženama". (fol. 4b) Bez obzira na to u kojoj je mjeri, iz današnjeg ugla posmatrano, Hasan Kafija Pruščak bio naivan u razotkrivanju "krajnjeg uzroka", o čemu će kasnije biti više govora, značajno je da on kauzalni zakon uzima kao osnov spoznaje, pa zatim i tumačenja stvarnosti. U njegovoj

[20] Adem Hadžić i Muhamed Hadžijahić, "O progonu hamzevija u Bosni 1573. godine", *Prilozi za orijentalnu filologiju*, Orijentalni institut u Sarajevu (dalje *POF)*, XX-XXI/1970.-71., Sarajevo, 1974., str. 51-70.

[21] Da se Hasan Kafija Pruščak zaista u to vrijeme nalazio u Istanbulu, vidi se iz autobiografskog dijela njegovog spisa *Niz učenjaka do posljednjeg vjerovjesnika*, u kojem kaže da je otišao u Istanbul u "početku vladavine Selim-hana", dakle oko 1566., godine, a da se u svoj kraj vratio 983. godine (poč. 12.4.1575.); *Nizām al-'ulamā'*..., Bratislava UK, br. TF – 136, fol. 53a-54b.

raspravi stalno će se pojavljivati ovaj metod, on će često tražiti kauzalitet u društvenoj stvarnosti.

Najbitniji elemenat koji je, kako Pruščak kaže, "nužan preduvjet za rad u državi" je podjela rada i ustrajnost svakog staleža na vlastitom poslu (fol. 8b). U cilju ispunjenja ovog zahtjeva Pruščak insistira na strogoj primjeni u praksi podjele ljudi na četiri društvene kategorije koje naziva staležima (sanf), po uzoru "kako ljude razvrstaše drevni učenjaci i mudraci stari". (fol. 6a) Po njemu su to sljedeća četiri staleža:

1. vladari, veziri, njihovi namjesnici i vojnici;
2. učenjaci, mudraci i "ostali pošteni, čestiti i slabi ljudi prilježni molitvi";
3. zemljoradnici, "poznati u naše vrijeme pod imenom raja i beraja" i
4. zanatlije i trgovci.

Pruščak postavlja zahtjev da se ovakva podjela strogo poštuje, jer samo ukoliko svako ostane u svom staležu i ako se ne dozvoli da bilo ko ostane izvan njih, odnosno "da bude na teret ljudskoj zajednici", kako kaže Pruščak, moguće je spriječiti rasulo i anarhiju. On posebno oštro kritizira pojavu "prisiljavanja raje i zanatlija da idu u rat zbog toga što su vojnici zanemarili svoju dužnost. Ovo je počelo 1001. godine (1592.-1593.), pa traje još i danas." (fol. 9a)

Ovdje je Pruščak veoma neposredan, bez okolišavanja navodi konkretne događaje i ličnosti koje su za to odgovorne, pa kaže:

"Takvo stanje se naročito odnosi na granicu Hrvatske i Bosne. Od spomenute godine (1592.-93., prim. A. Lj.) seraskeri su slali svake godine, kad god je bilo vrijeme vojne, ljude po vilajetu da bi na silu regrutirali raju i beraju koja je prikupljala usjeve, kao i muslimane i zanatlije koji su se nalazili u gradovima, što je prouzrokovalo da bijedna raja ostane bez usjeva, da se u džamijama po kasabama ne obavlja zajednička molitva niti se upućuje dova, pa ne samo što su nastale oskudica i skupoća i razne druge nevolje koje haraju vilajetom, ni vojni poslovi se ne vrše čestito i dolazi do dezertiranja." (fol. 9a)

Ovdje se valja zadržati na dva momenta iz ovog dijela Pruščakove rasprave. Prvo, njegov stav, za koji kaže da ga baštini od

"islamskih mudraca", da svaki odrastao muškarac mora pripasti jednom od četiri staleža imao je odjeka, osobito u Bosni, i u praktičnoj primjeni. Omer Mušić je u jednom svom radu ukazao na dokument od 26. marta 1681. godine koji upućuje duvanjski kadija, a u kojem se "...naređuje janjičarskom agi da Miloša, sina Beljina, po zanimanju kasapa iz Župan-Potoka (Tomislav grada), zatvori jer neće da se primi kasapskog zanata – a u Župan-Potoku je potreban kasap – i da ga zadrži u zatvoru dok ne nađe jamca koji će za njega jamčiti svojom ličnošću i da će se baviti kasapskim zanatom u spomenutom mjestu".[22] Upoređujući ovaj dokument s navedenim dijelom Pruščakove rasprave, ustanovili smo da je njegov prvi dio, koji služi kao potkrepa za donesenu odluku, doslovno prenesen iz Pruščakove rasprave.[23] Ovaj njegov stav, kao i čitava njegova rasprava, izvršili su uticaj i na druge pisce, kao, na primjer, na Muhameda Prozorca.[24]

Drugo, citirani dio, koji govori o stanju "na granici Bosne i Hrvatske 1593. godine", odnosi se na težak poraz turske vojske pod Siskom 20. juna 1593. Serasker na kojeg on ukazuje je, po svemu sudeći, bio bosanski namjesnik Hasan-paša Predojević, kojem na odgovornost stavlja teško stradanje vojske čiju su glavninu sačinjavali spahije i vojnici, te, kako Pruščak kaže, "na silu regrutirane zanatlije, raja i beraja iz Bosne". On, također, ukazuje na nezadovoljstvo koje je razumljivo kada se ima u vidu da je Bosna i Hercegovina, kao granično područje Carstva, podnosila najveće žrtve za Carstvo, a, s druge strane, sitni feudalni posjedi "zasluženi mačem" mogli su biti oduzeti, ili pak, nakon pogibije ustupljeni drugom. Ovo je značajno istaći zbog toga što će neposredno iza ovih događaja doći do važne promjene u osmanskom feudalnom sistemu, do uspostavljanja odžakluk-timara u Bosni, s ciljem "...da se tom ustanovom spasavaju institucije timarskog sistema i da se ojača vojna moć jedne dragocjene pokrajine Osmanskog Carstva."[25]

[22] Omer Mušić, "Minhāğ an-nizām fī ...", str. 190.

[23] Ovaj dokument se nalazio u kodeksu br. 4140, fol. 148a, u nekadašnjoj rukopisnoj zbirci Orijenatalnog instituta.

[24] Vidi: Omer Mušić, navedeni rad. str. 190.

[25] Nedim Filipović, "Odžakluk timari u Bosni i Hercegovini", *POF*, V/1954.-55. Sarajevo, 1955., str. 251-274. Vidi, također: Avdo Sućeska, "Evolucija u

Koliko je ova Pruščakova poslanica sultanu doprinijela da se uvedu reforme, ostaje otvoreno pitanje, ali je činjenica da se neposredno nakon toga, u doba sultana Ahmed I. (1603.-1617.), donosi *Aktuelni zakonik* (Kanunname-i mu'teber) u kojem se reguliraju ta pitanja, te *Janičarski zakonik* (Yeniçeri kanunnamesi) u kojem se aktueliziraju pitanja uređenja janičarskog korpusa.[26]

Pruščak završava *Uvod* riječima: "Dokle god se vladar bude pridržavao starog ustrojstva u skladu s autentičnim šerijatom, bit će više reda u državi, poboljšavat će se organiziranost među ljudima, a Carstvo će biti moćnije. Kada se zanemare privrženost ovom metodu i držanje tog odabranog puta, sa sve četiri strane pojavi se izopačenost u državi i slabost u upravi, a katkad je neizbježno prenošenje vlasti na drugog." (fol. 9b)

U ovim završnim riječima on, osim toga što insistira na "skladu s autentičnim šerijatom", što je sasvim razumljivo, navodi i nešto novo. Ovdje se govori o "pridržavanju starog ustrojstva." Očigledno da šerijat nije mogao u potpunosti pokriti historijsku realnost Osmanskog Carstva. Ovdje se osjećaju nagovještaji onoga što će u spisu biti veoma prisutno, a to je utjecaj koji je na osmansko shvatanje države učinilo drevno istočno shvatanje, iskustva starijih civilizacija, osobito perzijske. Ova tradicija Orijenta, uključujući i Grčku, odnosno istočno Sredozemlje, kod Pruščaka zauzima posebno mjesto. Naročito je uočljiv utjecaj koji je izvršio jedan od najvećih istočnih, pa i svjetskih epova – Firdusijeva *Šahmana*. Kao što je poznato, ovo djelo sadrži oko 100.000 stihova, a u njegovoj osnovi leži ideja o vječnoj borbi svjetla i tmine. Podijeljeno je na pedeset pjevanja, odnosno vladavina prema vladarima koji su vladali Perzijom, a u početku i "svijetom", od Kejumersa, Hušenga, Tahumersa i Džemšida, pa do pada Perzijskog Carstva nakon prodora Arapa u VII. stoljeću i gubitka samostalnosti. Jedan od osnovnih izvora za Firdusijevu *Šahmanu*, uz mitsko i legendarno kazivanje i narodnu tradiciju, jeste *Hodajnama* (staroperzijski

nasljeđivanju odžakluk timara u bosanskom pašaluku", *Glasnik Društva istoričara BiH*, XIX/1970.-71., Sarajevo, 1973. str. 31-43.

[26] Oba ova dokumenta nalaze su u Univerzitetskoj knjižnici u Bratislavi. Više vidjeti: Amir Ljubović, *Nad Bašagićevom zaostavštinom*, Arhiv Hercegovine u Mostaru, Mostar, 1998., str. 86-87.

Hwatajnamek), koju je na arapski preveo Ibn al-Mukaf'a u VII. stoljeću pod naslovom *Siyār al-muluk* (Životopisi (perzijskih) vladara).[27] Mnogobrojne ličnosti koje spominje Pruščak, kao što su Ardašir Babek, Jazdadžird, Anuširvan, Buzurdži Mihr, Aleksandar Makedonski, Kej Husrev, negativni junak Afrasijab, i druge, u perzijskoj tradiciji – pa tako i u *Šahnami* – prikazane su kao vladari izuzetne vladarske mudrosti, iskustva i pravičnosti, mudri savjetnici i izvanredne vojskovođe. Ove ličnosti, kao što će se vidjeti, ostavile su upečatljiv trag i u Pruščakovoj raspravi. Osim toga, tu su i brojni stihovi na perzijskom jeziku za koje nismo mogli utvrditi da li potiču iz *Šahname* ili iz nekog drugog izvora.

Materiju u prvom temelju pod naslovom *O načinu uređenja države i njenom trajanju* Pruščak sistematizira oko sljedećih pitanja:

1. Pitanje pravde i dobre politike (fol. 10a);
2. Povjeravanje posla onome ko je za njega stručan (fol. 12b);
3. Kriterij za izbor ministra (fol. 14b);
4. Odnos vladara prema učenjacima (fol. 16a);
5. Odnos vladara prema svojini (fol. 17a);
6. Nekoliko općih savjeta vladaru (fol. 18a) i
7. Odjeljak o znacima opadanja moći vladara i propasti države (fol. 20a).

Pruščak svoje izlaganje počinje stavom: "Oslonac uređenju države je pravda i dobra politika." (fol. 10a) Stavljajući u "prvi temelj" pravdu ('adl) i on nastavlja tradiciju započetu još u starogrčkoj mitologiji, gdje je pravda ideja ili simbol uređenja zajednice. Razumljivo je da je i njegov koncept pravde strogo uvjetovan tadašnjim pravnim, političkim i društvenim odnosima. Ona je postavljena kao imperativ jer ima porijeklo u božijoj zapovijedi i na njoj *Kur'an* bitno insistira. Međutim, Pruščak koristi ne samo

[27] Opširnije vidi u : Firdusi, *Šahname*, tom I, Akademii nauk SSSR, Moskva 1957. Posebno poglavlje: "Firdusi i ego peoma Šahname" str. 459-592. Na našem jeziku vidi: Dr Fehim Bajraktarević, *Pregled istorije persijske književnosti*, "Naučna knjiga", Beograd, 1979.. str. 21-35; Dr Bećir Džaka, *Naša narodna epika i Firdusijeva Šahnama*, "Svjetlost", Sarajevo, 1976. i isti, *Historija perzijske književnosti od nastanka do kraja 15. vijeka*, Naučnoistraživački institut Ibn Sina, Sarajevo, 1997.

A SZENT-ISTVÁN-TÁRSULAT
TUDOMÁNYOS ÉS IRODALMI OSZTÁLYÁNAK
73. sz. FELOLVASÓ ÜLÉSEIBŐL 73. sz.

AZ EGRI TÖRÖK EMLÉKIRAT

A KORMÁNYZÁS MÓDJÁRÓL

EGER VÁRA ELFOGLALÁSA ALKALMÁVAL AZ 1596. ÉVBEN

IRTA
MOLLA HASZÁN ELKJÁFI

A KONSTANTINÁPOLYBAN ŐRZÖTT TÖRÖK KÉZIRATBÓL FORDITOTTA ÉS MAGYARÁZATÁT IRTA
Dr. KARÁCSON IMRE

Felolvasta a Szent-István-Társulat Tud. és Irod. Oszt. 1908. november 26-ikán tartott ülésében

BUDAPEST
KIADJA A SZENT-ISTVÁN-TÁRSULAT TUD. ÉS IROD. OSZTÁLYA
1909.
Ára 80 fillér.

Karačonov prijevod djela "Temelji mudrosti o uređenju svijeta".

Kur'an i korpus tradicije (hadis) kao argumentaciju za svoj stav nego i dosta anegdota, u kojima pomoću događaja iz prošlosti, u slikovitoj formi, nastoji pružiti čitaocu određenu pouku, ili poziv da se na primjerima iz prošlosti uči.

"Kada je umro Anuširvan,[28] obilazili su cijelu državu s njegovim lijesom, dok je telal u njegovo ime uzvikivao: 'Ako sam nekome nešto dužan, neka pristupi'. I ne nađe se niko u njegovoj zemlji kome je bio dužan i jednu paru. O kako je divna ova priča!" (fol. 12a-b)

I ovdje Pruščak uzima primjer iz predislamskog perioda. U komentaru na turskom jeziku Pruščak kaže da je pravo čudo što islamski vladari nisu dosegli takav stepen pravednosti kakav je postigao Anuširvan, "vatropoklonik", "nevjernik". Ovo je tim interesantnije kada se ima u vidu kako se u islamu zauzima veoma oštar stav prema idolopoklonstvu i drugim oblicima vjerovanja, takozvanim "prirodnim religijama."

Pravda je imperativ upućen svakoj individui, a vladaru osobito. Sve njegove dužnosti i obaveze krunisane su njegovim pravednim vladanjem. Ona je najviša politička vrijednost. Pruščak citira riječi Ardašira Babeka (Artaxerxes), osnivača novoperzijske države i sasanidske dinastije (226.-241.): "Nema vlasti bez ljudi, ljudi bez materijalnih dobara, materijalnih dobara bez prosperiteta, niti prosperiteta bez pravde i dobre politike." (fol. 10a-11b).

U brojnim citatima Pruščak podvlači na koji način treba da se manifestiraju pravednost i dobra politika. Tu su: nepristrasno primjenjivanje zakona na sve, ubiranje dažbine bez nasilja, sigurnost na putevima, vraćanje prava potlačenim itd. Da bi se sve ovo ostvarilo, vrlo je važan izbor pravih ljudi na odgovorna mjesta. Ovome i Pruščak posvećuje pažnju te ističe sposobnost, vjernost i iskrenost kao vrline koje se zahtijevaju od ljudi u javnoj službi, osobito ministara. U komentaru na turskom jezik on ukazuje na jednu pojavu koja je, možda, interesantna za historičare.

"Još od davnina časna tugra[29] za postavljanje na visoke položaje ispisivana je na Visokoj porti i prema njenim zakonima. Od pojave

[28] Anuširwan – vladar iz dinastije Sasanida, za čije vrijeme je Novopersijska država imala najveću teritoriju u svom posjedu.

[29] Tugra (tura), stilizirano ime osmanskih sultana koje se ispisivalo na početku svakog carskog dokumenta u funkciji grba.

nereda dozvoljava se pisanje tugri i namjesnicima u raznim mjestima i pokrajinama, što je doprinijelo da se visoki položaji i krupni poslovi povjeravaju nesposobnim ljudima. Ovo je opasna i zabrinjavajuća pojava koje se treba bojati." (fol. 14a-b)

U "prvom temelju" Pruščak je pobornik boljeg položaja učenjaka ('ulamā') u društvenom i političkom životu i jačanja njihovog utjecaja i moći. On citira iz korpusa tradicije (hadisa) stavak u kome se kaže: "Na sudnji dan mjeriće se utrošena tinta učenjaka i prolivena krv osvjedočenih boraca na Božijem putu i neće se dati prednost jednim nad drugim." (fol. 16a)

Ovo poglavlje Pruščak završava odjeljkom u kojem ukazuje na znakove opadanja moći vladara i propasti države.

Po Pruščaku, znaci opadanja moći i vlasti vladara su sljedeći:

- kada uzima neiskusnog ministra,
- kada nanosi nepravdu prijateljima i uopće narodu,
- kada se u državnoj kasi smanjuju prihodi u odnosu na rashode,
- kada na osnovu osjećanja, a ne na osnovu razuma, vrši postavljanja i otpuštanja,
- kada se potcjenjuju savjeti učenjaka,
- učestalost epidemija i
- smanjenje prosperiteta.

Tri stvari, po njemu, dovode do propasti države:

- kada sladostrašće i pomama zagospodare nad razumom vladara,
- međusobna zavist ministara i
- povlaćenje vojnika iz borbe i zanemarivanja savjetovanja o ratu.

Ovo izlaganje Pruščak završava riječima: "Najjasniji znak (propasti države, prim A.Lj.) jeste kada se zanemari postupanje prema šerijatskim propisima i ravnodušnost prema njihovoj primjeni, a najbliži znak je kada zavlada nasilje koje širi vojska i odsustvo interesa da se ono spriječi." (fol. 21a)

Drugi temelj pod naslovom: *O savjetovanju, molitvi, mišljenju i planiranju* posvećen je najvećim dijelom principu konsultacije

(mušāwara). "Dakle, potrebno je da vladar i njegovi zastupnici ne nameću svoje mišljenje, nego da se savjetuju s učenjacima, razboritim i iskusnim ljudima koji su oslonac države, kako bi se zaštitio od grešaka." (fol. 23a)

Potkrepljujući svoj stav brojnim citatima, mudrim izrekama i stihovima poznatih pjesnika, naročito na perzijskom jeziku, Pruščak afirmira ovaj princip i ukazuje na dužnost traženja i korištenja "dobrog savjeta." Time on svoju raspravu ponovo dovodi i do mjesta gdje će tražiti afirmaciju značaja i uloge učenjaka u društvenom i političkom životu. Ovo poglavlje on završava riječima: "Spomenute izvanredne izreke i najbolja gledišta ukazuju da su razmišljanje i savjetovanje najznačjanije i najsavršenije pretpostavke. Upravo u ovo vrijeme oboje je zanemareno i izgubilo svoj značaj, zbog čega se na državne poslove ustremila nepravilnost i događaju se greške i slabosti." (fol. 27b-28a)

U trećem poglavlju *O nužnosti upotrebe ratnih sredstava, ratu, organizaciji vojske i podizanju njenog morala* Pruščak se bavi vojnim i političkim problemima Osmanskog Carstva, reklo bi se, neposrednije nego u drugim poglavljima. Sve češći porazi turske vojske, o čemu smo naprijed govorili, sasvim su sigurno potakli Pruščaka da se ovom problematikom više pozabavi, da analizira savremene događaje i poredi ih s događajima iz prošlosti, praksom velikih vojskovođa, Aleksandra Makedonskog na primjer, nudi savjete i podsjeća na kur'anske naloge. Pošto je pobliže odredio ono što ulazi u borbenu gotovost, odbrambena i ofanzivna sredstva, on upućuje veoma teške optužbe vojnim starješinama zbog njihovih propusta. Tako, na primjer, optužuje vojskovođe što osobno ne prisustvuju vojnim smotrama "... pa ne znaju koliko imaju vojnika ni kako su naoružani, a što im je dužnost", ne nabavlja se novo naoružanje niti se vrši obuka na njemu, itd. Posljedica takvog stanja je bježanje vojnika iz borbe. Ovo se, kako kaže Pruščak, osobito odnosi na naše krajeve, na Bosnu i na hrvatsku granicu. "Naši neprijatelji su pravi ratnici. Kad god pronađu neku vrstu oružja i upotrijebe ga, pobijede nas, a kad mi izradimo slično njihovom i upotrijebimo ga, mi njih, uz pomoć Allaha, gospodara pobijedimo za moć islama. U posljednje vrijeme neprijatelj je dao sve od sebe da upotrijebi neka nova oružja kao puške, topove i slično..." (fol. 31a)

Pruščak svoju pažnju posvećuje, također, podizanju morala vojnika i hrabrosti kao ratničkoj vrlini. Ovdje on ukazuje i na jedan interesantan običaj kod naših susjeda:

"Afrasijeb[30] je rekao: 'Junak je drag čak i svom neprijatelju, a kukavica je mrzak čak i svojoj majci.' Ovo je poznato na granicama evropske Turske (Ruma), posebno u našim krajevima, na hrvatskoj granici. Neki neprijateljski vojnici, kada vide hrabrost kod nekih od naših boraca, zavole ga i hvale, a katkada mu pošalju i poklon. Ako, pak, zapaze kod nekog kukavičluk, preziru ga i ogovaraju, a katkad mu pošalju nešto od ženskog nakita i odjeće." (fol. 33a)

Dalje Pruščak govori o položaju gdje treba da se nalazi sultana za vrijeme bitke, ukoliko u njoj učestvuje, a zatim o fenomenu fanatizma (ta'aṣṣub) kod neprijatelja spremnog na sve i svaku vrstu nasilja da bi došao do cilja. On navodi kao primjere knezove Erdelja, Vlaške i Moldavije koji su fanatizam prikrivali više od pedeset godina, a potom u jednom naletu popalili dvadeset i sedam turskih sela. Otuda on smatra da nije razborito da se oblasti koje se nalaze u neposrednoj blizini većih islamskih gradova prepuste na upravu lokalnom plemstvu – knezovima.

Četvrti temelj *O preduvjetima za pobjedu i Božijoj pomoći za njeno ostvarenje te postupcima koji za sobom povlače poraz* i formalo i sadržinski se nadovezuje na prethodno poglavlje. I u ovom poglavlju Pruščak daje niz zanimljivih podataka o stanju u osmanskoj armiji. On često poziva na savjest, poštenje, korektan odnos, ali oštro zahtijeva i disciplinu, odgovornost, a ponekad se dobija utisak da zahtijeva i "čvrstu ruku". I ovdje je on, kada argumentira svoje tvrdnje, veoma neposredan:

"Nasilje među muslimanskim vojnicima u evropskoj Turskoj (Rumeliji) pojavilo se prije tri godine, tačnije od 1004. godine (1596.). Mnogi od njih su se odmetnuli po pokrajini i čine nered, prljaju čast muslimana, obesčašćuju njihove žene i djecu, otimaju od raje namirnice i nanose nepravdu ubogim i slabim. Ovo se naročito odnosi na carski odred (hünkarkolu)." (fol. 40a)

U zaključku rasprave pd naslovom *O sklapanju mira i ugovoru*, Hasan Kafija citatima iz *Kur'ana*, korpusa tradicije (hadisa) i

[30] Afrasiyab, turanski car i junak epskog djela *Šahnama*.

maksimama veoma sugestivno ukazuje na prednosti mira i obavezu poštivanja sklopljenog ugovora. Kada je riječ o citatima u ovom djelu, a posebno o citatima takvih autoriteta kao što su *Kur'an* i hadis, mora se reći da su oni veoma prisutni i da daju određeni pečat čitavom djelu. Kada se ima u vidu sistem u kojem je stvarana politička, sociološka i svaka druga misao, te vrijeme i mjesto nastanka, onda je razumljivo što su se autori oslanjali, prije svega, na spomenute autoritete koji su u tom pogledu sasvim jasni i na postojeći sistem ideja. Osim toga, sam izbor citata i njihovo povezivanje ukazuje na autorovo opredjeljenje i vlastiti stav. Stojeći iza kur'anskih stavova "Mir je bolji od rata" i "... za obavezu će se, zaista, odgovarati", te izreka poput "Rat je tegoban i gorak, a mir sigurnost i sreća", on poziva na sklapanje mira gdje god za to postoje mogućnosti. I ne samo deklarativno, Pruščak će i osobno sudjelovati u pregovorima, kako se može vidjeti iz predogovora uz djelo *Azhār ar-rawḍāt fī šarḥ Rawḍāt al-ǧannāt* (Cvijeće bašča – komentar *Rajskih bašči*).[31]

Na kraju knjige dati su podaci o mjestu i vremenu nastanka, a svoje izlaganje Pruščak završava riječima:

"Nadam se, ako Bog da, da će plemeniti ljudi koji budu sve ovo što sam napisao savjesno pregledali i mudri ljudi koji će upustili svojom plemenitošću i dobrotom da ovo djelo ocjenjuju oprostiti mi postojeće greške i nedostatke i svojom plemenitošću ispričati autora." (fol. 42b-43a)

I ovakav sumaran pregled Pruščakovog djela *Temelji mudrosti o uređenju svijeta* pruža mogućnost da se izvuče nekoliko osnovnih zaključaka:

Hasan Kafija Pruščak jedan je od prvih, ako ne i prvi od učenjaka u Osmanskom Carstvu koji je uočio početak njegova propadanja i unutrašnjeg raspada u vrijeme kada je ono još bilo u punoj moći i uživalo ugled u Evropi. Njegovo djelo nije akademsko ili kabinetsko, nego, prije svega, angažirano za ostvarenje sasvim konkretnog cilja. Pruščakovo poimanje države i društva ne može se u potpunosti razumjeti bez pretpostavki o njima koje sežu daleko, do same pojave islama i formiranja prve islamske zajednice pa

[31] Rukopis: Orijentalni institut u Sarajevu, R 639. fol. 1b-2a.

Eine Staatsschrift des bosnischen Mohammedaners Molla Hassan Elkjâfi »über die Art und Weise des Regierens«.

Der bekannte ungarische Orientalist und Historiker Dr. Imre v. Karácson fand in Konstantinopel in der Bibliothek der Bajazid-Moschee eine bisher unveröffentlichte Staatsschrift des in Ak-Hissar (Bezirk Bugojno in Bosnien) geborenen Molla's Hassan Elkjâfi.

Karácson übersetzte — mit Hinweglassung der Koranparaphrasen — dieses wirklich interessante Memorandum ins Ungarische und versah seine Arbeit (Budapest 1909. Ausgabe des St. Stephan-Vereins) mit Commentaren.

Da diese Arbeit eigentlich auch zum geistigen Inventar des türkisch schreibenden Südslaventums gehört, hielt ich es für geboten, diesen Aufsatz mit Einwilligung des Verfassers an dieser Stelle zu veröffentlichen.

Die Übersetzung ist mit dem Original genau verglichen und hält sich getreu an den Text. Es ist überflüssig zu bemerken, daß diese Staatsschrift sowohl in historischer wie in staatspolitischer Beziehung eine ganze Fülle von interessanten Details bietet. *Thallóczy.*

Das türkische Reich erreichte unter der Herrschaft des Siegers von Mohács, Sultan Soliman, den Höhepunkt seiner Macht. Damals aber begann auch sein Niedergang, dessen erste Erscheinungen sich gleich im ersten Jahrzehnt nach dem Tode dieses großen Regenten zeigten.

Auf diese ersten Anzeichen des Verfalles wies schon 1596 die Egerer (Erlau in Ungarn) Denkschrift Hassan Elkjâfis hin, die Jahrzehnte hindurch nicht nur bei uns und überhaupt im Occident, sondern, wie es scheint, auch im Orient den Geschichtsschreibern völlig unbekannt war.

Molla Hassan Elkjâfi wurde noch zu Lebzeiten Sultan Solimans zu Ak-Hissar in Bosnien geboren. Er betrieb theologische und juridische

Početak prijevoda na njemački djela "Temelji mudrosti o uređenju svijeta

i dalje, u predislamske civilizacije Orijenta i istočnog Sredozemlja. Ma koliko danas, s nivoa znanosti i razumijevanja povijesnog toka, njegova rasprava izgleda naivna, ona očigledno u svoje vrijeme to nije bila; bila je veoma čitana i prepisivana i nalazila se tada u veoma uglednih ljudi: kadija, muftija, vojnih sudija, zapovjednika, pa čak i velikih vezira, o čemu nam svjedoče bilješke na marginama brojnih rukopisa. Oslanjajući se na vješto izabrane citate iz *Kur'ana*, korupsa tradicije, orijentalnih pisaca, te na iskustva drugih naroda, Pruščak pokazuje i svoje vlastito opredjeljenje za koje je držao da će pridobiti adresate, u prvom redu sultana, i postići određeni društveno-politički učinak.

Mada se u cjelokupnom svom djelovanju, pa i u ovom djelu, pokazuje kao poklonik osmanskog feudalizma te ga, na kraju, svojom poslanicom želi unaprijediti, njegova poslanica nikako nije apologetika postojećeg stanja, već predstavlja svojevrstan protest protiv socijalne nepravde, protiv ekonomske, društvene, političke i vojne anarhije, protiv zloupotrebe vlasti i protiv zatvorenosti osmanskog društva prema Zapadu u pogledu novih tehničkih rješenja. U njegovoj se raspravi osjeća iskren napor u pozivu na poštivanje zakona, časti i imetka, za pravednije i humanije odnose i politiku, osobito prema narodu "poznatom u naše vrijeme pod imenom raja", na "vraćanje prava obespravljenim" i ubiranje poreza bez nasilja.

Podjela ljudi na četiri staleža koji se definiraju prema njihovom mjestu u podjeli rada i njihovim obavezama, a ne po nasljeđu, rođenju ili nečem drugom, te poziv da se ova podjela strogo poštuje, a zatim dolazak na geslo "nema vlasti bez ljudi, ljudi bez materijalnih dobara, materijalnih dobara bez prosperiteta, niti prosperiteta bez pravde i dobre politike" zvuči za to vrijeme kao napredna i razumna poruka. On katkada zatijeva "čvrstu ruku", kao, na primjer, u zahtjevu za čvršću vojnu disciplinu ili u savjetu za ukidanje autonomije Erdelja, Vlaške i Moldavije i njihovo pretvaranje u pašaluke, što je vjerovatno dalo Karacsonu povoda da ga uporedi s Machiavellijem.[32] Međutim, po njegovom spisu država se ne zasniva na sili, nego je njen glavni konstituens, kao i kod Ibn

[32] Thalóczy-Karácson, op. cit. Str. 141.

Rušda,[33] zakon, u njegovom spisu dominira poziv na zakonitost i na moralna osjećanja, a u funkciji ljudske sreće. Njegova rasprava ne nudi stvarna rješenja za krizu Osmanskog Carstva i za učvršćenje njenih uveliko poljuljanih temelja s kraja XVI. stoljeća, ali za nju i za neka druga Pruščakova djela ostaje karakteristična upravo svijest o toj krizi.

V.

KAFIJINA DJELATNOST U OBLASTI PRAVA

Hasan Kafija Pruščak je, kao što smo naprijed istakli, po svom pozivu bio, prije svega, kadija. To zvanje je, osim vršenja ove funkcije, podrazumijevalo i aktivan odnos prema pravnim problemima i stalno potvrđivanje u smislu poznavanja pravnih problema i načina njihova rješavanja, što je predstavljalo i uvjet za ponovno postavljenje na taj položaj, koji se, po pravilu, vršio nakon dvadeset mjeseci. Mnoga pravna djela nastala su s ciljem da posluže kao habilitacija za novo postavljenje.

Iz oblasti islamskog prava Hasan Pruščak napisao je sedam radova. Najopširnije djelo, koje do sada nije pronađeno i koje se prema 'Ata'i-ju[1] sastoji iz četiri toma, jeste *Šarḥ Muḫtaṣar al-Qudūrī* (Komentar Kudurijevog kompendijuma).[2] Prema tvrđenju Tajiba Okića, rukopis ovog djela se svojevremeno nalazio u nekoj biblioteci u Brusi.[3] Također nije pronađeno ni djelo koje se vodi pod naslovom *Risāla fi ba'd masā'il al-fiqh* (Poslanica o nekim pravnim pitanjima).[4]

Dva čisto teoretska djela iz oblasti teorije prava (uṣūl al-fiqh) jesu: *Samt al-wuṣūl ilā 'ilm al-uṣūl* (Metod uvođenja u jurispru-

[33] Dr Hasan Sušić, citirani rad, str. 137.

[1] New'ī-zāde 'Aṭā'ī, *Hadā'iq al-ḥaqā'iq fī takmilat aš-šaqā'iq.* Istanbul, 1268. (1851/52.), str. 584. Isti podaci nalaze se na prvoj stranici štampanog izdanja Pruščakovog djela *Niẓām al-'ālam.* Vidi bilješku uz bibliografiju radova Hasana Kafije Pruščaka br. 22.

[2] Brockelmann, *GAL,* G I 175, S I 295.

[3] Muhamed Tajib Okić, "Hasan Kafi Pruščak...", str. 328.

[4] Vidi uvodne napomene uz Bibliografiju radova Hasana Kafija Pruščaka.

بسم الله الرحمن الرحيم

الحمد لله الذي هدانا الى بابه بكتابه ودعانا الى جنابه بخطابه
والصلوة على اشرف احبابه محمد وآله واصحابه وبعد فلما وفقني الله
بتأليف سمت الوصول الى علم الاصول وشرفني بتشريف القبول
من الفضلاء الفحول سارع في انتساخه بعض الاصحاب و[illegible]
لاستكتابه الاصحاب ثم الى مباحثته عن صميم القلب مالوا
فاجتمع آراؤهم وقالوا ينبغي ان يكون لهذا السمت مرشد ودليل
وهاد للمبتدين الى سواء السبيل واخذت بالتماسهم في شرح
ليوصل الطالب الى المطلوب باسلوب حسن وسمت غير طويل
على اشارات الى كنوز التحقيق ويتضمن تنبيهات على رموز التدقيق
واستصفيت ما فيه من شروح المنار ومن التوضيح والتنقيح
في ترتيبه بالتهذيب والتنقيح مقتصرا في تحرير المسائل غاية
الاقتصار سالكا في تعبير الدلائل مسلك الاختصار ومع هذا
حيث يحل منه بعض مشكلات المنار ولم اتعرض لذكر وجوه [illegible]
في التعبير وبيان اسباب التقديم والتأخير اعتمادا على [illegible]
الناظرين وكياسة الطالبين [illegible]
[illegible]

شرح

Početak djela "Komentar Metoda uvođenja u jurisprudenciju". Rukopis: Sarajevo OI, R 640 (fol. 26 b).

denciju) i *Šarḥ samt al-wuṣūl ilā 'ilm al-uṣūl* (Komentar Metoda uvođenja u jurisprudenciju).

Prvi spis, koji ovdje predstavlja osnovno djelo, zapravo je prerada poznatog djela iz ove oblasti: *Manār al-anwār* od Hafizudin (Abu al-Barakat) b. Ahmad an-Nasafija.[5] Pruščakov spis je podijeljen na *Predgovor*, dva poglavlja i *Zaključak* (ḫātima). U njemu se daju definicije izvjesnih pravnih pojmova, a zatim se razrađuju "temelji" na kojima se zasniva islamsko pravo: *Kur'an*, hadis (islamska tradicija), saglasne odluke islamske zajednice (iğmā') i analogija (rješenja izvedena putem analogije – qiyās). Ovo Pruščakovo djelo je veoma pozitivno ocijenjeno. Hadži Halifa o ovom djelu kaže: "premda je *Manār (Manār al-anwār* an-Nasafi-ja, prim. A. Lj.) najpoznatije i najpopularnije djelo iz jurisprudencije (uṣūl) koje sa malo riječi sadrži more bisera i riznicu dragulja, ipak se u njemu nalazi prilično nejasnih mjesta i suvišnih stvari, ali ga je Kafija Pruščak u svom djelu *Samt al-wuṣūl* lijepo preradio i sistematski sredio vrlo dobrim redom i dodao ono što je izlaganje učinilo jasnim i preglednim."[6]

Drugo djelo je komentar prethodnog i ima istu podjelu.

Od djela koja spadaju u pravnu praksu (furū' al-fiqh) tu su djela *Ḥadīqat aṣ-ṣalāt* (Perivoj molitve), koje predstavlja komentar djela *Muḫtaṣar aṣ-ṣalāt* koje je napisao Ibn Kamal-paša ili al-Fanari,[7] a odnosi se na bogosluženje (al-ibādāt) i dvije kratke rasprave koje se vode pod naslovima *Risāla fī ḥāšiyat Kitāb ad-da'wā li Ṣadr aš-Šarī'a* (Poslanica o komentaru "Knjige o parničnom postupku" Sadr aš-Šari'a) i *Sayf al-quḍāt fī at-ta'zīr* (Mač kadije o kažnjavanju). Dva posljednja naslova data su uvjetno.

Prvo djelo predstavlja komentar djela *Kitāb al-da'wā* Sadr aš-Šari'a.[8] Hasan Kafija posvećuje posebnu pažnju pojmovima "tužba" i "tužitelj" koje precizno definira, a zatim govori o parničnom postupku.

[5] Brockelmann, GAL G II 196, S II 263.

[6] Haǧǧi Halifa (Katib Čelebi), *Kašf az-zunun*. Maarif matbaasi (Istanbul 1941-1943, VI, str. 121. Isto: H. Šabanović, *Književnost...*, str. 169-170.

[7] Vidi: Muhamed Ždralović, "Djela Hasana Kafija u Orijentalno zbirci JAZU", *Život*, Sarajevo, septembar 1977, god. XXVI, knj. LII, br. 9, str. 294-295.

[8] Brockelmann, *GAL*, I 376, S I 646.

السلام على رسوله محمد و
آله واصحابه الذين اجتهدوا على
بسنته وقياسها اوصى
به وبعد فان افقر
عباد الله الباري كاشفي
الاختصاص ستر الله عيوبه
وذكوبه وكشف عكوبه وكروبه

Druga stranica "Metoda uvođenja u jurisprudenciju". Rukopis: Sarajevo OI, R 1507 (fol. 3a).

بسم الله الرحمن الرحيم
الحمد لله على ما يسر لنا سمت
الوصول الى اصول الشرع
بتلويح كتابه ودعانا الى
طريق حصول قواعد الكلام
بتوضيح خطابه والصلوة و

Prva stranica "Metoda uvođenja u jurisprudenciju". Rukopis: Sarajevo OI, R 1507 (fol. 2b).

Drugi spis predstavlja interpretaciju Abu Hanifinog stava "...kazniće se prema primjerima za slična djela" (yu'azziru bi amṯāli haḏihi al-'umūr). Pruščak iznosi različita tumačenja ovog stava koja proizilaze iz različitog shvatanja riječi "umur". Većina autora koji su interpretirali ovaj Abu Hanifin stav, a koji se odnosi na nezakonito polno općenje, stajali su na stanovištu da ova riječ (budući da ovo djelo spada pod tzv. "hadd" – kazne) znači "kazna" (smrtna) bez ikakvog sudskog postupka i to na licu mjesta. Za ovakvu interpretaciju zalažu se i poznati pravnici Yaqub-paša,[9] Mawlana Ahi[10] i, kako kaže Pruščak, "većina onih koji su razmatrali ovo pitanje". Hasan Kafija podržava interpretaciju Sadr aš-Šari'a, po kojem prije svega, "al-'umūr" u kontekstu "...*yu'azziru bi amṯāli haḏihi al-'umūr*" znači "... prema primjerima za ovakva djela", te da se prekršitelj ne može kazniti na licu mjesta i bez sudskog postupka, nego će mu se "zakonski suditi". On to obrazlaže time što je potrebno dokazati postojanje krajnje namjere za prostituciju.

U ovoj kratkoj raspravi, koju kao ilustraciju donosimo u cijelosti, Hasan Kafija Pruščak pokazuje se kao pobornik zakonskog suđenja, a protivnik ustaljene prakse samovoljnog vršenja "narodne osvete" ili "narodnog kažnjavanja" na licu mjesta. Ona, također, pokazuje dobru informiranost, spretnost vođenja rasprave i spremnost da se suprotstavi autoritetima islamskog prava. Ovo je tim značajnije kada se ima u vidu da je trebalo da upravo ovaj spis posluži kao habilitacija za novo imenovanje.

V.

DOGMATIKA

Najinteresantnije, a rekli bismo i najznačajnije Pruščakovo djelo iz oblasti teologije, tačnije kelama (kalām) jeste djelo *Rajske bašče o načelima vjerovanja*. Da bismo mogli ocijeniti značaj i ulogu ovog djela, potrebno je u kratkim crtama odrediti predmet i svrhu

[9] Brockelmann, *GAL*, G I 377, 378, S I 646.

[10] Tačnije al-Mawlā Yusūf ibn Ǧunaid at-Tuqatī Ahī Čalabi (umro 904/1499.), Brockelmann, GAL G I 376, S I 646.

znanosti o kelamu (‘ilm al-kalām). Arapski izraz *kalām* znači *govor, riječ, raspravljanje*, ali znači i, često u konstrukciji *kalam Allah, Božji govor*. Otuda *‘ilm al-kalām* postaje oznaka za disciplinu koja će se baviti razmišljanjem i raspravljanjem o “riječi” koja je saopćena čovjeku u *Kur’anu*. Ibn Haldun u svojoj *Muqaddimi* definira kelam sljedećim riječima: “To je znanost koja u sebi sadrži argumente zasnovane na racionalnim dokazima u odbranu vjerskih dogmi od novatora koji odstupaju od načela vjerovanja u odnosu na prethodnike i tradicionaliste (sljedbenike predanja).”[1]

Iz ove definicije i iz samog sadržaja djela iz oblasti kelama mogu se izvući dvije osnovne značajke ove discipline: prvo, njen apologetski karakter i, drugo, “dokazivanje” vjerskih dogmi pomoću racionalnih argumenata. U zapadnoj literaturi za ovu disciplinu najčešće se susreću nazivi dijalektička ili spekulativna teologija i skolastička filozofija.[2]

Mada se počeci stvaranja zasebne discipline kelama vežu uz prve decenije nakon Poslanikove a.s. smrti, ipak je prva sistematizacija islamskog prava data u djelu *Fiqh al-akbar*, koje se pripisuje Abu Hanifi.[3] Dolazak na vlast dinastije Abbasida (750. godine), a posebno deveto stoljeće i vladavina halife Ma’mmua (813.-833.), mnogi su historičari ocijenili, kako je to još Ibn Haldun rekao, kao “revolucionarni početak cvjetanja arapske kulture.” Susreti s kršćanskom teologijom i grčkom filozofijom – spomenimo samo rasprave o *logosu* Jovana iz Damaska i Teodora Abu Kura, rasprave o sudbini i, prije svega, Aristotelovu logiku, koja je u to vrijeme bila već poznata – pospješili su razvoj kelama, tako da se pojavom al-Aš‘arija (Abū al-Ḥasan ‘Alī ibn Ismā‘īl al-Aš‘arī, 873.-935.) kelam konstituira kao autonomna znanost.[4]

1 Ibn Ḥaldūn, *Maqaddima*, Kairo, s.a., str. 458.

2 Vidi: Salih H. Alić, *Arapsko-islamska filozofija, definicija i značaj u istoriji.* “Prilozi za orijentalnu filologiju” (POF) XXIV/1974., “Simpozij o arapsko-islamskoj kulturi”, str. 189-232.

3 Abū Ḥanīfa Nu‘mān ibn Ṯābit, umro 767. godine. Začetnik je jedne od četiri osnovne sunitske pravne škole poznate pod imenom hanefijska škola. Više o tome vidi u Louis Gardet, *L’Islam. Religion et communaute.* Desclee De Brouwer. Paris, 1967., str. 181-198 i *Encyclopedie de l’Islam*, I[e] édit. Art. “Fiqh”.

4 Iscrpan pregled razvoja i sadržaja nauke o kelamu vidi u: Gardet L. et M.-M. Anawati, *Introduction à la théologie muslimane. Essai de théologie comparée*,

Veoma intenzivne rasprave i različite interpretacije osnovnih problema iz oblasti kelama, kao što su: pitanja slobodne volje, *Kur'ana* kao stvorene ili nestvorene riječi, problem Božjih svojstava, eshatologija, itd., dovele su do stvaranja različitih pravaca, odnosno škola, koje su nerijetko bile na sasvim suprotnim pozicijama. Kada se, na primjer, radi o pitanju slobodne volje, formirao se pravac *ǧabriyya*, koji zastupa teologijski determinizam, u čijoj osnovi leži potpuno poricanje čovjekove slobodne volje, a s druge strane pravac *qadariyya*, zastupnika teorije o slobodnoj volji po kojoj čovjek u svojim odlukama nije determiniran.

Međutim, bilo bi sasvim pogrešno kelamske rasprave koje su se stoljećima vodile, a vode se i danas u islamskom svijetu, svesti isključivo na nivo teoretskog raspravljanja. One su uvijek bile odraz društveno-političkog zbivanja u tom svijetu. Spomenimo samo naoko sasvim periferno pitanje koje se redovno u ovim raspravama spominje: prioritetni poredak tzv. "četvorice pravednih halifa."[5] Od toga kakav se prioritetni poredak halifa preferira, posebno položaj Alija, značilo je deklariranje o pitanju vlasti. Umajadi, dinastija koja je vladala arapskim carstvom do 750. godine, su potpomagali, na primjer, učenje *ǧabriyya*, učenje koje je odbacivalo "čovjekovu slobodnu volju", a zagovaralo "Božju prisilu" zbog toga što su pružali interpretaciju da se autoritet vladajućih halifa ima smatrati kao nepovrediv izraz Božje volje.[6] Poznato je, također, da se u vrijeme širenja mu'tazilitskog[7] učenja tražilo od kadija da se osobno izjašnjavaju o pojedinim pitanjima, a posebno o

2e édit. Paris, 1970. Posebno str. 21-78. Na bosanskom jeziku isto u: Nerkez Smailagić, *Klasična kulutra islama*, knj. I vlastito izdanje, Zagreb, 1973., 127-216. Također vidi u Henry Corbin, *Historija islamske filozofije. Od početka do Averroesove smrti (1198.)*, IP "Veselin Masleša", Sarajevo, 1977. str. 129-141.

[5] Misli se na četvoricu halifa koji su izabrani nakon smrti Muhammeda a.s. To su: Abū Bakr aṣ-Ṣiddīq (umro 634.), 'Umar ibn Ḥaṭṭāb (umro 644.), 'Uṯmān ibn 'Affān (ubijen 655) i 'Alī ibn Abī Ṭālib (ubijen 661).

[6] Nerkez Smailagić, op.cit. str. 144.

[7] *Mu'taziliti* su pripadnici jedne od najstarijih škola spekulativne religiozne misli koja u svojim interpretacijama mogućnosti spoznaje vjerskih istina priznaju samo razum, dajući mu pri tome odlučnu ulogu i značaj, a odbacujući sve što je izvan njega. Vidi literaturu u bilješci br. 4.

pitanju *Kur'ana* kao stvorene, odnosno nestvorene Božje riječi, što je izazvalo progone.[8] Na kraju, recimo da je postojala praksa koja je obavezivala učenjake koji su se bavili kelamom (mutakallimūn) da daju izravan odgovor na isto tako izravno postavljeno pitanje: smatraju li *pobunu* (ḫurūğ) protiv vladara dozvoljenom ili ne, čak i kad pretpostavljaju da griješi i da je nasilnik. Odgovor na ovo, na prvi pogled, teoretsko i principijelno pitanje, praktično je značio i odgovor na priznavanje ili nepriznavanja legitimiteta vlasti dinastije Umejada, odnosno dinastije Abasida, prihvatanje ili neprihvatanje zahtijeva za preuzimanje vlasti (halifata – imamata) od strane 'Alijevih sljedbenika (ši'ita), do pitanja legitimiteta vlasti pojedinih osmanskih sultana koji su na prijesto došli nakon nasilnog svrgavanja njihovih prethodnika.

Koncept djela *Rajske bašče o načelima vjerovanja* završen je između 1. i 8. marta 1598. (krajem redžepa 1006.),[9] a definitivna redakcija je završena između 15. i 24. septembra 1605. (u prvoj dekadi džumada I. 1014. godine), za vrijeme opsade tvrđave Ostrogon u Mađarskoj.[10] Djelo je podijeljeno na *Predgovor* i osam poglavlja, "*bašči*":

Predgovor (fol. 63-64b),[11]

Prva bašča:	*O suštini vjerovanja prema učenju imama Abu Hanife Nu'mana* (fol. 64b-67a)
Druga bašča:	*O vjerovanju u Boga* (fol. 67a-70)
Treća bašča:	*O vjerovanju u Njegove meleke* (fol. 70a-71b),
Četrvta bašča:	*O vjerovanju u Njegove knjige* (fol. 71b-72a),
Peta bašča:	*O vjerovanju u Njegove poslanike* (fol. 72a-76a),
Šesta bašča:	*O vjerovanju u posljednji dan* (fol. 76a-78a)
Sedma bašča:	*O vjerovanju u proživljenje nakon smrti* (fol. 78-a 79a) i
Osma bašča:	*O vjerovanju u sudbinu* (fol. 79a-80b).

8 Vidi: N. Smailagić, op. cit. str. 154.
9 Vidi: Hazim Šabanović, *Književnost Muslimana BiH na orijentalnim jezicima*, (Biobliografija), "Svjetlost", Sarajevo, 1973., str. 175-182.
10 Isto.
11 Citira se prema rukopisnom primjerku djela *Rawḍāt al-ğannāt fī uṣūl al-i'tiqādāt*, Sarajevo OI, R 1310, fol. 63b-80b, prepisanom 1758.godine.

Ovo djelo spada u red djela koja su imala svrhu da odbrane islam od "krivovjernih" učenja. Zanimljivo je da se ono javlja posljednjih godina šesnaestog stoljeća, kada Osmansko Carstvo pada u duboku krizu. Mnogi straživači su, kada se govorilo o životu Hasana Kafije Pruščaka, spominjali njegovo sudjelovanje u progonu *hamzevija*, heterodoksnog pokreta koji se počeo javljati od sredine XVI. stoljeća u Bosni. Ove tvrdnje su se bazirale, uglavnom, na podatku koji je dao 'Ata'i,[12] a koji se svodi na to da je Hasan Kafija pomagao izvjesnom Bali-efendiji, bosanskom mulli, u inspekciji i progonima hamzevija. Za ovu tvrdnju se može naći samo vremenska podudarnost podataka koje pruža Pruščakovo djelo *Niz učenjaka do posljednjeg vjerovjesnika*, zapravo autobiografski dio ovog djela, i drugih historijskih fakata. Međutim, nigdje nismo mogli naći niti jedne Pruščakove riječi o ovim događajima.

U dokumentima koji su objavljeni na našem jeziku[13] vidi se da je ovom pokretu pripisivano krivovjerstvo i raskolništvo, a njihov idejni vođa i začetnik Hamza Bali označavan kao "krivovjerac i da poziva muslimane u zabludu i bezboštvo, pošto je utvrđeno da je

[12] 'Aṭā'i, *Ḥadā'iq al-ḥaqā'iq fī takmilat aš-šaqā'iq*, Istanbul, 1268. (1851./52.), str. 584. Ta rečenica u prijevodu glasi: "Došavši u službu bosanskog kadije Bali-efendije, pročuo se (Hasan Kafī Pruščak, prim. A. Lj.) kao njegov na'ib (zamjenik), a kada je njegov mulla određen 986. (1578.) godine da ispita djelatnost hamzevija, on je, shodno svojoj službi, postao njegov saradnik." Isti tekst nalazi se i u predgovoru štampanom izdanju Pruščakovog djela *Temelji mudrosti o uređenju svijeta*, Istanbul, 1278. (1870.), str. 1.

[13] Na našem jeziku objavljena je nekolicina radova u kojima su prezentirani spomenuti dokumenti. Ovdje ćemo ukazati na neke od njih koji su objavljeni u *Prilozima za orijentalnu filologiju*: Muhamed Hadžijahić, "Hamzevije u svijetlu poslanica užičkog šejha", *POF*, III-IV/1952.-53., Sarajevo, 1953., str. 215-227; Muhamed Hadžijahić, "Tekija kraj Zvornika postojbina bosanskih hamzevija", *POF*, X-XI/1960.-61., Sarajevo, 1961., str. 193-203; Adem Handžić, "Jedan savremeni dokument o šejhu Hamzi iz Orlovića", *POF*, XVIII-XIX/1966.-67. Sarajevo, 1975., str. 203-215; Adem Handžić i Muhamed Hadžijahić, "O progonu hamzevija u Bosni 1573. godine", *POF*, XX--XXI/1970.-71., Sarajevo 1974., str. 51-70; Muhamed Hadžijahić, "Udio hamzevija u atentatu na Mehmed-pašu Sokolovića", *POF*, V/1954.-1955., str. 325-330; Ibrahim Mehinagić, "Četiri neobjavljena izvora o hamzevijama iz sredine XVI vijeka", *POF*, XVIII-XIX/1968.-69., Sarajevo, 1973., str. 217-266.

on iznosio neke nazore *kojima se vrijeđa našeg pejgambera* (podvukao A. Lj.)" te da je "utvrđeno *potpuno nijekanje proživljavanja i sudnjeg dana* (podvukao A. Lj.)..." itd. Ako neko Pruščakovo djelo predstavlja teoretski rad u smislu diferencijacije "pravovjerja" od "krivovjerja", onda je to upravo *Rajske bašče o temeljima islamskog vjerovanja*. Kada se tome doda činjenica da djelatnost hamzevija, sa svim njenim društvenim i političkim implikacijama, nije prestala ni nakon velikog progona 1573. godine, kada je osuđen i smaknut Hamza Bali, ni nakon krvavog progona 1582. godine,[14] onda se može zaključiti da je ovo djelo, ma koliko da je sam kelam "spekulativna teologija", niklo iz konkretne situacije, da odražava zbivanja, te da ima i svoju političku dimenziju, isto onoliko koliko i *Temelji mudrosti o uređenju svijeta* imaju teološku dimenziju.

Pruščakova pozicija u djelu je sasvim jasna. On slijedi *al-aš'aritsku* školu, i to onu struju koju predvodi al-Maturidi.[15] To znači da treba ostati uvijek u granicama "pravovjerja" i učenja Abu Hanife, te koristiti se, koliko god je moguće, racionalnim rješenjima za teološke probleme.

Za ovu knjigu odabrali smo prijevod djela *Rajske bašče o temeljima islamskog vjerovanja*. Ono u dovoljnoj mjeri omogućava omogućava da se vidi pozicija Hasana Kafije Pruščaka unutar kelamskih rasprava, način izlaganja i polemiziranja. I druga Pruščakova teološka djela, a prije svega njegov *Komentar Rajskih bašči*, predstavljaju elaboriranje iste problematike s dodatnim objašnje-

[14] Vidi: Adem Handžić, *O progonu hamzevija u sjeveroistočnoj Bosni 1582. godine*. "Članci i građa za kulturnu istoriju istočne Bosne", XI Tuzla, 1975., str. 33-38.

[15] Abū Manṣur b. Maḥmūd al-Māturīdī (umro 944.) sljedbenik je Abū Ḥanīfe i savremenik al-Aš'arīja. Učenje ašarita i maturidija se veoma malo razlikuje tako da ih neki smatraju istim. No tu postoje ipak neke razlike, tako npr. po maturidijama, kao što kaže i Pruščak, vjernik za sebe, pod određenim uvjetima, može reći: "Ja sam uistinu vjernik", dok kod aš'arīja treba dodati ogradu: "ako se sviđa Bogu".

Više o maturidijama vidjeti u djelu Mustafa Cerić, *Roots of Synthetic Theology in Islam. A Study of the Theology of Abū Manṣūral-Māturīdī (d. 333/949)*. Kuala Lumpur, 1995. Prof. dr. Mustafa Cerić govori o Hasanu Kafiji Pruščaku kao jednom od učenika ove škole.

الحمد لله الذي محض قلوبنا بالإيمان والاعتقادات
وخصص نفوسنا بالصلوة وسائر العبادات
والصلوة على رسوله محمد سيد السادات وعلى آله وأصحابه ارباب
الخيرات وأصحاب السعادات فإن أفقر عباد الله الغني
الباري العبد المذنب [illegible] ستر الله عيوبه وكشف
كروبه [illegible] يقول ما تقرر عند علماء
الأعلام وكبراء مشايخ الإسلام أن الصلوة رئيس العبادات
ورئيسها كما أن الإيمان أصل الاعتقادات وأساسها مهدوا أساس
أركانها في متون المختصرة وشيدوا قواعد بنيانها بالشروح
المعتبرة فوجدت أخصر ما يتداوله أيدي المبتدئين وأكثر ما
يتداول بين المصلين مختصر الصلوة لشمس الملة والدين مكمل
علوم المتقدمين والمتأخرين شيخ الخافقين ومفتي الثقلين
الشيخ الهادي أستاذ أستاذي كمال باشا زاده روح الله روحها
ونور ضريحها وهو مختصر وجازة لفظه وسهولة حفظه
يحتوي كل لفظ منه على باب ويحتوي كل باب منه على كتاب [illegible]
عبارته كنوز خفيات المسائل وفي معاني إشاراته [illegible]

Prva stranica "Perivoja molitvi..."
Rukopis: Sarajevo OI, R 4579 (fol. 54b)

njima i primjerima. Djelo *Svjetlo istinske spoznaje o temeljima islamske vjere* (Nūr al-yaqīn fi uṣūl ad-dīn) također je iz oblasti kelama, ali nešto drukčije organizirano i s težištem na pitanju Božijeg jedinstva (tawḥīd).[16]

VII.
BIOGRAFIJE UČENJAKA

U spisateljskoj aktivnosti Hasana Kafije Pruščaka djelo *Niz učenjaka do posljednjeg vjerovjesnika* predstavlja posebnu vrijednost zbog toga što su u orijentalnim književnostima djela autobiografskog karaktera vrlo rijetka, a ovo je djelo, jednim svojim dijelom autobiografija Hasana Kafije Pruščaka. Napisan 1008. (24. jula 1599. – 12. jula 1600.), spis, koji ima hagiografsko-historijskopravno-autobigrafski karakter, daje i najpouzdanije i najpotpunije podatke o samom autoru Hasanu Kafiji Pruščaku i njegovim savremenicima i učenicima. Ako bismo željeli *Niz učenjaka* preciznije podvesti pod okvire izvjesne znanstvene sistematizacije, ne bismo mogli sa sigurnošću utvrditi radi li se o literarnom ili znanstvenom djelu. Ono nije ni literatura u današnjem smislu riječi jer ovakav način pisanja biografija i hagiografija karakterističan je samo za Orijent, i to u srednjem vijeku. Ovo djelo nije ni znanost u današnjem smislu te riječi, mada se po nekim svojim karakteristikama, kao korišćenju raspoložive literature, navođenju izvora i vršenju samog izbora ličnosti čije biografije pruža, može ocijeniti kao vrijedno znanstveno djelo svoga vremena.

Niz učenjaka sastoji se iz tri dijela: prvi dio, biografija Poslanika Muhameda i prvih halifa je hagiografija, drugi dio od biografija Šurajha do Kara Jilana, Kafijinog profesora, spada u historiju islamskog prava, dok je sama Kafijina biografija onaj dio djela koji ima autobiografski karakter. *Niz učenjaka*, osim autobiografskog

[16] Nešto šire o ovom djelu koje je sačuvano u autografu vidi na kraju knjige u poglavlju "Bibliografija radova Hasana Kafije Pruščaka." Također skrećemo pažnju i na tekst Muharema Omerdića, "Doprinos Hasana Kafije Pruščaka teološkim i šerijatskopravnim znanostima", *Dijalog*, Časopis za filozofska pitanja, br. 1-2, Sarajevo, 1995, str. 214-224.

odjeljka, koji je za nas najdragocjeniji, ima svoj značaj i zbog toga što pruža podatke o širenju islamskog prava (fikh) hanefijske pravne škole. Ovdje se može pratiti razvoj glavnih centara hanefijske škole, upoznati se sa solidno sastavljenim biografijama glavnih predstavnika te škole i uočiti put kojim je ova pravna škola došla u Bosnu. Jer kad Kafija kaže:

"Tako nastade ovo djelo, uz pomoć Allaha, kao širok put i izvanredan pravac u kome se spajaju nizovi većine naših drugova i prijatelja" (vid. prijevod, str...), misli na činjenicu da je hanefijski pravac došao istim putem do svih pravnika šerijatskog prava u Bosni i Hercegovini što opet ukazuje na to da među njima ne može biti značajnijih razlika u tumačenjima pojedinih pravnih problema jer su pripadali istoj školi.

Taj "put u kome se spajaju nizovi većine naših drugova i prijatelja" išao je preko tadašnjih centara islamske civilizacije, najvećim dijelom kroz Istanbul, gdje je većina naših pravnika završavala studije. Veze s tim centrima nisu ni kasnije kidane kada bi neki od naših učenjaka dobio službu u svome kraju. To dobro ilustrira podatak koji nam pruža Pruščak u ovom djelu kad kaže da je djelo *Pravac kojim se stiže do nauke o dogmatici* dao na recenziju učenjacima Jerusalima i Damaska, šejhovima Meke i Medine, a naročito svome učitelju Mir Gadanferu. Poslije toga isto djelo je dao i rumskim (turskim) učenjacima, "koji su nadmašili druge u svim znanostima i disciplinama" pa kad je dobio i od njih pozitivnu ocjenu, tek tada je djelo iz koncepta prepisao u kodeks i odlučio ga komentirati. Djelo koje predstavlja uvod u metod jurisprudencije ocijenio je kasnije i Hadži Halifa (Katib Čelebi) najvišom ocjenom.

Sam razvoj hanefijske škole Kafija izlaže ovako:

Islam se počeo širiti u Meki i Medini. Neposredno poslije Muhameda a.s. najveći centar islamskih znanosti i kulture bila je Kufa. Ovdje Kafija ne spominje da je jedna pravna škola u isto vrijeme egzistirala i u Medini. U to vrijeme svrha zakonodavstva je bila da organizira novoosvojene teritorije u korist Arapa, a jedva da se zanimalo za promjenu postojećeg običajnog prava. Ovo ne implicira da se pravna znanost gajila samo u jednom mjestu, nego je jedno mjesto bilo intelektualni centar u kome je trebalo da opća

i upravna praksa, pod okriljem omajadske dinastije, preraste u islamsko pravo.

Iz Kufe se, nastavlja Pruščak, počeo širiti pravac koji je zasnovao Abu Hanifa, koji je rođen u njoj. U Kufi je predavao svojim učenicima i u njoj je i umro. Kasnije se kao centar islamske civilizacije afirmirao Bagdad, gdje je jedno vrijeme u procvatu hanefijska pravna škola. Odatle je prenesena u Buharu, gdje je dugi niz godina bilo stjecište čuvenih učenjaka ove škole. Iz Buhare su se učenjaci ove škole razasuli po Perziji, a odatle je čuveni Akmeludin Baberti doselio u Kairo, gdje je sam formirao centar ove pravne škole. Učenik mu je bio još čuveniji Fenari, koji je predavao fikh u Carigradu i u njemu stvorio centar teološko-znanstvenih disciplina. Poznato je da su naši ljudi školovani u Carigradu gdje su kod čuvenih profesora studirali i islamsko pravo (fikh). Jedan od njih je i naš Hasan Kafija Pruščak, koji je znanje stečeno u prijestolnici prenosio svojim učenicima u Pruscu, pišući za njih i udžbenike koji su u to vrijeme odgovarali potrebama njegovih učenika.

U *Nizu učenjaka* Pruščak daje najviše epitete učenim ljudima čije biografije nam predstavlja. Neki od ovih epiteta potječu od samih učenika tih pravnika, dok neke daje sam Pruščak. Tako za Al-Halvanija, poznatog kao Šemsuleime (Šams al-Aimma), (Sunce imama) on dodaje epitet Sultan učenih imama. Drugog mlađeg Šemsuleimu (Šams al-Aimma), Abu Bakira naziva “prvak učenjaka”, Burhanu Abdulazizu daje epitet učitelj učitelja itd. Za Balija, sina Jusufova, kadiju u Sarajevu, kaže: “On je prvak visokih šejhova, oslonac odličnih učenjaka, a poznat je pod nadimkom ‘Učitelj velikog vezira’”.

Zanimljivo je napomenuti da Pruščak u biografijama učenjaka napominje kod koga su učili početne nauke, pa za mnoge konstatira da su učili od svoga oca. Uz to kao poseban kvalitet učenjaka ističe što su kao sljedbenici svojih profesora komentirali njihova djela i pismeno i usmeno ih predavali svojim učenicima. Tako, i u ovom pogledu, *Niz učenjaka* pokazuje Kafijino široko poznavanje historije prava; pokazuje koliko je, zapravo, Kafija bio upoznat s detaljima biografija koje je ovdje uvrstio, navodeći sela u kojima su rođeni pravnici zastupljeni u njegovom izboru, djela tih ljudi i njihov doprinos u razvoju islamskog prava (fikha).

Kafijina metodologija u pisanju djela, pa i ovoga, za njegovo vrijeme je sasvim uzorna, jer gotovo nikad ne zaboravlja da se pozove na izvore i literaturu iz kojih crpi podatke. Tako je odmah na početku ovog djela, poslije invokacije, nabrojao šest glavnih priručnika kojima se složio, a i kasnije, u toku pisanja, kritički se osvrtao na podatke iz izvora i literature. Nekad je, istina, zaveden pogrešnim podacima iz dosta poznatih i uvaženih izvora i sam pogriješio u zaključku, ali mu se to ne može uzeti za zlo jer nije raspolagao, niti je mogao raspolagati boljom građom. Tako je iznio općeprihvaćene zaključke u vezi s biografijama najstarijih pravnika kao što su Šurajh i Ibrahim An-Nahai. Tradicionalno mišljenje je da je Šurajh bio dugogodišnji kadija Kufe i da je umro u dubokoj starosti, što prihvata i Pruščak, dok je "povijesni Šurjah bio samo hakim starog stila među arapskim plemenima u blizini Kufe" (vid. J. Schacht: *An Introduction to Islamic Law*. Oxford, 1964.; prijevod N. Smailagić, *Klasična kultura islama*, Zagreb, 1976., str. 285). O Ibrahim An-Nahaiu Pruščak kaže da je bio najučeniji čovjek u Kufi i uzor za kojim se povodilo u njegovom vremenu. Tako je izdavao fetve još kao mladić od 16 godina, a kako je zatekao u životu neke Poslanikove drugove, bilo je dozvoljeno prihvatiti njegovo mišljenje. Savremena znanost, međutim, An-Nahaiju priznaje da je davao mišljenja o pitanjima obreda i drugim problemima religiozne važnosti, ne postavljajući temelje tehničkih finesa prava. Ipak se i danas smatra da je An-Nahai jedan od prvih muftija u islamu. Pruščakov zaključak o autoru čevenog *Zbornika tradicija* (hadisa), Muhamedu iz Buhare, također je zasnovan na nepouzdanoj literaturi i od kasnijih je historičara ispravljen. Spominjući djela učenjaka čije je biografije donio u *Nizu učenjaka*, naveo je uglavnom literaturu na osnovu koje je crpio i svoja saznanja iz drugih oblasti, jer je poznato, a to je i ovdje na više mjesta istaknuto, da se oštra granica među znanstvenim disciplinama Orijenta u to vrijeme nije mogla povući i da je i danas nama teško razlučiti decidno kojoj disciplini pripada određeno djelo. Svaki od ovih učenjaka (uleme) koji su ujedno i pravnici (fukahā) ostavili su djela i u drugim granama znanosti kojima se i Pruščak koristio. Znamo da je pišući neka svoja djela, npr. *Nūr al-yaqīn* i *Šurut as-saltāt* spominjao kako je morao ići u Istanbul da pronađe literaturu poz-

natih autora koja bi mu mogla koristiti prilikom pisanja svojih djela, a koju nije mogao imati u Bosni.

Mada dosta oskudni u poređenju s izvorima do kojih je danas moguće doći i iskupiti ih na jednom mjestu, izvori koje je Pruščak spomenuo pružali su mu materijal iz kojeg je sastavio biografije 24 najveća učenjaka (uleme) u domenu islamskog prava od najstarijih vremena do njegova vremena, ali "pošto se među njima nalazilo nekoliko šafija", Pruščak ih je izdvojio jer ne pripadaju "pravovjernoj" hanefijskoj školi, a onda na osnovu daljih istraživanja pronašao "dvadeset osam autoriteta među velikim učiteljima i izvanrednim osloncima", čije je biografije sredio "onako kako su jedan od drugoga neposredno učili i nauku jedan od drugog naslijedi sve do uzvišene poslaničke ličnosti". Ovaj citat nam ukazuje da je Pruščak, pri sastavljanju ovog svoga djela, vršio obimna istraživanja i stroge izbore ličnosti čije je biografije odlučio predstaviti i praviti redoslijed učenjaka od Muhameda, kao osnivača religije, do onih pravnika koji su bili profesori naših kadija i koji su šerijatsko pravo donijeli i tumačili u Bosni. Dok piše ovo svoje djelo, na osnovu raspoložive građe i izvora, Pruščak nije puki kompilator podataka, nego često daje vlastito mišljenje o pojedinim velikim učenjacima koje smatra svojim prethodnicima. Također daje dosta ocjena o samom sunitskom pravcu i hanefijskoj školi u islamu, kritizirajući usput druge pravce i škole.

Rekli smo da Pruščak najviše govori o pravu i pravnicima, što nam omogućava da i njega prije svega smatramo pravnikom, što je uglavnom bio. To dokazuje njegovo dugogodišnje bavljenje kadijskim poslovima, ali i nekoliko rasprava iz prava u kojima se "usuđuje" proturječiti velikim i priznatim islamskim pravnicima koje je i sam smatrao svojim uzorima. Od svih disciplina kojima se bavio, čini se da je u pravu najviše dao osobnog interpretiranja materije, i to zato što je kao pravnik bivao u situacijama kad je morao presuditi ne samo po postojećim propisima koji su bili do njegova vremena manje-više iskristalizirani, nego je često postupao i po vlastitom osjećanju pravde. Sjetimo se pitanja koje razrađuje u raspravi *Sajf al-qudāt* (Mač kadije) gdje pokušava spriječiti, očito uvriježenu, praksu presuđivanja preljubnicima odmazdom, a on se zalaže za zakonski proces i ispitivanje okolnosti koje su

dovele do preljuba. Kao pravnik, Pruščak u biografijama učenjaka koje je obradio posebno ističe obrazovanost, zatim plodnost u njihovom stvaralaštvu, podučavanje drugih i podizanje kadrova. Zatim, on insistira na ocjeni prava kao sistema u pojedinim vremenskim razdobljima koje tretira.

Djelo je lišeno pretjerane kićenosti orijentalnog stila, nastalo je, slobodno se može tvrditi, kao plod razmišljanja našeg čovjeka, izraženo rečenicom smišljenom na našem jeziku i prevedenom na arapski. Time je posao prevodioca prilično olakšan.

Izvodeći zaključak o ovom djelu Hasana Kafije Pruščaka, možemo reći da je on napisao djelo iz oblasti hagiografije, historije prava i istovremeno djelo autobiografskog karaktera. Ono je, s obzirom na raspoložive mogućnosti autorove i uvjete za pisanje, veliko i značajno djelo i historijski izvor od neprolaznog značaja. Kao takvo, ono je privlačilo pažnju ranijih istraživača naše kulturne baštine pa ga je preveo Mehmed Handžić, koji je ujedno ostavio i jedan vlastiti rukopisni prijepis ovog djela na arapskom jeziku. Mi smo se služili pri prevođenju ovog djela s arapskog, pored ostalih rukopisa navedenih u bibliografiji uz ovu knjigu, i Handžićevim prijepisom kao i prijevodom, prijepisom iz 1777., iz Bašagićeve kolekcije rukopisa, koji se sada nalazi u Univerzitetskoj biblioteci u Bratislavi (TF 136), te, naročito, rukopisom br. 1930 iz Gazi Husrev-begove biblioteke u Sarajevu, prema kome je i obilježena paginacija u prijevodu.

PRIJEVODI

Početak "Kafijinog kompendijuma iz logike". Rukopis: Sarajevo OI, R 591 (fol. 1b i 2a)

KAFIJIN KOMPENDIJUM IZ LOGIKE[1]

fol.1b Hvala Bogu, koji nas je upoznao s pravim putem i srećom, te smo shvatili ciljeve predodžbi i tvrdnji. Neka je blagoslovljen Muhammed, koji je sa tačnošću razjasnio puteve Božanskog zakona i (neka je blagoslov)[2] njegovoj porodici i njegovim drugovima koji su s Božijom pomoću objavili Njegove vjerozakone.

A zatim: pošto sam zapazio da se današnji učenici tru-
fol.2a de u logici, a ne dobijaju od nje ono što traže zbog obilja nejasnoća u tekstovima i zbog toga što je teško dati tačna tumačenja u znanostima, odabrao sam jasan kompendijum na osnovu knjiga starih autoriteta i onih koji ih slijede, te tako razložio za one koji žele (da saznaju) i olakšao onima koji izučavaju, dajući objašnjenja na osnovu svojih

[1] U orijentalnim rukopisima rijetko se mogu naći naslovi u današnjem smislu te riječi. Ovaj naslov preuzet je iz Kafijine autobiografije. U ovom rukopisu piše: "Hadā Kitāb... Kāfī ilā al-manṭiq." Riječ "Kāfī" ovdje označava njegovo ime, ali na arapskom jeziku ona znači i "dovoljan, dostatan", tako da se jednom riječju pokrivaju oba značenja.

Na margini ovog prijevoda data je oznaka folija prema rukopisu: Sarajevo OI, R-591.

[2] Pruščakov tekst pisan je izuzetno sažeto. Da bismo prijevodu dali više jasnosti, u zagrade smo stavljali riječi koje tekst povezuju ili objašnjavaju. U zagradi su, također, dane nijanse ili mogućnosti prijevoda. Za ovu priliku nismo u bilješkama ukazivali na brojne pogreške u oba rukopisna primjerka kojima smo se služili, izuzev na krupnije nedostatke kao što su, na primjer, mjesta gdje je izostavljena značajnija riječ ili čitav red. Od ostalih pogrešaka najčešće su one gdje su izostavljene dijakritičke tačke (npr. ḫ-ḥ, š-s, f-k i dr).

skromnih sposobnosti i priznajući svoje male mogućnosti. Nazvao sam ga po svome imenu: *Kafi*, moleći oprost od Onoga koji oprašta, a Allah je taj.

Svaka znanost ima mnoštvo (problema) koje određuje aspekt jedinstvenosti, jer se njeni problemi smatraju, s fol.2b njenog stajališta, jednom znanošću. Zbog toga je za učenika neophodno da ga (mnoštvo) upozna s te strane (jedinstvenosti) i stekne saznanja o njemu, prije nego što posegne za njim, da bi bio siguran da neće odustati na pola puta i promašiti, te da bi bio zadovoljniji i marljiviji.

Logika je oruđe koje ima svojstvo zakona čijom se upotrebom um osigurava od grešaka u mišljenju.[3] Mišljenje je redanje[4] stvari koje dobijaju svoje forme u razumu radi dosezanja do nepoznatog. Ono je proces dosezanja do nepoznanica koje su u formi predodžbi ili u formi tvrdnji.

fol.3a Logika ima dvije (osnovne) oblasti: predodžbe i tvrdnje. Svaka od njih dviju ima svoja ishodišta i svoje ciljeve. Ishodišta predodžbi su pet univerzalija, a njihov cilj je definicija. Ishodišta tvrdnji su sudovi, a njihov cilj je silogizam i njegove vrste. To čini četiri poglavlja, a ja sam proširio na pet poglavlja, dodajući (poglavlje o) riječi (ma).

[3] Ovakvo određenje logike ima svoje porijeklo od samog Aristotela, koji logičku problematiku određuje kao propedeutiku. (Mada sam Aristotel ne iznosi eksplicitnu tvrdnju da je logika samo filozofska propedeutika.) Stoga i njegovi sljedbenici ovu znanost smatraju općim oruđem (Organon) za znanstveni rad. (W. Windelband, *Povijest filozofije*. "Kultura", Zagreb, 1956., str. 176) Ovakvu definiciju kao kod Pruščaka susrećemo, s manjim izmjenama, kod gotovo svih logičara na Isoku.

[4] Pruščak je upotrijebio riječ *tartīb = red, redanje, slijed*. Zadatak je znanosti, odnosno znanstvenog mišljenja, još po Aristotelu, da pokaže i dokaže logičku nužnost po kojoj slijede i redaju se po određenoj zakonitosti pojedine pojave iz općih uzroka, kao i pojedini uvidi (opažaji) iz općih uvida (pojmova).

PRVO POGLAVLJE

O RIJEČIMA S OBZIROM NA NJIHOVO KONVENCIONALNO ZNAČENJE

fol.3b *Značenje,* to je postojanje nečega na način da iz znanja o njemu nužno proizilazi spoznaja drugoga. Prvo se naziva *označitelj* i *znak*, a drugo *označeno*.

Konvencija je posebno određenje nečega nečim, tako da kada bude pokazano ili shvaćeno prvo, iz njega se razumije drugo.[5]

Ono (značenje) dijeli se na tri vrste: *konvencionalno, intelektualno* i *prirodno*. Svako od njih je ili: (1) *izgovoreno*[6]; kao što "Zayd" ukazuje da se tako neko zove[7]; riječ koja se čuje iza zida na postojanje onoga koji ju je

[5] U definiciji *konvencije* (waḍ') Pruščak ističe da je konvencija poseban odgovor po kojem se prihvaćaju izvjesni pojmovi kao sredstvo za komunikaciju, a da sami po sebi ne predstavljaju vrijednost.

"Konvencionalno značenje 'odredba na osnovu saglasnosti' – kažemo po tome što nijedna imenica nije takva po prirodi nego samo kad postane simbol." (Aristotel, *Organon*, "Kulutura", Beograd, 1965. "O tumačenju", II, str. 54)

[6] Podjelom *značenja* (dalāla) na *konvencionalno* (waḍ'iyya), *intelektualno* ('aqliyya) i *prirodno* (ṭab'iyya), a potom na *izgovoreno* (lafẓiyya) i *neizgovoreno* (ġayr lafẓiyya) značenje, tačnije na značenje čiji je znak izgovoren ili neizgovoren, Pruščak ukazuje da se značenje ne odnosi samo na jezičke tvorevine.

[7] Primjer za *konvencionalno značenje čiji je znak izgovoren* (dalāla lafẓīyya waḍ'iyya).

izgovorio[8]; riječ "ah" na bol u prstima[9]; ili (2) *neizgovoreno*; kao što uzlovi, znaci i simboli ukazuju na značenja
fol.4a za koja se koriste[10]; ono što je proizvedeno na tvorca[11]: crvenilo na stid, a bljedilo na strah.[12]

Ono od ovih (značenja) koje se uzima u obzir u znanosti je *konvencionalno izgovoreno značenje*.[13]

Značenje riječi (koje ukazuje) u potpunosti na ono što potpada pod nju naziva se *adekvatno značenje*;[14] na dio nje, ako ona ima dio, (naziva se) *sadržajno značenje*;[15] a (ukoliko ukazuje) na ono što je izvan nje i nužno je po razumu (naziva se) *posljedično* (konsekutivno),[16] ali tako da postojanje svakog od njih zauzima srednji položaj. Tako, na primjer, "čovjek" u potpunosti ukazuje na "razumna životinja;[17] na jedno od njih dva ("razumna" ili "životinja")[18] i na "sposobnost za sticanje znanja i vještinu pisanja".[19] *Sadržajno* i *posljedično značenje* zahtijevaju *adekvatno značenje*, a ono (adekvatno značenje) ne zahtijeva *sadržajno*, jer je moguće da se nazove *jednostavno*;
fol.4b niti *posljedično*, zbog toga što ono nema decidiranog faktora iz kojeg nužno slijedi njegovo razumijevanje iz njegovog značenja. Upotreba riječi u njenom adekvatnom značenju je *stvarno značenje*, a (upotreba) njenog dijela ili onoga što je izvan nje je *figurativno značenje*.

[8] Primjer za *intelektualno značenje čiji je znak izgovoren* (dalāla lafẓiyya 'aqliyya).
[9] Primjer za *prirodno značenje čiji je znak izgovoren* (dalāla lafẓiyya ṭab'iyya).
[10] Primjer za *konvencionalno značenje čiji znak nije izgovoren.*
[11] Primjer za *intelektualno značenje čiji znak nije izgovoren.*
[12] Primjer za *prirodno značenje čiji znak nije izgovoren.*
[13] Mada, kao što se iz podjele značenja moglo uočiti, Pruščak riječima i njihovom značenju pridaje i neke druge vrijednosti, ipak su za nauku (u ovom slučaju logiku) relevantne riječi kao konvencionalni govorni znaci.
[14] *Muṭābiqa* = adekvatno značenje ili značenje potpune saglasnosti.
[15] *Taḍammun* = sadržavanje, obuhvatanje, u sebe uključivati.
[16] *Iltizām* = nužnost, nužna posljedica.
[17] Primjer za *adekvatno značenje.*
[18] Primjer za *sadržajno značenje.*
[19] Primjer za *posljedično značenje.*

Riječ je ili *prosta* ili *složena*.

Složena (riječ) je ona čiji dio ukazuje na traženo značenje. Traženo značenje je kao "bacač kamena".

Prosta (riječ) jeste ona koja nije takva, a takvih ima četiri vrste. (1) Ona koja nema dijelova, kao upitna čestica; (2) ona koja ima dio, (ali) bez značenja, na primjer: "Zejd"; (3) ona koja ima dio koji ukazuje na izvjesno značenje, ali to značenje nije dio traženog značenja, na
fol.5a primjer: "'Abd allah" (Božiji rob) kao vlastito ime i (4) ona koja ima dio traženog značenja, ali njegovo (ukupno) značenje nije traženo, na primjer "razumna životinja", ako se time imenuje neka osoba.

Prosta (riječ) jeste: ili (1) *partikula*,[20] a to je ona koja ne daje mogućnost da se njom samom nešto tvrdi, kao što su čestice; ili (2) *glagol*[21], a to je ono što omogućava da se njime nešto tvrdi i svojom formom ukazuje na značenje i određeno vrijeme od tri vremena; ili (3) *ime*, a to je ono što daje mogućnost da se njime nešto tvrdi, a svojom formom ne ukazuje na jedno od tri vremena.

Ono *(ime)*, ukoliko je njegovo značenje jedno, i to značenje predstavlja osobu, naziva se *vlastito ime*. Ukoliko nije vlastito ime, a njegove su jedinke – ona koja je u samom razumu i ona koja je spoljna[22] – jednake, kao "čov-
fol.5b jek", onda je *univokan* (jednoznačan).[23] Ukoliko se ne odnosi jednako tako da je njeno postojanje u nekim jedinkama jače (od postojanja) u nekim drugim, na primjer: "bjelina" u odnosu na "snijeg" i "slonovu kost", ili da je u nekim jedinkama primarnije ili potpunije (od postojanja) u drugim, kao "postojanje" u odnosu na "nužno" i "moguće",

[20] *'Adā – adwāt* ima osnovno značenje *oruđe*, *alat*, a u logičkoj terminologiji označava *paritkule*. U gramatici se za partikule češće upotrebljava riječ *ḥarf-ḥurūf*.

[21] Kalima ima osnovno značenje riječ, *govor*, u logičkoj terminologiji znači *glagol*. U gramatici se za glagol upotrebljava riječ *fi'l*.

[22] *Ḏihniyya* = ona koja se zasniva na umu, duhu, mentalna; subjektivna. *Ḫāriǧiyya* = ona koja je vanjska; objektivna.

[23] *Mutawāṭi'* od glagola *tawaṭ'a* = slagati se.

onda je *ekvivokan* (višeznačan).[24] Ukoliko ima dva ili više značenja, a njegova je konvencija za ta značenja potpuno jednaka, onda je *homonim*[25] kao "al-'ayn" (znači: oko, izvor, dukat).

fol.6a Ukoliko nije tako, nego je bila data (riječ, ime) jednom od dva (sadržaja), zatim bude prenesena na drugi, a njen prvi sadržaj bude ostavljen, onda je: (1) *uobičajeno prenošenje* (očevidno prenošenje),[26] ukoliko je prenosilac opći običaj, kao na primjer: "četveronožac"; (2) *šerijatom prenesena*[27] ukoliko je prenosilac vjerski zakon, kao što su riječi: "post" i "molitva"; i (3) *terminološki prenesena*[28] ako je prenosilac posebni običaj, kao: "al-fi'l" (glagol) u terminologiji gramatičara.

Ako (ime) ne napusti svoj prvi sadržaj, onda u odnosu na ono od čega je uzeto naziva se *stvarno značenje*,[29] a u odnosu na ono na šta je prešlo (naziva se) *figurativno značenje.*[30] Na primjer: "lav" u odnosu na "krvoločnu životinju" i "hrabrog čovjeka."

Ako je (jedno značenje) podudarno s drugom riječju u značenju, nazivaju se *sinonimi*,[31] kao što su "al-insān" i "al-bašar"[32], a ako ne, onda su *različite*[33] kao što su "čovjek" i "konj".

Složena (riječ) jeste ili:

fol.6b (1) *potpuna*, a o tome ne treba govoriti (jer je jasno), pa ukoliko u sebi nosi istinitost ili lažnost, naziva se

[24] *Mušakkik* od glagola *šakkaka* = izazivati sumnju. U drugim tekstovima može se sresti i oblik *mutašakkik* s istim značenjem (doslovno: onaj koji izaziva sumnju.).

[25] *Muštarak* = zajednički. U logičkoj terminologiji znači *homonim*.

"Homonimi se zovu stvari koje imaju samo zajedničko ime, dok im je različit pojam suštine, označen imenom." (Aristotel, "*Kategorije*", I, str. 5)

[26] *'Ufrī.*

[27] *Šar'ī.*

[28] *Iṣṭilahī.*

[29] *Ḥaqīqa.*

[30] *Maǧāz.*

[31] *Mutarādif.*

[32] Arapske riječi *al-insān* i *al-bašar* imaju isto značenje: *čovjek.*

[33] *Mutabāyinayn.*

sud[34] i *iskaz*[35], a ukoliko ne nosi, naziva se *fraza*.[36] Ona (fraza) iskazuje zahtjev da se izvrši njeno značenje, primarno ili konvencionalno. Fraza je: (a) s višeg položaja *zapovjed ili zabrana*; (b) s ravnopravnog položaja *traženje* i (c) s potčinjenog položaja *molitva* i *molba*. Ako ne iskazuje (zahtjev da se izvrši), onda je to *skretanje pažnje* (usklik), a ono obuhvata: *želju, nadu, zakletvu, poziv* i *pitanje*. Ili je:

fol.7a (2) *nepotpuna* (složena riječ), a ona je ili: (a) *vezana* (nerazdvojiva),[37] a to je ona čiji je drugi dio uvjet za prvi, bilo u genitivnoj vezi kao na primjer: "Zejdov dječak", bilo kao atribut u primjeru "razumna životinja", ili je (b) *nevezana*[38] kao u primjerima: "pet-naest"[39], "u kući" i "već je udario".

DRUGO POGLAVLJE

O ISHODIŠTIMA PREDODŽBI, A TO SU IDEJE I POJEDINAČNI POJMOVI

Ljudska spoznajna sposobnost u koju se urezuju slike svih stvari primljenih putom osjetila i putem intelekta (senzibilnih i inteligibilnih) naziva se *um*, a ta gravura *znanje*.[40]

[34] *Qaḍiyya*.
[35] *Ḫabar*.
[36] *Inšā'* ima osnovno značenje stvaranje, *oblikovanje*, a potom znači *pisanje* (pisama), *frazeologija*, *izražavanje želje itd*. Ovdje se pod tim podrazumijeva izreka koja može biti optativna, uzvična, upitna, zapovjedna itd., a bitno se razlikuje od *suda* za koji će Pruščak kasnije dati potpuniju definiciju, jer on ima istinonosnu i saznajnu vrijednost, a *fraza* ne.
[37] *Taqyīdī*.
[38] *Ġayr taqyīdī*.
[39] Broj petnaest, kao i ostali brojevi od 11 do 19, se u arapskom jeziku izražava vezom brojeva pet i deset.
[40] U ovom stavu Pruščak u najkraćim crtama daje odrednicu spoznajnog procesa koji upoređuje s uklesivanjem u kamenu ploču (intakaša) koja zajedno s

fol.7b Znanje je ili *sud*,[41] a to je oslanjanje jedne stvari na drugu, afirmirajući ili negirajući, ili drugo. Prvo je *tvrdnja*, a drugo *predodžba*.

Ona (predodžba) jeste predstava koja se dobije od nečega (pojavnog) apstrahirajući suštinu. Svaki pojam i pojedinačna ideja, ako sama predstava o njemu onemogućava da postane zajednički za više (pojmova), kao "Zejd", naziva se *pravi pojedinačni*, a ako sama predstava o njemu ne sprečava da postane zajednički, na primjer "čovjek",
fol.8a naziva se *opći* (pojam). Katkad se kaže za svakog od njih dva (da je) *relativno pojedinačni*: "Zejd" u odnosu na "čovjeka", a "čovjek" u odnosu na "životinju." On ("čovjek") iako je bio opći, ako se odnosi na ono što je iznad njega, relativno jeste pojedinačni. Svaki pravi pojedinačni je relativan, a svaki relativni nije pravi (pojedinačni).

Opći pojam katkad se naziva *esencijalni*[42] i imenovanje je terminološko (stručno), a ne jezičko. On je, tj. esencijalni opći pojam, univerzalija koja nije izvan onoga što nešto jeste,[43] bilo da potpuno (izražava) ono što jesu njegove partikularije, ili dio. Ukoliko se univerzalija odnosi na stvarno značenje njenih jedinki, ona može biti: (1) potpuno istinita,[44] ili (2) dio nje[45] ili (3) izvan nje.[46]

formom koja je uklesana (senzibilijama i inteligibilijama) čini jedno – *znanje* (ʻilm). Njegov veliki prethodnik, al-Fārābī, vrši slično poređenje i govori o voštanoj ploči (al-Fārābī, *Risāla fī al-ʻaql*. L'édition du R. P. Bouyges, Beyrout, 1938. Bibliotheca Arabica Scholasticorum. Serie arabe, t, VIII, fasc I, str. 3-9).

41 *Ḥukm* = sud, suđenje, prosuđivanje. Pruščak pravi i terminološku razliku između *suđenja* i *suda kao psihičkog procesa* (*ḥukm*) i *suda* kao logičkog stava ili propozicije (qadiyya).

42 *Ḏāti* = *bitan, esencijalni*. Hasan Kafija ukazuje na mogućnost da se univerzalije razdvoje na *esencijalije*, one opće pojmove koji ukazuju na bit nečega bez čega se nešto ne može ni zamisliti i na *akcidentalije* (ʻarḍī) koje ukazuju na ono što nije bitni element, ono što može biti ili ne biti.

43 *Māhiyya* je riječ kovanica koja odgovara Aristotelovom pojmu "to ti én éinai" (to što nešto jeste) ili latinskom "quidditas" koji izražava bit stvari.

44 *Rod.*

45 *Vrsta i razlika.*

46 *Svojstvenost i akcidencija.*

Ako je prvi (slučaj), naziva se *stvarna vrsta*.[47] To je univerzalija izrečena o mnoštvu (pojedinačnih pojmova) koji su jednaki s istinom (stvarnim stanjem) u odgovoru (na pitanje): "Šta je to?" – "Čovjek", jer je to potpuna suština Zejda, Amra, Bekra i drugih jedinki. Ako se pita o jednom od njih, ili o svima, da se kaže: "Šta je Zejd?", ili: "Šta su Zejd, Amr i Bekr?", odgovor je: "Čovjek", za bit pojedinačnih pojmova koji su jednaki s istinom (stvarnim stanjem). Ponekad se, također, kaže za nju *relativna vrsta*,[48] s obzirom na to da se za nju i za druge izrekne *rod* u odgovoru (na pitanje): "Šta je to?"

Relativna vrsta je ponekad stvarna, kao što je naprijed
fol.9a pokazano, a ponekad nije, kao na primjer: "životinja". Ona je u odnosu na "tijelo koje se razvija" relativna vrsta, "tijelo koje se razvija" je vrsta "apsolutnog tijela", a to je vrsta "supstancije". Svaka stvarna vrsta je relativna, obrnuto ne važi.

Ako je drugi slučaj, onda se on svodi na *rod*[49] i *razliku*.[50]

Rod je univerzalija izrečena o mnoštvu (pojedinačnih pojmova) različitih od istine[51] (stvarnog stanja) u odgovoru na pitanje: "Šta je to?" kao, na primjer, "životinja", jer ako se pitalo o čovjeku, konju i kravi "Šta su oni?",
fol.9b odgovor bi bio "životinja", a on je potpuno zajednički za njihove suštine. Iako oni imaju mnogo zajedničkih glavnih obilježja kao što su: supstancija, ono što ima dimenzije, ono što se razvija, osjetljivost i voljno kretanje, ipak "životinja" predstavlja njihovu ukupnost i time se želi

[47] *Naw' ḥaqīqī*.

"Vrsta je ono što je kao bitno pridodato mnogim stvarima koje se po rodu međusobno razlikuju. Treba smatrati kao bitne predikate sve termine koji su takve prirode da prikladno odgovaraju na pitanje: "Šta je ovaj subjekat pred vama?" (Aristotel, "Topika", I, 5, str. 376)

[48] *Naw' iḍāfī*.

[49] *Ǧins*.

[50] *Faṣl*.

[51] Pruščak želi kazati da je rod grupa različitih vrsta predmeta (bića, stvari) koji su u bitnosti srodni s obzirom na neka bitna karakteristična obilježja.

samo (ukazati) na ono što im je zajedničko. Moguće je da za jedan realitet (logičku bit, prim. A. Lj.) bude više rodova jedan iznad drugog, na primjer: "žvotinja", ona je rod za "čovjeka", a iznad nje "tijelo koje se razvija", iznad njega "apsolutno tijelo", a iznad njega "supstancija". Rod
fol.10a koji je odgovor za sve one koji sudjeluju naziva se *bliski rod*[52], na primjer "životinja", jer je to odgovor za "čovjeka" i za sve ono što sudjeluje s njim u "životinja", a ono što nije odgovor o svim koji sudjeluju naziva se *daleki rod*[53]. Ukoliko su dva odgovora o onima koji sudjeluju, onda je udaljen (rod) za jedan stepen kao, na primjer, "tijelo koje se razvija", jer je ono zajedničko i za "čovjek" i za "biljku" i za ostale životinje. Ukoliko su u njemu tri odgovora, onda je udaljen za dva stepena kao, na primjer, "apsolutno tijelo". Prema tome, kad god se proširuje odgovor, povećava se stepen udaljenosti, a što se više udaljava rod, odgovor je s primarnijim osobenostima.[54] Naj-
fol.10b dalji rod se naziva *najviši rod*[55] i *rod rodova*[56], kao što je "supstancija" u navedenom primjeru, a njen najbliži (naziva se) *donji rod*[57] kao, na primjer, "životinja". Onaj koji je između njih dva naziva se *srednji rod*[58] kao što su "tijelo koje se razvija" i "apsolutno tijelo" (u navedenom primjeru).

Razlika je univerzalija koja se izriče o mnoštvu (pojedinačnih pojmova) podudarnih s istinom u odgovoru na pitanje: "Kakav (kakva stvar)?" Ona (razlika), po svojoj suštini, pripada ili jednom realitetu kao, na primjer, "razu-

[52] *Ğins qarīb.*
[53] *Ğins ba'īd.*
[54] Ovaj stav, zajedno s pretohodnim izlaganjem, implicira odnos između sadržaja opsega pojmova koji stoje u obrnuto proporcionalnom odnosu, tj. kod pojmova koji su međusobno u odnosu vrsta i roda, što je sadržaj veći, to je opseg manji i obrnuto.
[55] *Ğins 'alin.*
[56] *Ğins al-ağnās.*
[57] *Ğins sāfil.*
[58] *Ğins mutawasṣṭ.*

man" u odnosu na čovjeka, jer to izdvaja ljudsku suštinu
fol.11a (kviditet) od onoga što nije ističući esenciju, ili ne pripada (samo jednom realitetu) kao, na primjer, "osjetljiv" u odnosu na njega (čovjeka) jer to (osjetljivost) izdvaja ljudsku suštinu (kviditet) od nekih suština, a to je, također, razlika. Prva se naziva *bliska razlika*,[59] a druga *daleka*.[60]

Ukoliko je treći slučaj, naziva se *akcidentalna univerzalija*.[61] Ona ili:

(1) pripada jednom realitetu i naziva se *svojstvenost*,[62] a to je univerzalija koja se izriče o mnoštvu (pojedinačnih pojmova) koji se podudaraju s istinom u odgovoru na pitanja: "Kakav je on po svojoj akcidenciji?", kao "onaj koji se smije" u odnosu na "čovjeka". Ona izdvaja suštinu (kviditet) od ostalog, ističući akcidenciju. Ili

(2) ne pripada samo jednom realitetu i naziva se *opća*
fol.11b *akcidencija*.[63] To je univerzalija koja se izriče o onome što potpada pod "više od jedan realitet" na akcidentalan način kao, na primjer, "ono što hoda", jer je to zajedničko za različite životinje i akcidentalna svojstvenost svakog od njih.

Opća akcidencija je ili: (a) *nerazdvojiva akcidencija*,[64] a to je ona koju je nemoguće odvojiti od njene suštine, ili (b) *razdvojiva akcidencija*,[65] a to je ona koju je moguće odvojiti od nje (suštine).

[59] *Faṣl qarīb.*
[60] *Faṣl ba'īd.*
[61] *Kullī 'arḍī.*
[62] *Ḫāṣṣa.*
"Svojstvenost je ono što ne izražava bitnost jedne stvari, ali pripada samo toj stvari i može da se u iskazu razmeni s njom." (Aristotel, "Topika" I, 5, str. 376)
[63] *'Arḍ 'amm.*
"Akcidencija je ono što nije ništa od svega toga, – što nije ni definicija, ni svojstvenost, ni vrsta, ali što pripada stvari; ili akcidencija je ono što može da pripada ili da ne pripada jednoj i istoj stvar, ma kakva ona bila." (Aristotel "Topika, I, 5, str. 37)
[64] *'Arḍ lāzim.*
[65] *'Arḍ mufāriq.*

Nerazdvojiva akcidencija za svojstvenost je, na primjer, "onaj koji se smije potencijalno", a *razdvojiva* "onaj koji se smije stvarno". *Nerazdvojiva* za opću akcidenciju je, na primjer, "onaj koji diše potencijalno", a *razdvojiva* "onaj koji diše stvarno."

fol.12a Dakle, univerzalija ima pet: 1. *vrsta*, 2. *rod*, 3. *razlika*, 4. *svojstvenost* i 5. *opća akcidencija*.

TREĆE POGLAVLJE

O CILJEVIMA PREDODŽBI

Interpretativni govor[66], za koji se također kaže *definirajući*,[67] dijeli se na četiri vrste.

Prvo, *potpuna definicija*,[68] a to je ono što je sastavljeno od *bližeg roda i bliže razlike* kao, na primjer, "razumna životinja" u definiciji "čovjeka".

Drugo, *nepotpuna definicija*,[69] a to je ono što je sastavljeno od *daljeg roda* i *bliže razlike* kao, na primjer, "razumno tijelo koje se razvija", ili: "razumna supstancija" u njegovoj (čovjeka) definiciji.

fol.12b Treće, *potpuna deskripcija*,[70] a to je ono što je sastavljeno od *bližeg roda* i *svojstvenost* kao, na primjer, "životinja koja se smije" u definiciji "čovjeka".

"Po sebi je očevidno da ništa ne stoji na putu akcidenciji da postane vremena ili relativna svojstvenost. Tako, na primjer, 'sedeti' – koje je akcidencija, ako sam čovjek sedi – može da bude vremena svojstvenost; međutim, ako sam čovjek ne sedi, to će biti relativna svojstvenost u odnosu na one koji sede." (Aristotel. "Topika", I, 5, str. 377)

66 *Qawl šāriḥ.*

67 *Mu'arrif.*

68 *Ḥadd tāmm.*

"Definicija je govor koji označava bitnost stvari. ("Topika", I, 5, str. 375)... pravilna definicija mora da definiše pomoću vrste i specifične razlike." ("Topika", V, 4, str. 502).

69 *Ḥadd nāqis.*

70 *Rasm tāmm.*

Četvrto, *nepotpuna deskripcija*,[71] a to je ono što je sastavljeno od *daljeg roda* i *svojestvenosti* kao, na primjer, "(organsko)[72] tijelo koje se smije" ili "supstancija koja se smije", u njegovoj (čovjeka) definiciji. Ona (nepotpuna deskripcija) može biti sastavljena i od *opće akcidencije* i *svojstva* kao "ono što se tu nalazi i što se smije", u definiciji "čovjeka".

U definicijama treba izbjegavati upotrebu stranih riječi, homonima i figurativnog izražavanja, jer one tada imaju status činjenica.

fol.13a Za razumijevanje značenja riječi, jednostavnih i stilistički potpuno složenih i nepotpunih, vezanih i nevezanih, svih njih iz (kruga) predodžbi i za razumijevanje iskaza i suda iz (domena) tvrdnji i u ovoj mjeri je dovoljno za onoga koji razmišlja, a razgovoru (o tome) kraja nema.

ČETVRTO POGLAVLJE

O ISHODIŠTIMA TVRDNJI

Sud[73] je govor kod kojeg se za onoga koji ga izriče može reći da je onaj koji govori istinu ili laže. On je sas-
fol.13b tavljen od četiri elementa: *o kome (čemu) se sudom nešto*

Orijentalni logičari, za razliku od Aristotela, uvode deskripciju ili deskriptivnu definiciju a uzor im je Galen.

71 *Rasm nāqis.*

Više o definiciji i deskripciji kod orijentalnih logičara može se naći u: Ibn Sīnā, *Kītāb al-ḥudūd.* Al-Qahira, 1963. (Avicenne, *Livre des définitions)*

72 Nedostaje riječ *nāmin* = organsko.

73 *Qaḍiya.*

Pruščak u definiciji suda ističe njegove osnovne karakteristike: smisaoni iskaz koji ima svoju istinosnu vrijednost, a potom i saznajnu.

"Svaki govor ne iskazuje nešto, nego samo onaj (govor) u kome postoji istina ili zabluda." (Aristotel, "O tumačenju", 4. str. 56) "Tvrđenje je iskaz koji nešto nekom pripisuje, a odricanje je iskaz koji nešto nekom odriče." (Isto, 6, str. 57)

izriče,[74] *ono čime (šta) se nešto sudom izriče,*[75] *sudstveni odnos*[76] i *sud po afirmaciji ili negaciji.*[77] Razlikovanje sudstvenog odnosa i (samog) suda je neizvjesno. Uistinu, sudstveni odnos postoji u njemu bez obzira na (sam) sud.

Postoje tri vrste (sudova): *kategorički,*[78] *kondicionalno--konjunktivno*[79] i *kondicionalno-disjunktivni.*[80]

Ako su ono o čemu se sudom nešto izriče (subjekat) i ono čime se (sudom) nešto izriče (predikat) sami ili (riječi koje se u sudu nalaze) potpadaju pod njih, onda je to *kategorički sud*[81] kao, na primjer: "Zejd stoji", ili negativno kao: "Zejd ne stoji"

Ukoliko nisu sami i (riječi koje se u sudu nalaze) ne potpadaju pod njih, onda je to *kondicionalni sud,*[82] pa ako je suđenje u njemu s konjunkcijom, onda je to *konjunktivni*

[74] *Al-mḥkūm 'alayhi.*

[75] *Al-maḥkūm bihi.*

[76] *An-nisba al-ḥukmiyya.* Odnos pomoću kojeg predikat stoji u vezi sa subjektom.

[77] *Al-ḥukm bi al-īǧāb wa as-salb.*

Jedno od pitanja koja su još od Aristotela bila i ostala sporna je pitanje sastavnih elemenata suda i koliko ih ima. Po Aristotelu svaki sud sastoji se od "onome" (riječi o kojoj se nešto kazuje) i "rheme" (riječi koja se iskazuje o nečemu). Riječ "je" (biti) znači sintezu ovih dviju riječi, odnosno biće-nebiće, postojanje-nepostojanje onoga o čemu je riječ. Kod skolastika sud je tročlana cjelina (subjekat, predikat i kopula), a ovu podjelu će zastupati i jedan broj savremenih logičara. S druge strane, ovoj teoriji suprotstavlja se novija teorija po kojoj je sud jednočlana cjelina. (Vidi više: Dr Bogdan Šešić, *Osnovi logike*, "Naučna knjiga", Beograd, 1974., str. 195-218) Po Pruščaku, sud je četvoročlana cjelina u kojoj osim subjekta, predikata i kopule postoji i "sudstveni odnos", po kojem je sud moguće prosuđivati s obzirom na istinitost i lažnost.

[78] *Ḥamliyya.*

[79] *Šarṭiyya muttaṣila.*

[80] *Šarṭiyya munfaṣila.*

[81] Kategorički sud se, dakle, prema Pruščaku, razlikuje od hipotetičkih sudova po tome što je čist, bezuvjetan, odnosno ima oblik "S jeste P" (S nije P).

[82] Kondicionalni sudovi (konjunktivni i disjunktivni) razlikuju se, dakle, od kategoričkih po tome što osim elemenata koje sadrži kategorički sud imaju i neki od hipotetičkih veznika, što ih karakterizira neki uvjet (šarṭ) i, drugo, da taj uvjet može biti dvostrukog karaktera: da *povezuje* (mutaṣṣil), "ako..., onda" ili da *razdvaja* (munfaṣil), "ili ... ili".

fol.14a (kondicionalni sud); bilo da je *afirmativan*[83] kao kad kažemo: "Ako je sunce izišlo, onda je dan"; bilo da je *negativan*,[84] kao kad kažemo: "Ako sunce nije izišlo, onda je noć".

Ako je suđenje u njemu s disjunkcijom onda je *disjunktivni* (kondicionalni sud); bilo da je *afirmativan*, kao kad kažemo: "Ovaj broj je ili paran ili neparan"; bilo da je *negativan*, kao kad kažemo: "Ovaj broj ili nije paran ili nije parnome pridodat jedan."

fol.14b Ono o čemu se nešto izriče u kategoričkom sudu naziva se *subjekat*[85], ono čime se nešto izriče *predikat*,[86] a ono što ukazuje na sudstveni odnos *kopula*.[87]

Ono o kome se nešto izriče u kondicionalnom sudu naziva se *antecedens*,[88] a ono čime se nešto izriče *konsekvens*.[89]

Ako je subjekat kategoričkog suda stvarno partikularni, naziva se *singularni*[90] i *posebni sud*[91] kao, na primjer: "Zejd je pisar" i "Zejd nije pisar". Ako je (subjekat kategoričkog suda) opći,[92] pa ako je vidljiva količina jedinki, naziva se *ograničeni*[93] i *kvantificirani*.[94] On se dijeli na četiri vrste: (1) *univerzalno-afirmativni*,[95] (2) *univerzalno-*

[83] *Mūǧiba.*
[84] *Sāliba.*
[85] *Mawḍu'.*
[86] *Maḥmūl.*
[87] *Rābiṭa.*
[88] *Muqaddam.*
[89] *Tālin.*
[90] *Šaḫṣiyya.*
[91] *Maḫṣūṣa.*
[92] *Kullī.*
Ovdje smo ovu riječ preveli s *opći* koji stoji u opreci sa *singularni* i *posebni*. Dok singularni i posebni pripadaju samo jednom predmetu, biću itd., *opći* pokazuje ono što je zajedničko dijelu ili cjelini istovrsnih predmeta bez obzira na to da li su kvantificirani ili ne.
[93] *Maḥṣūra.*
[94] *Muṣawwara.*
[95] *Al-kulliyya al-mūǧiba.*

-*negativni*,[96] (3) *partikularno-afirmativni*[97] i (4) *partikularno-negativni*.[98] Ukoliko nije vidljiva količina jedinki, naziva se *neodređeni sud*[99] kao, na primjer: "Čovjek je pisar" i "Čovjek nije pisar".

Kvantifikator[100] u univerzalno-afirmativnom sudu je "svaki", a u partikularnom (afirmativnom) "neki" i "jedni", u univerzalno-negativnom "niko" i "ništa", a u partikularnom (negativnom) "neki nisu".

Singularni sud nije značajan za znanost, nego su značajna četiri kvantificirana suda i neodređeni kao partikularni.[101]

Ako je čestica za negaciju dio predikata, naziva se *izjednačeni sud* (ekvivalentan)[102] kao, na primjer: "Zejd je ne-pisar (nepismen)", a ako nije (dio predikata), onda je *rezimirani sud*[103] kao, na primjer: "Zejd nije pisar (pismen)".

fol.15b Odnos predikata prema subjektu, bilo da je s afirmacijom ili s negacijom, u kojem je nemoguće razdvajanje

[96] *Al-qulliyya as-sāliba.*

[97] *Al-ǧuz'iyya al-mūǧiba.*

[98] *Al-ǧuz'iyya as-sāliba.*

[99] *Mahmala.*
Subjekat ovog suda nije kvantificiran. Ovaj sud bi u standardnoj klasifikaciji sudova odgovarao *generalnom* sudu (S je P), gdje je subjekat neodređeno opći pojam.

[100] Riječ *sūr* doslovno znači *zid, ograda, bedem.*

[101] Iz ovog stava proizlazi da Pruščak *neodređeni sud* izjednačava sa značenjem odgovarajućeg partikularnog suda i time mu pridaje vrijednost.

[102] *Ma'dūla.*
Ova riječ je particip pasivni od glagola *'adila*, čije je osnovno značenje *ispraviti; izjednačavati; pridruživati drugoga* itd. Pruščak ovdje polazi od razlikovanja izraza koji je *al-ma'dūl, odnosno* riječ koja uz sebe ima negaciju "lā" ili "ǧayr", od izraza u kojem se upotrebljava negativna kopula "laysa". Time on ističe da ovakav pojam upotrijebljen u sudu čini da je taj sud po formi afirmativan, a doista je negativan jer mu je predikat po značenju negativan, pa je, prema tome, *ekvivalentan* negativnom sudu. Otuda je, kada se radi samo o pojmovima, riječ o *kontradiktorno koordiniranom pojmu*. Kada je riječ o sudovima, onda bi sud s takvim predikatom spadao u Kantove tzv. *limitativne sudove*, koji imaju afirmativnu kopulu ali negativan predikat.

[103] *Muḥaṣṣala.* Ova riječ je particip pasivni od glagola *ḥaṣṣala*, čije je osnovno značenje *prouzročiti; rezimirati, rekapitulirati.*

(subjekta od predikata), naziva se *nužni sud.*[104] Na primjer: "Svaki čovjek je životinja nužnim načinom" i "Sve što je od kamena nužno nije čovjek."

Moguće je izvršiti negaciju nužnosti s dvije strane:

(a) afirmacije i negacije, pa se sud naziva *posebno mogućim.*[105] Na primjer: "Svaki čovjek je pisar posebnim mogućim načinom" i "Nijedan čovjek nije pisar posebnim mogućim načinom." Nema razlike između njegovog (posebno mogućeg) afirmativnog i negativnog (suda) u značenju, znači postojanje čovjekovog pisanja i njegovo nepostojanje nisu nužni, i

(b) sa strane oprečnosti suda, pa se (sud) naziva *općemogućim,*[106] na primjer: "Svaki čovjek je pisar općemo-
fol.16a gućim načinom", to jeste, nepostojanje njegovog pisanja nije nužno, i "Nijedan čovjek nije pisar općemogućim načinom", to jeste, postojanje njegovog pisanja nije nužno. Ono može biti trajno, bez obzira na nužnost, pa se naziva *apsolutno trajni,*[107] a može biti stvarno, to jeste postojanje u rečenici bez obzira na nužnost i nije trajan, pa se naziva apsolutno opći[108] kao: "Čovjek je pisar" i "Čovjek nije pisar."

Zatim *konjunktivni sud*: ako su konjunkcija ili negacija
fol.16b u njemu nužni, naziva se *nužni*, kao što je rečeno, a ako ne, naziva se *kontingentni sud*[109] kao kad kažemo: "Ako je čovjek razuman, onda je magarac onaj koji reve."

Disjunktivni sud je ili:

(1) *stvarni,*[110] – ako je disjunkcija u postojanju i nepostojanju kao: "Broj je ili paran ili neparan." Znači njih dva . (predikata) se ne stiču niti isključuju (u isto vrijeme), ili

[104] *Qaḍiyya ḍarūriyya.* Izražava sud u kome se s potpunom sigurnošću izražava neka veza pojmova, jer se smatra neotklonivom, odnosno nužnom.

[105] *Mumkina ḫaṣṣa.*

[106] *Mumkina 'āmma.*

[107] *Dā'ima muṭlaqa.*

[108] *Muṭlaqa 'āmma.*

[109] *Qaḍiyya ittifāqiyya.*

[110] *Ḥaqīqī.*

(2) *onaj koji sprečava obuhvatanje* (dvije ili više alternativa),[111] – ako je (disjunkcija) samo u postojanju, kao kad kažeš: "Ova stvar je ili kamen ili drvo." Znači njih dva (predikata) se ne stiču, ali se oba mogu isključiti (u isto vrijeme), ili

(3) *onaj koji sprečava prazninu* (isključenje obje alternati-
fol.17a ve),[112] – ako je disjunkcija samo u nepostojanju, na primjer: "Zejd je ili u moru ili se nije utopio." Znači njih dva (predikata) se ne isključuju, ali je moguće njihovo povezivanje.

Odrednica[113] u univerzalno-afirmativnom konjunktivnom sudu je: *kad god, ma kada, kada*, a u disjunktivnom (univerzalno-afirmativnom): *uvijek* i *stalno*. Odrednica u univerzalno-negativnom, konjunktivnom[114] i disjunktivnom sudu je: *nikada*.[115] Ono što se upotrebljava u konjunkciji je: *ako, da* i *kada* a u disjunkciji: ili.[116]

Konverzija[117] suda je da se predikat ili ono što je u njegovoj funkciji učini subjektom, a subjekat ili ono što je u

Riječ je o disjunktivnom sudu koji, kao sklop prostih sudova s istim subjektom gdje se predikati međusobno isključuju, odgovara čistom alternativnom sudu.

111 *Māni' a al-ǧam'*.
Riječ je o sudu koji nudi dva predikata koji jedan drugog isključuju, ali je moguć i treći.

112 *Māni'a al-ḫuluww*.
Riječ je o sudu koji nudi dva predikata od kojih jedan mora biti istinit, ali mogu biti i oba.

113 *Sūr*. Arapska riječ *sūr*, kao što smo ukazali u bilješci 100, znači *zid, ograda, bedem*. Prvi put smo ovu riječ preveli kao *kvantifikator* (svi, neki). Ovdje, kao što se iz primjera vidi, ona ima mnogo šire značenje.

114 U rukopisnom primjerku iz Orijentalnog instituta nedostaje tekst od riječi "*kada*" do "*konjunktivnom*".

115 Ovdje Pruščak ne navodi i druge *odrednice* za univerzalno-negativne sudove (disjunktivne i konjunktivne) koji se mogu sresti u drugim udžbenicima logike, a koji predstavljaju samo negaciju spomenutih veznika za univerzalno-afirmativne sudove sa negacijom *laysa*.

116 Veznici za neodređene kondicionalne (konjunktivne i disjunktivne) sudove.

117 *'Aks*.
U ovom dijelu govori se o vrstama neposrednog zaključivanja, odnosno zaključivanja na osnovu jednog suda pri čemu se bitno ne mijenja sadržaj, nego se samo vrši transformacija suda.

njegovoj funkciji predikatom, tako da ostane afirmacija
fol.17b osnove ili negacija, istinitost i lažnost.

Univerzalno-afirmativni i *partikularni sud* konvertiraju se u partikularno-afirmativni. Na primjer: kada je tačno "Svaki čovjek je životinja", tačno je i "Neke životinje su ljudi",[118] a ako je tačno "Neke životinje su ljudi", tačno je i "Neki ljudi su životinje".[119] Njih dva (univerzalno-afirmativni i partikularni) nije moguće konvertirati u univerzalni sud zbog mogućnosti da je predikat općenitiji od subjekta.

Univerzalno-negativni sud konvertira se u isti takav ako je nužan. Na primjer: ako je istina "Nijedan čovjek nije kamen", istina je i "Nijedan kamen nije čovjek."[120]

fol.18a *Partikularno-negativni sud* nužno nema konverzije, osim ako za ispravnost konverzije u svakoj situaciji osnova leži u njemu samom. A nije (uvijek) tako, jer je istina "Neke životinje nisu ljudi", a nije istinita njegova konverzija "Neki ljudi nisu životinje." Međutim, rekli smo "nužno" zbog toga što je ponekad moguće izvršiti konverziju s obzirom na sadržaj. Na primjer: "(Po) neki kamen nije čovjek" i "(Po) neki čovjek nije kamen."[121]

Kontradiktoran[122] nekom sudu je drugi sud koji mu se suprotstavlja s afirmacijom i negacijom tako da istinitost
fol.18b jednog od njih dva sama po sebi zahtijeva lažnost drugog, a lažnost jednog od njih dva, istinitost drugog. To se ostvaruje samo nakon podudarnosti njih dva s obzirom na

118 Ovdje se radi o *nepotpunoj konverziji*.
119 *Potpuna konverzija*.
120 *Potpuna konverzija*.
121 Hasan Kafija kaže da partikularno-negativni sud "nužno nema konverzije", ali da je ipak "ponekad moguća s obzirom na sam sadržaj". Kako se na osnovu danog suda ne može uvijek znati kakav je odnos obima između njegovog subjekta i predikata, to se iz partikularno-negativnog suda ne može dobiti nikakav određen zaključak koji iz njega nužno slijedi.
122 *Naqīḍ* u logici označava kontradikciju, oprečnost, suprotnost, krajnost. Bitna oznaka kontradiktornih sudova je ta da oba ne mogu biti zajedno istinita (po zakonu kontradiktornosti), a ne mogu biti zajedno ni lažni (po zakonu isključenja trećeg), dakle jedan od njih je nužnim načinom istinit, a drugi lažan.

jedinstvenost sudstvenog odnosa i, također, nakon razlike njih dva s obzirom na univerzalnost i partikularnost.

Kontradiktoran univerzalno-afirmativnom sudu je partikularno-negativni,[123] a *kontradiktoran* univerzalno-negativnom je partikularno-afirmativni.[124] Na primjer, kad kažemo: "Svaki čovjek je životinja" – "Poneki čovjek nije životinja" i "Nijedan čovjek nije životinja" – "Poneki čovjek je životinja".[125]

Međutim, *kontrarnost*[126] je uvjetovana količinom, jer dva univerzalna suda su katkad lažna, kao kad kažemo: "Svaki čovjek je pisar" i "Nijedan čovjek nije pisar", a
fol.19a dva pratikularna katkad mogu biti istinita,[127] kao kad kažemo: "Poneki čovjek je pisar" i "Poneki čovjek nije pisar".

PETO POGLAVLJE

O CILJEVIMA TVRDNJI

Postoje tri vrste zaključivanja:

Prvo, *silogizam*,[128] a to je da se na osnovu općeg zaključuje o pojedinačnom. Na primjer:

"Svaki čovjek je životinja.
Svaka životinja je tijelo.
Svaki čovjek je tijelo."

[123] Kontradiktorni odnos.

[124] Kontradiktorni odnos.

[125] U rukopisnom primjerku iz Orijentalnog instituta posljednja dva primjera su izostavljena.

[126] *Ihtilāf* = razlika, odstupanje, oprečnost. U Kafijinoj logici označava kontrarni odnos. Kontrarni sudovi zajedno ne mogu biti istiniti (po zakonu kontradiktornosti), ali oba mogu biti lažni. Međutim, moguć je i takav slučaj kada je jedan od kontrarnih sudova istinit, a drugi lažan.

[127] Mada terminološki ne razdvaja ovaj odnos od prethodnog, ovdje se radi o supkontrarnoj opoziciji. Bitna oznaka sudova iz ovog odnosa je ta da zajedno ne mogu biti lažni, ali mogu zajedno biti istiniti.

[128] Riječ *qiyās* ima osnovno značenje *mjerenje, poređenje*; *mjera* (glagolska imenica – masdar – glagola *qasa* = *mjeriti*; s prijedlogom *bi* i *'alā* = *upoređivati, sravnjavati)*. U teološkoj i pravnoj terminologiji *qiyās* označava *analogiju*.

Prema stanju "životinje" koja je opći pojam zaključilo se o stanju relativno partikularnog koji je "čovjek".

Drugo, *indukcija*,[129] a to je kad se zaključuje na osno-
fol.19b vu partikularnih o općem. Na primjer: "Svi ljudi, ptice i četveronošci miču donjom čeljusti prilikom žvakanja." Dakle: "Sve životinje isto tako."

Na osnovu partikularnih, a to su "čovjek", "ptica" i "četveronošci", zaključuje se o "životinji, a on je opći (pojam).

Treće, *analogija*,[130] a to je da se zaključuje na osnovu jednog pojedinačnog o stanju drugog pojedinačnog (pojma), kao kad kažemo: "Vino od datula je zabranjeno", na osnovu toga što je zabranjeno vino od grožđa. Oba su pojedinačni u odnosu na opojno piće.

Drugi i *treći* izražavaju *mišljenje*,[131] a prvi *uvjerenje*[132] i on je osnova onoga za čime se teži u oblasti tvrdnji.

Silogizam je govor sastavljen od sudova koji – kada se postave (prihvate) – nužno proizilazi iz njega o njegovoj
fol.20a suštini drugi govor.[133] Na primjer:

[129] *Istiqrā'*. (Vidi: Aristotel, "Prva analitika", II, 23, str. 220)

[130] Riječ *tamṯīl* znači *navođenje primjera, uspoređivanje*. U drugim tekstovima češće se može sresti termin *miṯāl = primjer*. Oba predstavljaju doslovan prijevod Aristotelovog termina *parádeigma* = primjer.

"Dobija se primer (parádeigma) kad se dokaže da gornji termin pripada srednjem terminu pomocu termina sličnog trecem... Očevidno je, dakle, da se primer ne odnosi ni kao deo prema celini ni kao celina prema delu, nego kao deo prema delu – kad su dva pojedinačna slučaja podređena istom terminu, i kad je poznat jedan od njih." (Aristotel, "Prva analitika", II, 24, str. 222)

[131] *Ẓann*.

[132] *Yaqīn*.

Ovdje Pruščak pravi razliku između *uvjerenja*, odnosno pravog znanstvenog, neospornog saznanja čiji je metod silogistička dedukcija i *mišljenja (ẓann)* čije metode (indukcija i analogija) imaju manju vrijednost i pružaju samo, više ili manje, vjerovatna saznanja. Viddjeti: Aristotel, "Druga analitika, I, 33, str. 320-322.

[133] "Silogizam je govor u kome – kad se izvesne stvari stave – nešto različito od stavljenog nužnim načinom proizilazi samim tim što to postoji." (Aristotel, "Prva analitika", I, 1, str. 86).

"Svijet je promjenljiv.
Sve što je promjenljivo je slučajno.
Svijet je slučajan.

On (silogizam) jeste ili:

(1) *povezani*,[134] ukoliko ni zaključak ni njegova suprotnost nisu stvarno spomenuti u njemu kao u prošlom primjeru, ili

(2) *rastavljeni* (izdvojeni),[135] ukoliko su zaključak i njegova suprotnost stvarno spomenuti u njemu.

Na primjer:

"Ako je ovo čovjek, onda je to životinja.
Ali to je čovjek.
Onda je to životinja." Ili
"Ali ovo nije čovjek.
fol.20a Onda nije životinja."

Ukoliko je *povezani silogizam* sastavljen od čistih kategoričkih (premisa), onda je *kategorički silogizam*,[136] a ako nije, onda je *nekategorički*.[137] Prvi navodimo zato što
fol.20b je jasniji. Kažemo: ono što se ponavlja u dvije ili više premisa nazivamo *srednji pojam*,[138] subjekat zaključka naziva se *manji pojam*,[139] a njegov predikat *veći pojam*.[140] *Premisa*[141] u kojoj je manji pojam naziva se *manja premisa*,[142] a ona u kojoj je veći pojam, *veća premisa*.[143]

Oblik koji nastaje spajanjem njih dviju (premisa) naziva se *figura*,[144] a njih ima četiri. Ako je srednji pojam

[134] *Iqtirānī* od *iqtirān* = *povezivanje, povezanost, zajedničko istodobno djelovanje*.

[135] Riječ *istiṯnā'ī* znači *izdvojeni, rastavni, eksceptivni*. Funkciju izuzimanja u ovakvim silogizmima vrši riječ *lakin* = ali.

[136] *Qiyās ḥamalī*.

[137] *Qiyās ġayr ḥamalī*.

[138] *Ḥadd awsaṭ*.

[139] *Ḥadd aṣġar*.

[140] *Ḥadd akbar*.

[141] *Muqaddima*.

[142] *Ṣuġrā*.

[143] *Kubrā*.

[144] *Šakl-aškāl*.

predikat u manjoj premisi, a subjekat u većoj, onda je to *prva figura*, a ako je obratno, onda je to *četvrta figura*. Ako je (srednji pojam) subjekat u objema (premisama), onda je to *treća figura*, a ako je obratno (predikat u objema premisama), onda je to *druga figura*.

Prva figura

fol.21a Uvjet njenog deduciranja je da njena manja premisa bude afirmativna, a njena veća premisa univerzalna. Postoje četiri njena izvodiva *modusa*.[145]

Prvi (modus): ukoliko obje njegove (silogizma) premise budu univerzalno-afirmativne, onda je zaključak[146] univerzalno-afirmativan. Na primjer:

"Svako tijelo je sastavljeno.
Sve što je sastavljeno je stvoreno.
Svako tijelo je stvoreno."[147]

Drugi (modus): ukoliko obje njegove premise budu univerzalne, a veća negativna, onda je zaključak univerzalno-negativan. Na primjer:

"Svako tijelo je sastavljeno.
Ništa što je sastavljeno nije bespočetno.
Nijedno tijelo nije bespočetno."[148]

Treći (modus): ukoliko obje njegove premise budu afirmativne i manja partikularna, onda je zaključak partikularno-afirmativan.[149] Na primjer:

"Poneko tijelo je sastavljeno.

[145] *Ḍarb – ḍurūb.*
[146] *Natīǧa.*
[147] Hasan Kafija navodi prvo manju premisu, a potom veću, što su često činili or logičari koji su pisali na arapskom jeziku.
Prema imenima za moduse koje su im dali srednjovjekovni logičari, vodeći računa da se ipak radi o obrnutom poretku, ovo bi bio modus "Barbara."
[148] Modus "Celarent."
[149] U rukopisnom primjerku iz Orijentalnog instituta nedostaje formulacija o zaključku. Jasno je iz primjera da se radi o partikularno-afirmativnom zaključku.

Sve što je sastavljeno je slučajno.
Poneko tijelo je slučajno."[150]

fol.21b *Četvrti* (modus): ukoliko njegova manja premisa bude partikularno-afirmativna, a njegova veća premisa univerzalno-negativna, onda je zaključak partikularno-negativan. Na primjer:

"Neka tijela su sastavljena.
Ništa od onoga što je sastavljeno nije bespočetno.
Neka tijela nisu bespočetna."[151]

Druga figura

Uvjet njenog deduciranja je suprotnost njegovih dviju premisa s obzirom na afirmaciju i negaciju, te univerzalnost veće premise. Postoje, također, četiri njena izvodiva modusa.

Prvi (modus): da njegova manja premisa bude univerzalo-afirmativna, a njegova veća premisa univerzalno-negativna. Zaključak je univerzalno-negativan. Na primjer:

"Svi C su B.[152]
Nijedan A nije B.
Nijedan C nije A."[153]

fol.22a *Drugi* (modus): da bude obrnuto (prethodnom). Zaključak je, također, univerzalno-negativan. Na primjer:

"Nijedan C nije B.
Svi A su B.
Nijedan C nije A."[154]

Treći (modus): da njegova manja premisa bude partikularno-afirmativna, a njegova veća premisa univerzalno-negativna. Zaključak je partikularno-negativan. Na primjer:

[150] Modus "Darii."
[151] Modus "Ferio."
[152] Za simbole Hasan Kafija Pruščak upotrebljava aprapska slova: *alif*, *ba'* i *ğim*, tri prva slova starog arapskog alfabete i tzv. *abğad* sistema. Prenijeli smo ih na latinična slova A, B, i C.
[153] Modus "Cesare."
[154] Modus "Comestres."

"Neki C su B.
Nijedan A nije B.
Neki C nisu A."[155]

Četvrti (modus): da njegova manja premisa bude partikularno-negativna, a njegova veća premisa univerzalno--afirmativna. Zaključak je partikularno-negativan. Na primjer:

"Neki C nisu B.
Svi A su B.
Neki C nisu A."[156]

Treća figura

Uvjet njenog deduciranja je afirmacija manje premise i univerzalnost jedne od njegovih (silogizma) premisa. Njenih modusa ima šest: tri čiji su zaključci parikularno-afirmativni i tri čiji su parikularno-negativni.

fol.22b Što se tiče prva tri (oni su sastavljeni) od:

(1) dvije univerzalno-afirmativne (premise):

"Svi B su C.
Svi B su A."[157]

(2) univerzalno-afirmativne manje premise i partikularno--afirmativne veće premise:

"Svi B su C
Neki B su A."[158]

(3) od partikularno-afirmativne manje premise i univerzalno-afirmativne veće premise:

"Neki B su C.
Svi B su A."[159]

[155] Modus "Festino."
[156] Modus "Baroco."
[157] Modus "Darapti."
[158] Modus "Disamis." Dalji raspored modusa treće figure je unekoliko poremećen u odnosu kako su se tradicionalno redali.
[159] Modus "Datisi."

Zaključak ova tri (modusa) jeste:

Neki C su A"

Što se tiče druga tri (modusa), oni su sastavljeni od:

(1) univerzalno-afirmativne manje premise i univerzalno-
fol.23a -negativne veće premise:

"Svi B su C.
Nijedan B nije A."[160]

(2) univerzano-afirmativne manje premise i partikularno-negativne veće premise:

"Svi B su C.
Neki B nisu A."[161]

(3) partikularno-afirmativne manje premise i univerzalno-negativne veće premise:

"Neki B su C.[162]
Nijedan B nije A."[163]

Zaključak ova tri (modusa) jeste:

"*Neki C nisu A.*"

Četvrta figura

Uvjet njenog duduciranja je afirmacija njenih dviju premisa s univerzalnošću manje premise ili suprotnost njenih premisa po afirmaciji i negaciji uz univerzalnost jedne od njih dviju. Njenih modusa ima četiri:

Prvi (modus): da njene premise budu univerzalno-afirmativne, pa je zaključak partikularno-afirmativan. Na primjer:

"Svi B su C.
Svi A su B.
Neki C su A."

[160] Modus "Felapton."
[161] Modus "Bocardo."
[162] U tekstu piše: "Neki C su B", a treba: "Neki B su C." Greška potiče od prepisivača, jer je u primjerki iz Orijentalne zbirke HAZU ispravno napisano.
[163] Modus "Ferison"

fol.23b *Drugi* (modus): da njena manja premisa bude univerzalno--afirmativna, a njena veća premisa paritkularno-afirmativna. Zaključak je također partikularno-afirmativan. Na primjer:

"Svi B su C.
Neki A su B.
Neki C su A."

Treći (modus): da njena manja premisa bude univerzalno--negativna, a veća univerzalno-afirmativna. Zaključak je partikularno-negativan. Na primjer:

"Nijedan B nije C.
Svi A su B.
Neki C nisu A."

Četvrti (modus): da njena manja premisa bude univerzalno-afirmativna, a veća premisa unverzalno-negativna. Zaključak je, također, partikularno-negativan. Na primjer:

"Svi B su C.
Nijedan A nije B.
Neki C nisu A."[164]

fol.24a Ovo su četiri spomenute figure u logici. *Prva figura* je ona koja je postala mjerilo znanosti,[165] a i ostale figure, zavisno od potrebe, svode se na nju. Način svođenja *druge* figure je putem konverzije njene veće premise, *treće* kon-

[164] Pruščak za četvrtu figuru navodi četiri modusa, mada se kod logičara koji su uopće razrađivali ovu figuru navodilo osam ili pet modusa. Od ova četiri modusa prvi, drugi i četvrti (odgovaraju modusima: Bramantip, Dimaris i Fesapo), a treći je tzv. oslabljeni modus.

[165] Još je Aristotel (*Organon*, "O tumačenju", 4-7, str. 90-102), a potom i njegovi sljedbenici, smatrao samo moduse prve figure za savršene, a ostale nesavršenim. Savršenstvo i jasnost prve figure i njenih modusa ogledaju se, prema Aristotelu i njegovim sljedbenicima, u sljedećem: (1) samo u prvoj figuri (prvi modus) može se dobiti univerzalno-arfirmativan zaključak, (2) samo u prvoj figuri postoje sve četiri vrste zaključaka (a, e, i, o), (3) u njoj subjekat i predikat zaključka imaju ista mjesta u premisama, (4) u njoj srednji pojam ima manji obim od većeg, a veći obim od manjeg. (Vidi: Branislav Petronijević, *Osnovi logike.* Formalna logika i opšta metodologija. Beograd, 1932., str. 109).

verzijom njene manje premise, a *četvrte* konverzijom obje zajedno.[166] Za onoga ko je zdravog razuma i normalne prirode nema potrebe za svođenjem druge figure, a četvrta je veoma neprirodna i samo smo je spomenuli kao pokazatelj za razumne.

Izdvojeni (rastavljeni) *silogizam*[167] dijeli se na dvije vrste: *konjunktivni i disjunktivni*

Što se tiče *konjunktivnog*,[168] on je ili:

(1) sastavljen od nužno konjunktivnog suda (kod kojeg je) s prihvatanjem antecedensa i njegovom afirmacijom, zaključak je prihvatanje konsekvenca, kao kad kažeš:

fol.24b "Ako je ovo tijelo čovjek, ono je životinja.
Ali ono je čovjek.
Dakle, ono je životinja."[169]

(2) od ovih dviju (gore spomenutih premisa) uz neprihvatanje konsekvenca i njegovom negacijom, zaključak je neprihvatanje antecedensa, kao kad kažeš, u spomenutom primjeru:

"Ali to nije životinja.
Dakle, nije čovjek."[170]

Što se tiče *disjunktivnog silogizma*, on je sastavljen od:

(1) *stvarno disjunktivne premise*[171] kod koje: (a) prihvatanjem jednog od dva dijela slijedi zaključak – ukidanje drugog dijela, ili (b) ukidanjem jednog od dva dijela, zaključak je prihvatanje drugog dijela. Na primjer:

[166] Misli se izmjenom mjesta premisa.
[167] *Qiyās istitnā'ī*. Vidi bilješku 131.
[168] Ovaj silogizam je, dakle, takav silogizam kod kojeg drugu premisu čini kondicionalno-konjunktivni sud koji se javlja u dva osnovna modusa: *modus ponendo ponens* i *modus tollendo tollens*.
[169] *Modus ponendo ponens*.
[170] *Modus tollendo tollens*.
[171] Riječ je o silogizmu kod kojeg je prva premisa kondicionalno-disjunktivni sud koji se javlja u dva najčešća oblika: *modus ponendo tollens* i *modus tollendo ponens*.

(a) "Broj je ili paran ili neparan.
Ali on je neparan.
Dakle, nije paran.
Ali on je paran.
Dakle, nije neparan."[172]

fol.25a (b)"Ali on nije neparan.
Dakle, on je paran.
Ali on nije paran.
Dakle, on je neparan."[173]

(2) ili je sastavljen od *disjunktivne premise koja sprečava obuhvatanje* kod koje je, prihvatanjem jednog od dva dijela, zaključak – ukidanje drugog dijela.[174]

Na primjer:

"Ili je ovo tijelo drvo ili kamen.
Ali ono je drvo.
Dakle, nije kamen." Ili:

"Ali ono je kamen.
Onda nije drvo."

(3) ili je sastavljen od *disjunktivne premise koja sprečava istovremeno isključenje obje alternative* kod koje je, ukidanjem jednog od dva dijela, zaključak – prihvatanje drugog dijela.[175]

Na primjer:

"Ovaj predmet ili je ne-drvo ili ne-kamen.
Ali on nije ne-kamen. (Ali on je kamen)[176]
Onda je ne-drvo."

"Ali on nije ne-drvo. (Ali on je drvo.)
Onda je ne-kamen."

Vrste silogizama, koje se nazivaju pet vještina, jesu:

[172] *Modus ponenedo tollens.*
[173] Modus tollendo ponens.
[174] Vidi bilješku 107.
[175] Vidi bilješku 108.
[176] U rukopisnom primjerku Orijentalnog instituta nedostaje ovaj red.

fol.25b *Apodiktika,*[177] a to je silogizam sastavljen od premisa apsolutno sigurnih.[178] Na primjer:

"Svijet je promjenljiv.
Sve što je promjenljivo je slučajno.
Svijet je slučajan."

Dijalektika[179] je silogizam sastavljen od premisa poznatih ili prihvaćenih.

Na primjer:

"Pravda je naređena (Kur'anom).
Sve što je naređeno (Kur'anom) dobro je.
Pravda je dobra."

Retorika[180] je silogizam sastavljen od premisa prihvaćenih ili onih koje se zasnivaju na mišljenju osoba koje su čvrsto uvjerene u to.

Na primjer:

"S ovog zida je otpao vezivni materijal.
Svaki zid s kojeg otpadne vezivni materijal sruši se.

177 *Burhān* = dokaz, agrument. Odgovora grčkom *apodeiksis*. Al-Fārābī (*Maqālāt fī ma'ānī al-'aql*, tačka 3, str. 47), a potom i Ibn Sīnā (*Kitāb al-ḥudūd*, str. 12, tačka 22) Aristotelovu "Drugu analitiku" nazivaju *Kitāb al-burhān*, u kojoj Aristotel izlaže svoje učenje o naučnom dokazivanju.

"Pod dokazom (apodeiksis) podrazumevam naučni silogizam. A naučnim nazivam silogizam, ako mi pomoću njega – ukoliko ga imamo – znamo. A ako je znanje onakvo kao što sam ovdje pretpostavio, tada, nužnim načinom, i apodiktičko (na dokazu zasnovano) znanje mora da proizilazi iz premisa koje su istinite, i prve, i neposredne, i poznatije i ranije nego zaključak, i čiji su one uzrok... Dokaz se dobija kad silogizam postaje iz istinitih i prvih premisa, ili iz premisa koje su takve da samo saznanje koje o njima imamo proističe iz prvih i istinitih premisa." (Aristotel, "Druga analitika", IV, 2, str. 261; "Topika", I, 1, str. 371.)

178 *Yaqīniyyāt*. Vidi bilješku 128.

179 Riječ *ǧadal* znači *svađa, raspravljanje*; vještina raspravljanja. Odgovora grčkom *dialektikė tehne*.

"Dijalektički je onaj silogizam koji zaključuje na osnovu verovatnih premisa." (Aristotel, "Topika" I, 1, str. 371)

Al-Fārabī i Ibn Sīnā u spomenutim knjigama (bilj. 172) ovom riječju prevode Aristotelovu knjigu "Topika".

180 Riječ *ḫiṭāba* znači *govorništvo, govornička vještina* i odgovora grčkom *retorike*.

Ovaj zid se srušio, jer je s njega otpao vezivni materijal."[181]

fol.26a *Poetika*[182] je silogizam sastavljen od premisa koje pobuđuju osjećanja iz kojih proizlazi želja. Na primjer: "Vino je tečni rubin." Znači, ako je ovako rečeno, to pobuđuje želju, i ti želiš da ga piješ. Ili (želja) povlači se, na primjer: "Med je gorak i izaziva povraćanje." Znači, ako je ovako rečeno, želja se gubi, i ti osjećaš odvratnost.

Dovođenje u zabludu[183] je silogizam sastavljen:

(1) od lažnih premisa koje su slične istini i naziva se *sofizam*,[184] kao, na primjer:

Supstancija postoji u umu.
Sve što postoji u umu zasnovano je na umu.
Sve zasnovano na njemu je akcidencija.
Supstancija je akcidencija."

fol.26b (2) ili (od premisa) sličnih poznatim premisama i naziva se *smutnja*,[185] kao kad kažeš za sliku konja uklesanog na zidu:

"Ovo je konj.
Svaki konj rže.
Ovaj konj rže."

[181] U rukopisnom primjerku Orijentalnog insistuta nedostaje prva premisa ovog silogizma.

[182] *Ši'r = pjesma, pjesništvo, poetika.*
Prevodioci i komentatori Aristotela, kao i arapski logičari koriste ovu riječ za prijevod Aristotelovog termina *poietiké*.

[183] *Muġālaṭa* = dovođenje u zabludu, prevara, obmana.
Podrazumijeva se svaki nevaljan zaključak: logičke greške, namjerne logičke greške (sofizmi) i nenamjerne (paralogizmi).

[184] *Safsaṭa*.
Riječ je o arabiziranoj grčkoj riječi *sofismós*, a upotrebljava se i u značenju *sofizam* (lukava misao, prividan dokaz i zaključak namjerno izveden radi obmane) i u značenju *sofistika* (vještina zloupotrebe jezičko izražajnih mogućnosti i logičkih oblika).

[185] *Mušāġaba = smutnja, varljivi sudovi.*
Ovakva vrsta silogizama odgovara, u Aristotelovoj klasifikaciji, *erističkom dokazu*. Vidjeti: Aristotel, "O sofističkim pobijanjima", str. 607.

Neospornih istina od kojih je sastavljen *apodiktički dokaz* ima šest:

Prvo, *aksiomi*,[186] kao kad kažemo: "Jedan je polovina od dva" i "Cjelina je veća od dijela".[187] Ova dva suda se zasnivaju samo na predodžbi dviju strana.

Drugo, *uvjerenja na osnovu iskustva*,[188] kao kad kažemo: "Sunce izlazi", što je spoznato gledanjem i: "Vatra je vruća", što je shvaćeno čulom dodira.[189]

fol.27a Treće, *uvjerenja stečena eksperimentom*,[190] kao kad kažemo: "Sakamonija pročišćava žuč", a ako je ne pročisti što se pokušalo, ponovo se pije, pa se uvjerenje u to zasniva na ponavljanju pojave.

Četvrto, *intuitivna*,[191] kao kad kažemo: "Svjetlost Mjeseca je dobijena (pozajmljena) od Sunca", a na osnovu

[186] *Awaliyyāt* od *awal = prvi, raniji prethodni*. Uporediti Aristotelov pojam *arhái*. ("Druga analitika", I, 12 i 13, str. 282-283).

Budući da je apodiktika postavljena kao temelj znanstvenog saznanja, nužno se postavilo pitanje može li se u traženju neposredno istinitih premisa ići *in infinitum* ili postoje neke osnovne premise naučnog saznanja. Aristotel je dao odgovor ukazujući da postoje prve i neposredne premise, odnosno premise "koje su istinite, i prve, i neposredne...", one se ne mogu dokazati jer: "istiniti i prvi jesu stavovi koji dobijaju svoju izvesnost ne od drugih stavova, nego sami od sebe." ("Druga analitika", IV, 2, str. 261; "Topika", I, 1, str. 371.)

[187] Ovaj primjer je Euklidov osmi aksiom.

[188] *Mušāhadāt* od *mušāhada = gledanje, viđenje, posmatranje. Mušāhadāt* bi bili sudovi koji za uporište imaju iskustvo, ono što je neposredno doživljeno. U nekim rječnicima se za ovu riječ daje značenje *intuicija*.

[189] U nekim opširnijim djelima iz logike ili komentarima uvjerenja stečena na osnovu iskustva dijele se na: iskustva stečena na "vanjskim čulima" (al-ḥawāss az-zāhira) o vanjskom svijetu i nazivaju se osjetilna (al-ḥissiyyāt) i "unutrašnja iskustva" zasnovana na "unutrašnjim čulima" (al-ḥawāss al-bātina) i nazivaju se emocionalna (al-wiğdāniyyāt) vidjeti:Askidži-zade, *Šarḥ Īsāġūgī*, (Istanbul) 1310. (1892.), str. 335.

[190] *Muğarrabāt* od *ğarraba = isprobati, iskušati.*

[191] *Ḥadsiyyat* od *ḥads = slutnja*; *brzo shvatanje*.

Ova vrsta saznanja odgovara Aristotelovom pojmu "oštroumnost", za koju Aristotel kaže: "Oštroumnost je sposobnost da se u trenutku tačno otkrije srednji termin." ("Druga analitika", I, 34, str. 322.)

Interesantno je spomenuti da Pruščak navodi isti primjer kao i Aristotel. "Primer za oštroumnost je kad neko vidi da mesec svoju svetlu stranu uvek

njegovih različitih oblika (vidljivih sa zemlje) u ovisnosti od udaljenosti od njega (Sunca).

Kraj "Kafijinog kompendijuma iz logike".
Rukopis: Sarajevo OI, R 591 (fol 27b i 28a).

Peto, *tradirana*,[192] kao kad kažemo: "Muhammed je
fol.27b dokazao poslanstvo i pokazao čudo na svojoj ruci."[193] Uvjerenje proizilazi na osnovu mnoštva svjedočanstava čiju saglasnost u laži razum odbacuje.

okreće suncu, pa odmah shvati uzrok te pojave – naime, da to biva zato što mesec svoju svetlost dobija od sunca." (Isto)

[192] *Mutawātirāt* od *tawātara = uzastopno slijediti; ponavljati se.*

[193] *Qaḍāyā qiyāsatuhā ma'āha.*

Šesto, *sudovi u čijoj osnovi leže njihovi silogizmi*, kao kad kažemo: "Četiri je paran broj", na osnovu posrednosti prisutne u umu, a to je djeljivost na dva jednaka dijela. Um je istog momenta povezao da je četiri djeljivo na dva jednaka dijela, a sve što je tako parno je, pa je i četiri paran broj.

fol.28b *Apodiktika* je, od spomenutih vrsta silogizama, temeljni dio, budući da se samo njome mogu steći istinska uvjerenja i eliminirati pogrešna uvjerenja.

Završio sam s Božijom podrškom i s Njegovom pomoći.

TRAKTAT O IZRAZU "ČELEBI"

fol.51b (U ime Boga, sveopćeg dobročinitelja, milostivog. Slava Bogu, koji je poučio čovjeka onome što (čovjek) nije znao i neka je spas na Muhammeda, gospodara Arapa i ne-Arapa, i na njegovu porodicu i drugove, izvore znanosti i mudrosti. A zatim, ja kažem, a od Boga je uputa i u Njegovoj je ruci ključ ustanovljenja, zna da je.) Izraz čalab je vokaliziran s "fetahom"[1] jedno od imena svemilostivog Boga na turkmenskom jeziku, što svjedoči njihova izreka "čalab verdi" (Bog je dao) poput "huda verdi", i spada u vlastita imena kao što je to jasno učenim ljudima. A kada mu se doda na kraju "i" koje označava pripadnost i kaže se čelebi, time se želi (reći) učenjak u granicama Poslanikova šerijata i poznavalac vjerskih stvari, onaj koji je pristalica Muhammeda (ili onaj koji je na pravom putu), pobožan, savršen u znanosti i na djelu, jer on pripada Bogu i odgovara u arapskom jeziku "rabbi" i "rabbani", to jest onaj koji pripada Bogu, a vokalizira se s fethom na "r". Nekada dodaje vokal "kesra"[2] (kratki vokal) na "r", u "ribbi" da bi se lakše izgovaralo i preciziralo (značenje). U množini se kaže "ribbiyyun". S dodavanjem "elifa" i "nuna" za pojačanje u ribbani (riječ) također je u istom značenju: učenjak potpuno odan Bogu, savršen u znanosti i djelu kao što je došlo u objavi (*Kur'anu*): "Budite pobožni prema knjizi
fol.52a što njome podučavate i prema ajetima[3] koje tumačite!"

[1] Znak za kratki vokal e/a.

[2] Znak za kratki vokal i.

[3] Aje ili ajet – rečenica, a ponekad i odlomak *Kur'anu*.

Tako se može reći čelebi za svakoga kome se može pripisati osobina znanosti, savršenstva i pouzdanosti u djelima, a u ovo ne mogu ući porijeklo i bogatstvo, što potvr-

بسم الله الرحمن الرحيم
الحمد لله الذي علم الانسان ما لم يعلم والصلوة على محمد
سيد العرب والعجم وعلى آله واصحابه ينابيع العلوم
والحكم ... فاقول وبالله التوفيق وبيده ازمة التحقيق
... ان لفظ چلبي بالتحريك اسم من اسماء الله الرحمن
في لغة التركمان يشهد بذلك قولهم چلب ويردي
مثل خدا ويردي في الاعلام كما لا يخفى على ذوي الافهام
فاذا زيدت في آخره ياء النسبة وقيل چلبي يراد به العالم
بحدود الشرع النبوي والعارف بامور الدين المطلع على المسائل
الكامل في العلم والعمل اذ هو منسوب الى چلب ونظيره
في لغة العرب ربي وربّاني اي منسوب الى الرب بفتح الراء
فيهما اذ قد يكسر الراء في ربي للخفة بالتوافق والترقيق
وقال في ... ربيون وزيادة الالف والنون في رباني
للمبالغة وهو ايضا بمعنى العالم الكامل في العلم
والعمل كما جاء في التنزيل ولكن كونوا ربانيين بما كنتم
تعلمون الكتاب وبما كنتم تدرسون الا به فيقال چلبي

Faksimil Risale o izrazu "čelebi", GHB, 946, fol. 52b.

đuje odgovor pobožnog učenjaka i istinskog znalca, učenog čovjeka s Balkana i nadmoćnog u svim znanostima, starješine učenih ljudi istoka i zapada,[4] muftije ljudi i du-

[4] U rukopisu: Šayḫ al-ḫāfaqayn.

hova,[5] učitelja naših učitelja, Ibn Kemal-paše,[6] neka mu uzvišeni Bog oprosti onoliko koliko hoće; kad je, upitan za ovo, rekao jedan distihon:

Autograf koncepta Pruščakove risale o izrazu "čelebi", GHB, 2163

"Tvoja pojava i tvoje porijeklo nemaju mjesta u 'čelebiluku'.
Čelebi je osoba kojoj se može pripisati znanost."

[5] U rukopisu: Muftī at-taqalayn.

[6] Ibn Kemal Paša je znameniti učenjak XVI. stoljeća, živio u Carigradu. Kafija je izvjesno vrijeme u Carigradu bio učenik njegova asistenta (muida) Hadži Efendi Kara Jilana.

Tvrdnja da je ovaj izraz karakterističan za plemstvo i bogate, bez obzira na (njihovo) znanje, prava je pijana iluzija (proistekla) iz nedostatka znanja o praksi učenih predaka i pomanjkanja poznavanja termina o plemenitim šejhovima. Što se tiče neznalica našeg vremena koji ga (termin čelebi) upotrebljavaju veličajući bez poštovanja one koji imaju ovozemaljsku važnost[7], kao Jevreji, i ostale nevjernike, "na njihovim licima je prašina i oni su zalutali nevjernici."[8] Obraćam se Bogu da ne budem jedan od neznalica, slava Bogu, gospodaru svjetova!"

Na kraju je prepisivač traktata dodao bilješku: "Ovaj traktat je od našeg spomenutog profesora Hasana Kafi Efendije, umrlog spomenutog datuma."[9]

[7] U rukopisu ḥaṭar treba ḫatar.

[8] Citat iz *Kur'ana*, LXXX, 40 i 42. Prvi dio citata iz 40 ajeta u *Kur'anu* glasi: Wuǧūhun yawmaidin 'alayha ġabarah, pa nije doslovno prenijet nego je utkan u tekst tzv. "iktibasom", a drugi: Ulāika hum al-kafaratu al-faǧaratu dio je iz 42. ajeta i glasi nepromijenjeno.

[9] U prethodnom traktatu istog rukopisnog kodeksa naveden je kronogramski datum smrti Hasana Kafije Pruščaka, tj. 15. šabana 1025. (28.VIII.1616. godine).

TEMELJI MUDROSTI O UREĐENJU SVIJETA*

(Prolog)

fol. 1b *[Hvala onom Pomagaču i Pobjedniku koji je omogućio pobjedu, koji je vojsci dina vodič u trijumfu, a neprijateljima je poraz donio. Neka je salavat i selam Božijem Poslaniku čija je sama pojava bila velika mu'džiza, njegovim ashabima i časnoj porodici s kojim je izgradio uzvišeni šerijat.*

Zatim: U to vrijeme padišah – koji je Božija sjena i koji je šahinšah, sultan sultana Ruma, Arapa i Perzijanaca, vladar nad vladarima naroda, osvajač tvrđava nevjerničke Mađarske, pobjednik nad nevjernicima Erdelja, – ukratko sultan porodice Osmana, Ebul-Feth Drugi, sultan Gazi Mehmed-han, sin sultana Sulejman-hana – nemoguće ga je dovoljno pohvaliti, niti bi opis njegovih vrlina time bio upotpunjen – neka Allah ovjekovječi njegov hilafet i učini trajnom njegovu vlast do suđenog vremena i do kraja vremena – naredio je svojom sjajnom uzvišenošću i srećom, srčanošću i moći, da se ide u pohod na Jegar. Naložio je onima koji pozivaju da iskupe sve na jednom mjestu i da

* Ovdje se daje prijevod arapskog teksta prema rukopisu Bratislava UK TF 123 (ovdje: X/ b-11).

Budući da je turski tekst najvećim dijelom doslovan prijevod s arapskog, to smo u uglaste zagrade unijeli samo onaj dio turskog teksta kojeg nema na arapskom, a koji utječe na razumijevanje osnovnog djela. U okrugle zagrade smo unijeli riječi koje omogućavaju bolje razumijevanje, povezivanje ili kakvu nijansu, odnosno mogućnost prevođenja.

fol.2a *se krene u spomenuti pohod, u sigurno osvojenje i pobjedu vjere. U tim velikim događajima, u veličanstvenoj bitci, blagoslovljenom boju i ratu našao sam se i ja, ničice padnuvši na zemlju u molitvi, mnogostruka hvala Allahu Velikome. Prije toga, povučen u samoću akhisarske tekije, u osami jednog ćošeta, sastavio sam, sročio i ispisao jednu poslanicu koja se odnosi na uređenje svijeta, te je na blagoslovljenom i sretnom pohodu predstavio istaknutim učenjacima iz sultanove blizine, uglednim i časnim vezirima Divana. Svi su je prihvatili i odobrili, hvalili i prehvalili, te mi predložiše da je prevedem i prokomentarišem na turskom jeziku.*

Uz pomoć Allaha, Gospodara i Pomagača, učinio sam kako mi je rečeno. Nastojao sam da na najjasniji način sve to objasnim i protumačim, da sastavim i napišem, kako bi uglednicima Divana i prijateljima sultanovog prijestolja olakšao potpuno razumijevanje. Sadržaj ovog djela će, ako Bog da i uz Njegovu pomoć, polučiti rezultate u svijetu i osvijetliti dobrotom i blagorodnošću.

*

fol.2b Hvala Tebi Bože, vladaru svijeta! Ti daješ vlast onome kome želiš, a kome hoćeš Ti je oduzimaš. Neka je blagoslovljen Tvoj poslanik Muhammed, najslavniji vjerovjesnik, njegov rod i njegovi drugovi, razumni i mudri ljudi, dok zemlja postoji i svemir se kretati ne prestaje.

A zatim: Kafija Pruščak kome treba Allah što sve stvori, kome Allah svevišnji za ono što Ga je molio pomoć dade i sačuvao ga od onog što ga obeščastiti mogade, veli:

fol.3a Kada sam uvidio, godine hiljadu i četvrte,[1] da je u uređenju svijeta nastao nered i u odnosima među ljudima zbrka, naročito u islamskim zemljama, neka ih uzvišeni Bog uredi i sačuva do sudnjeg dana, jedne noći, nakon obavljenih molitvi, okrenuo sam lice Stvoritelju nebesa i

[1] Godina 1004. je počela 6. septembra 1595.god.

zemlje. Na to me On svojom dobrotom nadahnuo s nešto mudrosti i učini, iz svoje sušte doborte, da shvatim ono što nisam znao i dade da se sjetim Njegovih riječi:

fol.3b "Bog neće izmijeniti stanje jednog naroda dok on sam sebe ne izmijeni",[2] te mi otvori srce na razmišljanje o stanju u kojem se nađoše ljudi i uzrocima njegove promjene. Kada sam, s Njegovom dobrohotnom pomoću, razmotrio ono što se dogodilo u proteklih deset i više godina [od devet stotina osamdesete godine],[3] tim povodom mi se ukazaše neki uzroci (pojave), a Bog najbolje zna šta je tačno.

fol.4a Na prvom mjestu je zanemarivanje pravde i vođenje valjane politike, a uzrok je što se državni poslovi ne povjeravaju ljudima sposobnim za njih.

Drugo, nemaran odnos prema savjetovanju, razmjeni mišljenja i planiranju, a tome su uzrok oholost i uobraženost velikaša, te njihovo izbjegavanje da se druže s učenjacima i mudracima.

Treće, indolentnost u rukovođenju vojskom i upotrebi oružja i ratne opreme za vrijeme borbe s neprijateljima, a uzrok je tome što se vojnici ne boje starješina.

fol.4b Najzad, uzrok svih uzroka i krajnost u tom pogledu je lakomost na mito i sklonost ka ženama.

Potom se, plačući, pomolih svevišnjem Bogu žaleći se na nesretna vremena. On me naputi da napišem kratko i korisno djelo iz ove oblasti [dakle iz domena uređenja svijeta] koje će u sebi sadržavati riječi iz jezgrovitih izlaganja o reformi načela uređenja [svijeta], odnosno solidnu knjigu koja će obuhvatati suštinu učenja razboritih ljudi iz (različitih) znanosti i mudrosti o jačanju temelja poretka. [Pri izradi ovog djela] koristio sam se knjigama starih autoriteta i velikih mudraca, posebno djelima *Anwār at-tanzīl* (Svjetlosti objave)[4] i *Rawḍat al-'ulamā'* (Vrt

fol.5a (margin note beside line "ganja o reformi načela uređenja [svijeta]")

[2] *Kur'an*, XIII/11.

[3] Godina 980. počela je 14. maja 1572. godine.

[4] Qāḍi Bayḍāwī, *Anwār at-tanzīl*. Vidi: C. Brockelmann, *GAL*, G I, 416.

učenjaka),[5] neka preuzvišeni Bog učini da djelo bude od pomoći vladarima, uputa vezirima, uzor mudracima i potpora siromasima. Nazvao sam ga *Temelji mudrosti o uređenju svijeta* i podijelio na: uvod, četiri temelja (poglavlja) i zaključak, a Allah je onaj od koga se traži pomoć i na koga se oslanja.
fol.5b

UVOD

Povodi za uređenje svijeta

Kada je preuzvišeni Bog odredio da postojanje svijeta ovisi o postojanju ljudskog roda do određenog dana [sudnjeg dana], da čovjekovo postojanje ovisi o produžetku vrste, a ovo se ostvaruje pomoću udruživanja i međusobne saradnje [djeca i porod su rezultat braka, a ovoga nema bez materijalnih dobara koja se, opet, ne mogu steći
fol.6a bez stupanja u ekonomske odnose s drugim; znači, to se događa kada ljudi jedni s drugima posluju i trguju], tada se ukazala poteba za jednim [organiziranim] sistemom kojim se na najbolji način regulira pitanje čovjeka za sva vremena. Potom, s Božijom pomoći i nadahnućem, drevni učenjaci i mudraci starih razvrstaše ljude na četiri staleža: stalež (određen) za mač, stalež (određen) za pero, stalež (određen) za poljoprivredu i stalež (određen) za zanatstvo i trgovinu, a upravu nad svima dadoše vladaru.

Što se tiče prvog staleža, njega sačinjavaju vladari, ca-
fol.6b revi [i veziri], njihovi namjesnici i ostali vojnici, a njihova dužnosti je: nadzor nad svim staležima; zaštita pravednošću i dobrom politikom na osnovu uputa učenjaka i mudraca; voditi borbe i vojevati radi odbrane od neprijatelja, te obavljati ostale poslove koji spadaju u dužnost vladara, o čemu će biti kasnije govora.

[5] U komentaru na turskom jeziku Hasan Kafija kaže da je stvarni naslov djela *Rawḍat al-aḫyār*, te da predstavlja izvod iz djela *Rabi' al-abrār* koje je napisao Abū al-Qāsīm Maḥmūd B. 'Umar az-Zamahšarī (fol. 5a). Vidi: C. Brockelmann, *GAL*, G I, 291 i S I, 510.

Drugi stalež sačinjavaju učenjaci, mudraci i ostali pošteni, čestiti i slabi [slabi, koji nisu sposobni za vojsku nego
fol.6b za molitvu] ljudi prilježni molitvi. Njihova dužnost je: bdjeti nad izvršavanjem Božijih naredbi i zabrana pisanom riječju i predavanjem; saopćavati šerijatske odredbe svim staležima; davati svoje mišljenje i sudjelovati u planiranju i savjetovanju; podučavati u vjeri i vjerovanju; poticati ljude na pobožnost i lijepo ophođenje; moliti za dobro svih, uopće, i za dobro sultana, posebno.

fol. 7b Što se trećeg staleža tiče, njega sačinjavaju zemljoradnici, poznati u naše vrijeme pod imenom raja i beraja. Njihova dužnost je da se zalažu i trude u proizvodnji [životnih namirnica] koje su uvjet opstanka, da se bore obradom polja i sadnjom vrtova, te uzgojem stoke kako bi se podmirile potrebe svih staleža. Ovo je, poslije stjecanja znanja i borbe za vjeru, najpoželjniji posao.

Četvrti stalež, pak, sačinjavaju zanatlije i trgovci. Njihova dužnost je da se zalažu na svemu onome što je potrebno iz područja zanatske i trgovačke djelatnosti, kao i
fol.8a na onome čime se ljudi koriste.

Što se tiče onoga koji je izvan ovih staleža, ne treba ga kao takva ostaviti, nego ga, po mišljenju islamskih mudraca, treba primorati da pristupi jednom od njih [staleža], a prema sudu nekih filozofa, treba ga pogubiti jer je na teret ljudskoj zajednici. [U davna vremena vladari su, jedanput godišnje, naređivali da se pronađu besposličari i odstrane. Zbog toga su izdavane naredbe zapovjednicima luka evropske Turske (Rumelije) da progone nomade i ne dozvole im ulazak u Rumeliju].

fol. 8b Ustrajnost svakog staleža na vlastitom poslu je nužan uvjet za red u državi, dok zanemarivanje posla ima suprotan učinak. Iz ovoga je jasno da ne treba obavezivati niti prisiljavati jedan stalež da radi poslove drugog staleža jer to prouzrokuje nered i rasulo, kao što se i dešava u naše vrijeme: zbog toga što su vojnici zanemarili svoju dužnost,
fol.9a raja i zanatlije su prisiljene ići u borbu. [Spahije i ostali vojnici u ratu izbjegavaju svoje obaveze, a oficiri su lijeni

i rade samo za vlastiti interes. U vilajetu je nestašica i skupoća dosegla takav stupanj da se ne može kupiti za deset akči ono što se prije kupovalo za jednu akču.] Ovo je počelo 1001. godine[6] i traje još i danas. [Takvo stanje se naročito odnosi na granicu Hrvatske i Bosne. Od spomenute godine (1001.) seraskeri su svake godine, kad god je bilo vrijeme vojne, slali ljude po vilajetu da na silu regrutuju raju i beraju koja je prikupljala usjeve kao i muslimane i zanatlije koji su se nalazili u gradovima, što je prouzrokovalo da bijedna raja ostane bez usjeva, da se u džamijama po kasabama ne obavlja zajednička molitva niti upućuje dova, pa ne samo što su nastale oskudica i skupoća i razne nevolje koje haraju vilajetom, ni vojni poslovi se ne obavljaju čestito i dolazi do dezertiranja.]

Dokle god se vladar bude pridržavao starog ustrojstva
fol.9b u skladu s vjerodostojnim šerijatom, biće više reda u državi, poboljšavaće se organiziranost među ljudima, a Carstvo će biti moćnije. Kada se zanemare privrženost ovom metodu i držanje tog odabranog puta, na sve četiri strane pojavi se izopačenost u državi i slabost u upravi, a katkada je neizbježno prenošenje vlasti na drugog. Zaštiti, bože, islamske zemlje od pobuna i Osmansko Carstvo od neiz-
fol.10a bježnosti prelaska vlasti na drugoga!

PRVI TEMELJ

O načinu uređenja države i njenom trajanju

Oslonac u uređenju države je pravda i dobra politika. Uzvišeni Allah je rekao:

"Bog zahtijeva da se pravedno i dobro radi..."[7]

Pod tim se podrazumijeva sve ono što je dobro za narod i vladara.

Poslanik, alejhiselam, je rekao: "Bog je nebesa okitio s
fol.10b troje: Suncem, Mjesecem i zvijezdama, a zemlju je ukrasio učenjacima, kišom i pravednim vladarima."

[6] Godina 1001. je počela 8. oktobra 1592. godine.
[7] *Kur'an*, X/XVI/90.

Poslanik je (također) rekao: "Pravda je dio vjere i moć vladara."

Neko je rekao: "Ko provodi dobru politiku njegovo upravljanje će dugo trajati."

Kaže se: "Samo se dobrom politikom usavršava upravljanje."

"Stabilnost države vezana je za pravdu."

Ardašir Babek[8] (je rekao): "Kada vladar okrene leđa pravdi, i narod okrene leđa poslušnosti."

fol. 11a On je, također, rekao: "Nema vlasti bez ljudi, ljudstva bez materijalnih dobara, materijalnih dobara bez prosperiteta, niti prosperiteta bez pravde i dobre politike."

Rečeno je: "Nema napretka gdje vladar ne postupa pravedno."

"Moć vladara je u pravdi."

"Najbolji je vladar onaj koji je dobar u svom poslu i u svojoj namjeri, koji pravedno postupa prema svojoj vojsci i prema svom narodu."

Pitao Jazdadžird[9] nekog učenjaka o tome kako dovesti u red carstvo. On odgovori:

"Treba blago postupati prema podanicima, ubirati porez

fol.11b bez nasilja i nastojati zadobiti njihovu naklonost pravednošću, zaštititi putove [omogućiti sigurnost na putovima] i jednako pravedno postupati s obespravljenim [povratiti prava potlačenim od potlačitelja]."

Pitao Abdulah ibn Tahir[10] nekog šejha:

"Dokle će vlast ostati u našoj dinastiji?"

Šejh odgovori:

[8] Ardašir Babek (226.-241.) osnivač je Novoperzijske države (226.-651.) i začetnik dinastije Sasanida.

[9] Yazdağird (ili Jezdegerd) ime je trojice sasanidskih careva. Ovdje se vjerovatno misli na Yazdağirda III., posljednjeg cara Novoperzijske države koji je poginuo 651. godine.

[10] Jedan od vladara iz dinastije Tahirida (820.-872.) koji su nominalno bili halifovi vazali, ali su suštinski bili potpuno neovisni na području istočno od Bagdada s centrom u Horasanu.

"Dokle god sag pravičnosti bude prostrt po ovoj dvorani." [Znači: sve dok ti i tvoji podanici budete pravedni.]

"Zaista Bog neće izmijeniti jedan narod dok on sam sebe ne izmijeni."[11]

Neko je rekao:

"Ko se prepusti nemaru, propast će mu država."

"Nemaran je onaj vladar u kojem su se stekle dvije mahane: predavanje zadovoljstvima i propuštanje prilika."

fol.12a Neki učenjak je rekao:

"Nema vodiča kao što je razum, čuvara kao što je pravda, mača kao što je istina, niti pomoći kao što je iskrenost."

Rečeno je:

"Pravda je sigurna tvrđava na vrhu visokog brijega koji ne ruši bujica, niti razara katapult."

Kaže se:

"Pravedan vladar je osiguran Božijom pomoći i zaštićen Božijom pažnjom."

Kada je umro Anuširvan[12], obilazili su cijelu državu s
fol.12b njegovim lijesom, dok je telal u njegovo ime uzvikivao:

"Ako sam nekome nešto dužan, neka pristupi!"

I ne nađe se niko u njegovoj zemlji kome je bio dužan i jednu paru.

O kako je divna ova priča! Zaista, u njoj je ogromna pomoć islamskim vladarima i velika pouka njegovim emirima kada bi htjeli razmišljati. [Pravo je čudo da islamski vladari nisu dosegli takav stupanj pravednosti kakav je postigao Anuširvan, vatropoklonik, nevjernik.]

Zatim, neophodno je da vladar svaki posao povjerava onom ko je za njega stručan, kao što na to ukazuju riječi Preuzvišenog:

fol. 13a "Bog vam zapovijeda da povjeravate odgovorne poslove onima koji su ih dostojni..."[13]

[11] *Kur'an*, XIII/11.

[12] Anuširwān (531.-590.) – vladar iz dinastije Sasanida. Novoperzijska država je u njegovo vrijeme imala najveći teritorij u svom posjedu.

[13] *Kur'an*, IV/58.

Inače će se pobuniti duhovi ljudi vrijedni poštovanja protiv njega (vladara), a to prouzrokuje nered, što se i dogodilo ovih dana. Malo je hiljadu hiljada učenjaka i rječitih ljudi jednom vladaru, a mnogo mu je jedan neprijatelj.

Ibn Rumi[14] je pjevao:

"Nije mnogo imati hiljadu drugova i prijatelja,
a mnogo je imati samo jednog neprijatelja."

Muhammed, alejhiselam, je rekao:

"Ko postavi nekoga za namjesnika, a među njegovim podanicima ima podesnijeg od njega, iznevjerio je Boga, Njegovog poslanika i islamsku zajednicu."

fol. 13b Kaže se:

"Kada ološ zagospodari, plemeniti propadaju, kada se mali uzdigne, veliki biva ponižen, kada pokvarenjaci zavladaju, najčestitiji stradaju."

Vlast u rukama razbojnika je nevolja za dobre ljude, a jedna od najvećih dobiti je vlast u rukama najplemenitijih.

Pitali su Buzurdži Mihra:[15]

"Kako se mogao uzdrmati položaj Sasanida, a među njima je bilo državnika poput tebe?"

"Tražili su pomoć službenika skromnih sposobnosti za
fol.14a najodgovornije poslove, i desilo se što se desilo", odgovori on.

U njegovom odgovoru važno je upozorenje u ovom trenutku osmanskoj dinastiji ... [Još od davnina časna tugra[16] za postavljenje na visoke položaje ispisivana je na Visokoj porti i prema njenim zakonima. Od pojave nereda dozvoljava se pisanje tugri namjesnicima u raznim mjestima i pokrajinama, iz čega je slijedilo da se visoki položaji i krupni poslovi povjeravaju nesposobnim. Ovo je opasna i zabrinjavajuća pojava koje se treba bojati. Neka nas uzvišeni Bog uputi i pomogne da se odmah postupa

[14] Arapski pjesnik, umro 846. godine.

[15] Buzurği Mihr, ministar Anuširwana (vidi bilješku br. 12).

[16] Tugra (tura) jeste stilizirano ime osmanskih sultana koje se ispisivalo na početku službenih akata, a bila je u funkciji grba.

na stari način i po starim zakonima i neka se sve dobro završi.)

fol. 14b Zatim, nužno je da vladar izabere ministra učena i dobra, jer ako je dobar ministar, dobar je i vladar, a ako je ministar loš, loš je i vladar. Bože moj, učini da izađe na dobro!

Poslanik, alejhiselam, je rekao:

"Kada Bog želi dobro nekom vladaru, omogući mu da ima pouzdanog ministra, ako nešto zaboravi da ga pod-
fol.15a sjeti – a ako ga podsjeti, pomogne mu. Ako, pak, Bog to ne želi, namijeni mu (vladaru) lošeg ministra, kad zaboravi, ne podsjeti ga, a kad se sjeti, ne pomogne mu."

Kaže se:

"Ne pitaj za vladara ko je on, nego pogledaj kakav mu je ministar."

Imao Aleksandar (Makedonski) nekog saradnika koji mu je bio ministar dugo vremena a nije mu nikada skrenuo pažnju na neki nedostatak. Jednog dana on (Aleksandar) mu reče:

"Nisi mi više potreban. Ja sam čovjek, a čovjek nije bez
fol.15a grešaka i zaboravnosti, pa ako nisi opazio nikakvu moju grešku, ti si neznalica, a ako jesi, pa je prikrio, ti si izdajnik."

Kaže se:

"Pouzdan ministar je onaj koji vladaru daje iskrene savjete, a nepouzdan onaj koji je u druženju laskav i licemjeran."

Zatim [vladar] treba da cijeni i poštuje učenjake i one koji se mole [za njega], da pridobija njihova srca svojim dobročinstvom i naklonošću, da se koristi njihovim blagoslovom, savjetima, mišljenjem i njihovim planiranjem,
fol.16a da se oslanja na njihove riječi više nego na riječi drugih, jer od njih ne dolazi izdaja niti prevara i nije se nikada čulo [za tako nešto]. Oni su nasljednici vjerovjesnika i donose dobra na ovom i budućem svijetu.

Kaže se:

"Ovaj svijet počiva na četiri elementa: nauci učenjaka, pravednosti vladara, bogosluženju dobrih i velikodušnosti darežljivih."

Poslanik, alejhiselam, je rekao:

"Gledanje u lice učenjaka je bogosluženje. Na sudnjem danu mjeriće se utrošena tinta učenjaka i prolivena krv
fol.16b osvjedočenih boraca na Božijem putu i neće se dati prednost jednim nad drugim."

Kaže se:

"Najbolji je vladar onaj koji sjedi u društvu s učenjacima, a najgori učenjak je koji sjedi u društvu s vladarima."

"Najbolji je vladar onaj koji u srcima svojih podanika učvrsti ljubav prema sebi, isto kao što se njegov autoritet učvršćuje pomoću pet stvari: poštivanju časnog, milosti prema slabom, pomoći onome koji trpi nepravdu, suzbijanju nasilja neprijatelja i osiguranju putova." [Te vrline vladaru grade spomenik u srcima njegovih podanika.]

fol. 17a Vladar treba biti široke ruke jer mu se ljudi pokoravaju samo zbog ovozemaljskih koristi, te da njegovo dobročinstvo i milosrđe ne budu posvećeni jednoj skupini ljudi budući da vlast islamskog vladara počiva na vojnicima, učenjacima, mudracima, uglednicima, siromasima i zanatlijama.

Kaže se:

"Čovjek je rob dobročinstva."

Neki učenjak je rekao:

"Čudim se onome koji kupuje robove za novac, a ne kupuje slobodne ljude svojim velikim djelima!"

fol. 17b Šafi[17], Bog mu se smilovao, je rekao:

"Čini dobro slobodnjacima, pa ćeš zagospodariti njima. Najbolja trgovina za plemenite ljude je zadobiti ih."

Ali[18], neka je Allah zadovoljan njime, je rekao:

"Najvrednije pohranjeno blago je ljubav u srcima ljudi."

Kaže se:

"Ko bdi nad svojim imetkom, rasipa na prijateljima."

[17] Šafi'ī Abū 'Abdullah Muhammad b. Idrīs, umro 820. godine, začetnik jedne od četiri sunitske pravne škole u islamu.

[18] 'Alī ibn Abū Ṭālib (598.-661.), četvrti halifa.

[Čuvajući blagajnu i imetak od vojske, koja bi mu inače bila naklonjena, (vladar) čini da ona uopće ne ratuje. Pjesnik je (na perzijskom) rekao:

"Kada se vojsci zatvori riznica,
vojska se susteže latiti mača."]

Upitaše Aleksandra (Makedonskog):

"Zašto ne gomilaš blago kao što su činili i ostali vladari?"

fol. 18a "Moje blago su moji prijatelji. U njima sabirem svoje bogatstvo, a ne u palaćama", odgovori on.

[Stih (na perzijskom):

"Bolje je vojsku othraniti
nego car na čelu bez vojske ostati."]

Neko je rekao:

"Ko ne čini dobra djela, nema ni prijatelja."

[Stih (na pezijskom):

"Dostojanstvo čovjeka je u darežljivosti
a svetost njegova u sedždi.
Ko god ovo dvoje ne posjeduje,
bolje da ni njega nije.")

Abu at-Tajjib[19] je spjevao:

"Zašto će ti bogatstvo ako s njim ne želiš,
da prijatelja razveseliš, a neprijatelja ožalostiš."

Kako je lijepo rečeno:

fol.18b "Dobro djelo od čovjeka se traži,
čovjek se po djelu i kudi i hvali.
Četiri stvari uzdižu čovjeka,
znanje, blagost, dobročinstvo i darežljivost."

Al-Busti[20] je rekao:

"Ako vladar ne zna darežljiv biti,
pusti ga, vlast mu neće potrajati."

On (Al-Busti) je, također, rekao:

"Darežljiv ko je, svi su mu ljudi naklonjeni,
Novac za čovjeka je ono što ga u iskušenje vodi.

[19] Abū aṭ-Ṭayyib al-Mutanabbī, poznati arapski pjesnik, umro 965. godine.
[20] Abū al-Fatḥ al-Bustī, arapski pjesnik, umro 1010. godine.

fol.19a Dobra djela ko ne čini

U istinu drugova ni prijatelja neće imati."

Ko se uzdigne u svojoj velikodušnosti, i u očima ljudi će se uzdignuti. [Stih (na perizjskom):

"Velikodušan budi kod Boga i ljudi

jer i ugled biva prema tvojoj štednosti."]

Čija je dobrota velika, raste i njegova vrijednost.

Neki učenjak je rekao:

"Vladar je prema narodu kao brdo prema zemlji."

Trebalo bi da vladar bude dostojanstven, blag, vrlo strpljiv, pouzdan, te da ne bude nagao u kažnjavanju nekog čovjeka ako o njemu čuje nešto, inače niko neće imati u

fol.19b njega povjerenja, a srca podanika će dignuti protiv sebe. Kada dođe na očevo mjesto, treba poštovati očeve prisne prijatelje jer su ljubav i mržnja nasljedni. [Dakle, sinovi njegovih (očevih) prijatelja ostaju prijatelji, a sinovi neprijatelja neprijatelji.] Oni (očevi prijatelji) neće propustiti da se sam (vladar) suoči s nevoljom. I neka nad njima ne daje prednost novom naraštaju da se njihova srce ne bi digla protiv njega, štaviše, vladar ne treba uopće ni da

fol.20a sjedi u društvu s novajlijama.

Kaže se:

"Druženje s novajlijama odvraća od vjere."

Odjeljak
[o znacima opadanja moći vladara i propasti države]

Znak opadanja moći vladara je kada uzima za suradnika neiskusnog i onog koji ne vodi računa o posljedicama; kada počne nanositi nepravdu svojim prijateljima [i uopće nanošenje nepravde narodu jedan je od uzroka pro-

fol.20b padanja]; kada se njegovi prihodi smanjuju u odnosu na iznos rashoda; kada na osnovu osjećanja, a ne na osnovu razuma vrši postavljenja i otpuštanja i kada se potcjenjuju savjeti učenjaka. Kaže se da je znak opadanja vlasti učestalost epidemija i smanjenje površina koje se obrađuju.

Smatra se da tri stvari dovode do propasti države: kada sladostrašće i pomama zagospodare nad razumom vladara; kada se pojavi međusobna zavist ministara zbog razlika u fol.21a mišljenju i kada dođe do povlačenja vojnika iz borbe uz zanemarivanje savjetovana o ratu.

Najjasniji znak [propasti države] jeste kada se zanemari postupanje po šerijatskim propisima i ravnodušnost prema njihovoj primjeni, a najbliži znak je kada zavlada nasilje koje širi vojska i kad nema interesa da se ono fol.21b spriječi.

Ukoliko neki od tih znakova budu poticali od vladara ili se pojave u njegovoj državi, ministri i učenjaci dužni su mu odmah skrenuti pažnju, a on je dužan to spriječiti i otkloniti bez oklijevanja. U protivnom, pošto (takve pojave) uzmu maha i prošire se, jedva da je moguće spriječiti nesreću.

Ibn Abas[21] neka je Allah njime zadovoljan, prenosi da je Božiji poslanik, alejhiselam, rekao:

"Predznaci sudnjeg dana su: prestanak vršenja molitvi i povođenje za strastima. Vladari će biti nevjernici, a ministri griješnici."

Na to Selman, neka je Allah zadovoljan njime, poskoči i reče:

"Tako mi oca i majke, zar će to zaista biti?"

"Da, Selmane. Tada će se srca vjernika istopiti kao što se topi so u vodi, a neće moći ništa promijeniti."

"Zaista će tako biti?" – ponovi Selman.

"Da, Selmane. Toga dana će najpokorniji čovjek biti fol.21a vjernik. Ići će za njima šapćući, jer ako progovori, proždrijet će ga, a ako ušuti, presvisnut će od bola", odgovori Muhammed alejhi-s-selam...

[21] Ibn 'Abāss (568.-635.) jedan je od prvih komentatora *Kur'ana* i Muhamedov, a.s., amidžić. Za Selmana, o kojem je niže riječ, tradicija kaže da je Perzijanac koji je primio islam i jedan od Poslanikovih drugova i savjetnika. (Vidi: Filip Hiti, *Istorija Arapa – od najstarijih vremena do danas*, Sarajevo, 1967., str. 120.)

DRUGI TEMELJ

O savjetovanju, istihari,[22] *mišljenju i razmišljanju*

Allah uzvišeni je rekao:

"...dogovaraj se [Muhammede] s njima [svojim drugovima] o svemu..."[23], a nije nepoznato da je on [Muhammed]
fol.23a bolje znao o svim stvarima. Ovo je rekao kako bi to [savjetovanje] postalo praksa i metod njegovih sljedbenika.

Dakle, potrebno je da vladar i njegovi zastupnici ne nameću svoje mišljenje, nego da se savjetuju s učenjacima, razboritim i iskusnim ljudima koji su oslonac države, kako bi se zaštitili od grešaka. [Stih (na perzijskom jeziku):

"Ne okreći lice od savjetovanja,

učeni ljudi su rekli: savjetovanje, to je stalna dužnost državnika."]

Poslanik, alejhi-s-selam, je rekao:

"Onaj koji se savjetuje, pomognut je."

Omer,[24] neka je Allah zadovoljan njime, je kazao:

"Samo oni ljudi koji se međusobno savjetuju upućeni su na pravi put."

Sulejman,[25] alejhi-s-selam, je rekao:

fol. 23b "Ne odlučuj, sinko, dok ne upitaš za savjet, pa kada učiniš, nećeš se pokajati."

Kaže se:

"Ko počne s istiharom, a nastavi savjetovanjem, sigurno je da neće zalutati."

fol. 24a Također se kaže:

"Ko dobro razmisli, pa zamoli Boga za pravo rješenje i posavjetuje se s prijateljem, Bog će mu učiniti ono što najviše želi."

[22] *Istihāra* – čin u kojem se na osnovu posebne molitve, koju Pruščak donosi u komentaru, traži od Boga najbolje rješenje za određeno pitanje, a koje se treba javiti u snu.

[23] *Kur'an*, III/159.

[24] 'Umar (582.-644.), drugi halifa.

[25] Sulaymān (umro 93. godine prije nove ere), Božiji poslanik a.s. U Starom zavjetu i židovskoj tradiciji poznat pod imenom Salomon Mudri kao jevrejski vladar koji je cijenjen po svojoj izuzetno spretnoj i mudroj politici.

[Hazreti] Hasan[26] je rekao:

"Postoje tri vrste ljudi: čovjek, polučovjek i nečovjek. Čovjek razmišlja i savjetuje se, polučovjek je onaj koji razmišlja, ali se ne savjetuje, a nečovjek onaj koji niti razmišlja niti se savjetuje."

fol. 24b [Poslanik] alejhisselam je rekao:

"Nema nikakvog uspjeha gdje se ne savjetuje."

[Stih (na perzijskom):

"Ne obavljaj poslove bez savjetovanja
ako želiš da veliku korist vidiš.
Sve što učiniš bez savjetovanja,
smatraj greškom, jer ćeš od toga štetu imati.")

Kaže se:

"Nema nikakvog mišljenja u onoga koji je usamljen u svome mišljenju."

Rečeno je:

"Najpametniji čovjek ne može se odreći savjetovanja s razboritim ljudima, najvatreniji konj biča i najsuzdržljivija žena muža."

Ali, neka je Allah zadovoljan njime, je rekao:

"Kako li je divna pomoć savjetovanje, a kako je loša sklonost samovolji!"

fol. 25a Al-Aredžani[27] je ispjevao stihove:

"Savjetuj se još s nekim kad te
jednom nesreća zadesi,
makar i sam savjetnik bio.
Oko vidi i ono što je blizu
i ono što je daleko,
ali sebe vidi samo u ogledalu."

[Stih (na perzijskom):

"Nemoj se oholiti svojom pameću i znanjem,
stavi ispred sebe ogledalo razmišljanja."]

Omer, neka je Allah zadovoljan njime, bi, kada pred njega iskrsne neki težak problem, pozvao mlade ljude i posavjetovao se s njima. Govorio je:

[26] Ḥasan (624.-669.) sin je četvrtog halife 'Alija.

[27] Abū Bakr al-Arraǧānī, pjesnik iz XI. stoljeća.

"Oni su najoštroumniji."

Narod veli:

"Misao starca je poput istrošenog kresiva, a misao
fol. 25b mladića poput novog – ukreše se i najlakšim dodirom."

Mudraci [su govorili]:

"Svoju tajnu povjeri jednome, a savjetuj se s hiljadom."

Jedan indijski filozof (je rekao):

"Razmišljanjem se postiže onoliko koliko se može postići silom i vojskom."

[Stih (na perzijskom jeziku):

"S dobrom pripremom moguće je posao uraditi,
kakav nije moguće mačem ni kopljem obaviti.
Ne oslanjaj se na bogatstvo, imetak i vojsku,
već na mišljenje i savjet mudraca."]

Kaže se:

"Razmišljanje je bolja zaštita od snažnih ruku."

Mansur[28] je govorio svome sinu:

"Od mene ti je dvoje: ne govori, a da pri tom ne promisliš, i ne čini nešto, a da pri tome ne isplaniraš."

fol. 26a Kaže se da je misao djelotvornija od britke sablje.

Fadl ibn Sehl[29] je rekao:

"Razmišljanje oštri tupu sablju, a sablja ne oštri tupu misao."

Mudri ljudi (kažu):

"Pametan čovjek u ratu više vrijedi od hiljadu konjanika. Konjanik ubije deset ili dvadeset (neprijatelja), a pametan čovjek katkada pobije čitavu vojsku svojim pametnim postupkom i planom."

[Stih (na perzijskom):

"Jednom pametnom idejom čitavoj vojsci da
slomiš leđa,
jednim jedinim mačem tek stotinu ubiti možeš."]

Poslanik, alejhisselam, je rekao:

"Rat je lukavstvo."

[28] Ovdje se, najvjerovatnije, radi o halifi Abū Ğa'far al-Manṣūru (713.-775.).
[29] Faḍl ibn Sahl (?-819.), ministar halife al-Ma'mūna (813.-833.).

Neko je rekao:

"Ako ne možeš pobijediti, posluži se ratnim lukavstvom."

fol. 26b Mudraci (su rekli):

"Više se pouzdaj u svoje lukavstvo negoli u nadmetanje, i u svoju opreznost negoli na juriš."

Kaže se:

"Varka je značajnija od hrabrosti."

Pjesnik je rekao:

"Razmišljanje prije hrabrosti odvažnih,
ono na prvo, a ovo na drugo mjesto."

[Hazreti] Lukman[30] je rekao:

"Upitaj za savjet, sine moj, onoga koji je iskusan jer će ti on dati savjet koji je skupo platio, a ti ćeš ga uzeti badava."

Aleksandar je rekao:

"Ne potcjenjuj veliku misao od običnog čovjeka, jer fol. 27a zrno bisera se ne smije potcjenjivati zbog toga što ronilac nije slavan."

Gledaj šta je rečeno, a ne ko je rekao.

[Pjesnik Mula Fevri[31] je rekao:

"Prihvati riječi istine
ma od koga dolazile"]

Dodatak

Kaže se da tri stvari ometaju planiranje: prvo, više saradnika koji imaju različito mišljenje; drugo, međusobna zavist saradnika zbog pojave osobnog interesa i strasti, i fol. 27b treće, ako se onaj koji se razumije u poslove planiranja izmiče zato što mrzi onoga kome je potreban savjet.

Ali, neka je Allah zadovoljan njime, je rekao:

"Nikako ne uključuj tvrdicu u savjetovanje, odvratiće te od dobra, a plašiti siromaštvom; niti kukavicu, učinit

[30] Luqmān – Smatra se Božijim poslanikom. Tradicija kaže da je bio izuzetno mudar. Naziva se i "arapski Ezop."

[31] Vjerovatno se radi o ličnosti čije je puno ime Mawlānā Aḥmed b. 'Abdullāh Fawrī, umro 1569./70. godine.

će te preslabim za poslove; ni pohlepnog, nahvaliće ti pohlepu."

Zaista kukavičluk, škrtost i pohlepa povezuju zlu kob.

fol. 28a Spomenute izvanredne izreke i najbolja gledišta ukazuju da su razmišljanje i savjetovanje najznačajnije i najsavršenije pretpostavke. Upravo u ovo vrijeme oboje je zanemareno i izgubilo svoj značaj zbog čega se na državne poslove ustremila nepravilnost i događaju se greške i slabosti. Neka Bog uputi srca vladara i ministara najkorisnijim savjetima učenjaka i mudraca i sjedini svojom milošću njihova srca i učini ih onim koji pogađaju cilj u svim slučajevima.

fol. 28b

TREĆI TEMELJ

O nužnosti upotrebe ratnih sredstava, ratu, organizaciji vojske i podizanju njenog morala

Svevišnji Allah je rekao:

"O vjernici, budite oprezni..."[32], to jeste budite oprezni i spremni.

Allah uzvišeni je, također, rekao: "...i neka budu oprezni i uzmu svoje oružje..."[33]

"Oprez" je ono čime se borac štiti, kao što je, na primjer, pancir i slično, a ta riječ obuhvata i pametan postupak.

fol. 29a "Oružje" – to je poznato.

Uzeti i jedno i drugo je obavezna zapovijed. Nije dozvoljeno da se napuste u ratu. Danas se već raširila pojava napuštanja obojega. Zbog toga se često događa da se prilikom pohoda bježi [kao na primjer u pohodu na Jegar], naročito u našim krajevima [u Bosni]. To se dešava stoga što vojskovođe osobno ne prisustvuju vojnoj smotri i zbog nebrige o tome. Međutim, dužnost je zapovjednika da
fol. 29b osobno vrši smotru svoje vojske, da prati njihovo brojno stanje i (pregleda) njihovo oružje te da se u tome ne osla-

[32] *Kur'an*, IV/72.
[33] *Kur'an*, IV/102.

nja na bilo koga drugog, kao što je i bio običaj kod bivših sultana.

Jedna anegdota veli:

Vršio Aleksandar (Makedonski) smotru svoje vojske, kad istupi pred njega konjanik na hromom konju. Aleksandar naredi da se izdvoji, a čovjek se nasmija. U toj situaciji njegov smijeh je Aleksandar shvatio kao oholost, pa ga upita:

"Šta te nasmijava, a izbacio sam te?"

"Čudim se tebi", odgovori vojnik.

"Zašto?"

"Pod tobom je konj za bijeg, a ispod mene za ustrajnost. Zašto si me onda izbacio?"

fol. 30a Ovaj (Aleksandar) se iznenadi njegovim riječima, te ga vrati nazad.

Druga anegdota glasi:

Amr ibn Lejs[34] je vršio smotru svoje vojske, kad pored njega prođe vojnik na mršavom konju. Amr reče:

"Neka Bog prokune one koji uzimaju novac pa goje stražnjice svojih žena!"

"E, vladaru", reče ovaj, "da pogledaš stražnjicu moje žene, vidio bi da je mršavija od sapi moga konja."

On (vladar) se nasmija, naredi da mu daju novac, pa reče:

"Uzmi novac pa ugoji sapi svoga konja i stražnjicu svoje žene!"

fol. 30b [Iz ove dvije anegdote može se vidjeti da su bivši vladari osobno pregledavali vojsku i da se nisu na druge oslanjali.]

Jednom riječju, pregled vojske, praćenje njihove spremnosti, gotovosti i naoružanja, te njihove upotrebe i korištenja su oslonac u ratu i borbi. Obratiti pažnju na ove stvari je prijeko potrebno, naročito danas. Nesposobnost u borbi

[34] 'Amr ibn Layt aş Şaffār (?-902.) jeste drugi vladar iz safaridske dinastije koji su nasljednici taharidske države i koji su vladali Perzijom četrdeset i jednu godinu (867.-908.).

s neprijateljem, kojoj smo bili svjedoci ovih dana, nije ništa drugo do zanemarivanje ove zanačajne stvari i velike obaveze, a koju smo iskusili unazad pedeset godina u našim krajevima [na hrvatskoj granici].

Naši neprijatelji su pravi ratnici. Kad god pronađu neku
fol. 31a vrstu oružja i upotrijebe ga, pobijede nas, a kada mi izradimo oružje slično njihovom i upotrijebimo ga, mi njih, uz pomoć Allaha, gospodara, pobijedimo za moć islama.

U posljednje vrijeme neprijatelj je dao sve od sebe da upotrijebi neka nova oružja, kao puške [topove] i slično. Naša vojska ne pridaje značaj tome da ga nabavi i upotrijebi, čak ne koristi, u dovoljnoj mjeri, ni staro oružje, pa je zapala u stanje kakvo je već zapala, Allah ih uputio na dobro i pomogao im!

Lukman[35] (je rekao):

fol. 31b "Oružje je za teške dane", i

"Ko ne prkosi strahotama, neće postići očekivano."

Zatim je potrebno da [vladari i vojskovođe] bodre (vojsku) na borbu.

Uzvišeni Bog je rekao:

"...ako vas bude stotina izdržljivih, pobijedićete dvije stotine; ako vas bude hiljadu, pobijedićete, s Božijom vo-
fol. 32a ljom, dvije hiljade. A Bog je uz one koji su izdržljivi."[36]

[Ove riječi su se pokazale u punom značenju u velikoj bitki kod Jegra, gdje je Mehmed-han[37] pokazao ustrajnost i strpljenje i u trenutku kada se islamska vojska povlačila, što je rezultiralo pobjedom koja će se pamtiti do sudnjeg dana.]

Muhammed, alejhisselam, je rekao:

"Ne želite susret s neprijateljem, nego molite od Boga životnu snagu, pa ako ga sretnete, strpite se i znajte da je džennet pod sjenom sablje."

fol. 32b Ali, neka je Allah zadovoljan njime, je rekao:

[35] Vidi bilješku br. 30.

[36] *Kur'an*, VIII/65.

[37] Misli se na sultana Mehmeda III. (1566.-1603.).

"Strpljenje je oruđe pobjede."
Kaže se:
"Kao što magnet privlači željezo, tako strpljenje privlači pobjedu."
"Strpi se u panciru, uživaćeš u novom odijelu."
Pitali su neke iz dinastije al-Muhaleb[38]:
"Čime ste postigli to što ste postigli?"
"Jednim trenutkom strpljivosti", odgovoriše oni.
Kaže se:
"Strpljenje su stube: ko se penje uz njih doseže zadovoljstvo."
Također se kaže:
"Strpljenje je ključ zadovoljstva."
fol. 33a Turski velikani su govorili:
"Zapovjednik u ratu treba imati osobine nekih životinja: hrabrost pijetla, srce lava, nasrtljivost vepra, lukavstvo lisice, strpljenje ranjenog psa, obazrivost ždrala, opreznost gavrana i grabežljivost vuka."
Neko je rekao:
"Spas je u odvažnosti, a smrt u uzmicanju."
"Hrabrost je strpljivost u određenom času."
Afrasijab[39] je rekao:
"Junak je drag čak i svom neprijatelju, a kukavica je mrzak čak i svojoj majci."
fol. 33b Ovo je poznato na granicama evropske Turske (Rumelije), osobito u našim krajevima [na hrvatskoj granici]. Neki neprijateljski vojnici, kada vide hrabrost kod nekog od naših boraca, zavole ga i hvale, a katkad mu pošalju i poklon. Ako, pak, zapaze kod nekog kukavičluk, preziru ga i ogovaraju, a katkad mu pošalju nešto od ženskog nakita [i odjeće].
Kaže se:

[38] Dinastija Muhallabita vodi porijeklo od Muhallaba Abū Sa'īda al-'Azdija (630?-819.), arapskog vojskovođe i namjesnika u Horasanu.

[39] Afrasiyāb je turanski car koji se borio protiv Perzijanaca, te je ušao i u epsko djelo *Šahnama* kao negativna ličnost.

"Ne potcjenjuj onoga protiv koga ratuješ, jer ako pobijediš, nećeš zasluživati pozvalu, a ako ne budeš kadar (pobijediti), nećeš se opravdati."

Vojskovođe trebaju vojnike da upućuju jedne na druge.

fol. 34a Neki arapski vojnici su govorili:

"Nismo sreli ni najmanju vojnu jedinicu u kojoj je bio Ali,[40] neka je Allah zadovoljan njime, a da on nije (vojnike) upućivao jedne na druge."

Ebu Bekr,[41] neka je Allah zadovoljan njime, je, kada je poslao Halida ibn Velida,[42] neka je i njime Allah zadovoljan, protiv odmetnika, pisao:

"Znaj da su u tebe uprte oči Božije koje te štite i promatraju, pa ako si sreo neprijatelja, ne obraćaj pažnju na smrt, bit će ti poklonjen spas."

Rašid[43] je savjetovao Abdulmeliku ibn Salihu,[44] zapovjedniku njegove vojske:

fol. 34b "Ti si trgovac Božijim robovima, pa budi pronicljiv suparnik (u trgovini); ako vidiš dobit – trguj, a ako ne – čuvaj glavnicu i, osim toga, ne traži plijena, pa ćeš postići uspjeh."

Zatim, kada vladar bude prisiljen na borbu, neka osobno ne ide naprijed, nego treba da ostane pod svojom zastavom, zaštićen svojim vojnicima i oružjem i neka svaki čas mijenja odijelo. Ako pobjedom zauzme neprijateljski teritorij, neka ne ostavlja knezove jer fanatizam ne izlazi iz njihovih srca [nego ostaje i prelazi na potomke]. U to
fol. 35a su nas, posljednjih godina [1003. godine], uvjerili knezovi Moldavije, Vlaške i Erdelja koji su prikrivali fanatizam pedeset i više godina. Čim su osjetili neopreznost, iskoristili su priliku i učinili ono što su učinili [opljačkali i popalili dvadeset i sedam muslimanskih gradova i kasaba].

[40] Vidi bilješku br. 18.

[41] Abū Bakr (571.-634.), prvi halifa (632.-634.).

[42] Ḫālid ibn Walīd (?-642.), arapski vojskovođa, osvajač Sirije.

[43] Misli se na halifu Harun ar-Rašīda (786.-809.).

[44] 'Abd al-Malik b. Ṣāliḥ (?-811.) bio je vojskovođa, a naročito se istakao u ratovima protiv Bizantinaca; bio je namjesnik Medine, a kasnije i Egipta.

Ako se bude ovo zanemarivalo i dalje, oni će postupati kao što su i navikli. Nužno je to preduprijediti. [Nije razborito da se nevjernička oblast prepusti nevjerničkim kne-
fol. 35b zovima na području u blizini gradova kao što su Istanbul i Jedrene, jer su to važni gradovi islamskih zemalja evropske Turske.]

ČETVRTI TEMELJ

O preduvjetima za pobjedu i Božijoj pomoći za njeno ostvarenje te postupcima koji za sobom povlače poraz

Osnova toga [pobjede] jeste uzoran red i pobožnost u vojsci. Uzvišeni Allah je rekao:

"Allah je na strani pobožnih."[45]

"Allah je zaista na strani onih koji su bogobojazni i koji dobra djela čine."[46]

"... tražite sebi pomoći u strpljivosti i obavljanju
fol. 36a molitve."[47]

Nema sumnje da pobjeda dolazi uz pomoć, a pomoć narodu s kojim je Bog. Najvažniji zadatak vladara i ministara je da se brinu o pobožnosti i dobrom redu, strpljivosti i obavljanju molitve među svojim vojnicima, te da ih sprečavaju da padnu u grijeh, neposlušnost i sklonost novotarijama [kafanama i mjehanama] i strastima. Ovo je moguće postići dobrim rukovođenjem i disciplinom, a to je lahko: posvećujući pažnju dobrim vojnicima, a okrećući glavu od loših. [Na taj način loši se mogu potaknuti da budu dobri.]

fol. 36b Preduvjet za pobjedu je i molitva učenjaka, šejhova, slabih i pobožnih ljudi i njihova odlučnost, jer odlučnost ljudi i brdo pokreće.

Muhammed, alejhisselam, je rekao:

"Samo se dovama odupire sudbini, a samo se dobročinstvom ispunjava život."

[45] *Kur'an*, II/194.
[46] *Kur'an*, XVI/128.
[47] *Kur'an*, II/153.

"Uz molitve pobožnih ljudi vi ćete biti pomognuti."
fol. 37a Dakle, neophodno je obraćati i ukazivati pažnju ovoj
grupi ljudi naklonošću, dobročinstvom i poštovanjem, da
bi se privukla njihova srca i otvorile grudi za dobre dove,
iskrene i s lijepim namjerama, jer je u molitvama veliko
dobro i za ugledne i obične ljude. Treba zazirati od onoga
što im može učiniti nepravdu, jer im to može slomiti srca
i grudi, a to bi bio gubitak za sve ljude. U naše vrijeme ne
vidi se niti opaža kod većine ljudi u odnosu prema njima
ništa drugo osim izbjegavanja, prezira, uznemiravanja i
fol. 37b omalovažavanja, naročito kod carskih ljudi [hünkarkolu].
Uvjet za pobjedu je i odlučnost i riješenost vladara da
obuzda vojsku obećavajući dobročinstvo i nagradu nakon
pobjede, a potom obećanje valja i izvršiti, te prijetnja si-
lom i kaznom za bježanje iz borbe. Dezertiranje u vrije-
me pohoda uzelo je maha na granicama evropske Turske
(Rumelije), naročito u našim krajevima [na bosanskim
granicama]. Stoga je ovo potrebno zabilježiti i pridati mu
fol. 38a značaj, osim kada je povlačenje iz taktičkih razloga.

Neko je rekao:

"Povući se na vrijeme bolje je nego ustrajati u nevrijeme."

Amr ibn al-As[48] upita jednom Muavija:[49]

"Vidim u nekim trenucima kako jurišaš, pa zaključim da je to tvoja hrabrost, a ponekad vidim kako se povlačiš, pa zaključim da je kukavičluk."

Muavija odgovori u stihu:

"Hrabar sam kad god mi se pruži prilika,
kukavica, bez trenutka pogodna."

Uvjet za pobjedu je, također, riješenost vojnika da se
fol. 38b bore za čast Božije vjere i uzdizanje Njegove riječi, a ne
za sticanje imetka i visokog položaja.

Muhammed, a.s., je rekao:

[48] 'Amr ibn al-'Āṣ (573.-663.) arapski je vojskovođa, osvajač Egipta (640. god.) i "desna ruka" halife Mu'āwiya.

[49] Mu'āwiya Abū Sufyān (603.-679.) prvi je vladar iz dinastije Umejada.

"Trojica ljudi imaju pravo na Božiju pomoć: borac na Božijem putu, onaj koji se ženi želeći da sačuva neporočnost i onaj koji zabilježi da bi izvršio."

Naredni uvjeti su disciplina i pokornost vojnika zapovjednicima, uz slogu i drugarstvo na osnovu ljubavi i brat-
fol. 39a stva, a izbjegavanje podvojenosti i mržnje. Ova odlika je jedna od najvažnijih, a ona se izgubila u ovo vrijeme tako da su učestali sukobi, svađe, prkos i licemjerje. Stoga je potrebno ponovo uspostaviti slogu.

Nakon ovih uvjeta, potrebna je čvrsta vjera i pouzdanje u Boga, te oslon i vjera u Njegovog poslanika koji vodi pravim putem.

fol. 39b Što se tiče postupaka koji za sobom povlače poraz i slom i što donosi prevlast neprijatelju, to je nemar u obavljanju poslova koje smo naprijed spomenuli. Osnovna stvar je neposlušnost i nasilje koje vrši vojska. Allah uzvišeni je objavio nekim svojim poslanicima:

"Ako mi otkaže poslušnost onaj koji me poznaje, daću vlast nad njim onome koji me ne poznaje."

Muhammed a.s. je rekao:

"Nema pobjede s nasiljem."

fol. 40a Na to ukazuje razum jer su razvrat, činjenje ružnih djela i nasilje izdaje vjere: izdajnik je kukavica, a kukavica ne može da pretrpi poraz.

Nasilje među muslimanskim vojnicima u evropskoj Turskoj (Rumenliji) pojavilo se prije tri godine [od 1004. godine].[50] Mnogi od njih su se odmetnuli po pokrajini i čine nered: prljaju čast muslimanima, obeščašćuju njihove žene i djecu, otimaju od raje namirnice i nanose nepravdu
fol. 40b ubogim i slabim. Ovo se naročito odnosi na carski odred [hünkarkolu]. Zbog toga je Bog uputio neprijatelja na rumelijske granice pa su svim silama krenuli u ofanzivu, osvojili mnoge tvrđave i dali pravu lekciju, te učiniše što učiniše. [Ipak nije tako ostalo zahvaljujući sultanu Mehmedu,[51]

[50] Godina 1004. je počela 6. septembra 1595. godine.
[51] Vidi bilješku br. 38.

koji je svojim pobjedama kaznio neprijatelja.] Ovo se dogodilo islamskoj vojsci samo zbog toga što su zanemareni kontrola i upravljanje i zbog nemarnog odnosa u podmiri-
fol. 41a vanju vojničkih plata i opskrbe. Većina nereda koji su se desili uslijedili su samo zbog pohlepe za imetkom, pri čemu ne razlučuju šta je zabranjeno, a šta dozvoljeno. Neka Allah prene srca vladara i ministara ovim stanjem jer je On Svemoguć, Velik i Uzvišen.

Sljedeći uzrok je to što se ne obraća pažnja na izbor pravog trenutka [za otpočinjanje borbe], a potom oholost i potcjenjivanje neprijatelja. Zbog nemarnih postupaka i zabluda neophodno je pokajanje i povratak uzvišenom Bogu i [također je potrebno] čuvati se nemarnosti u pla-
fol. 41b niranju [poslova do kraja]. Bože moj, Ti koji pretvaraš moć i stanje, prebaci naše stanje u najbolje stanje!

ZAKLJUČAK

O sklapanju mira i ugovoru

Allah uzvišeni je rekao:

"Mir je bolji (od rata)."[52]

Kaže se:

"Rat je tegoban i gorak, a mir sigurnost i sreća."

Kej-Husrev[53] je rekao:

"Najveća pogreška je zaratiti protiv onoga koji traži mir."

Ardašir Babek[54] je rekao:

"Neću upotrijebiti mač protiv onoga koji mi se usprotivio gdje god bude dovoljan štap, niti se suprotstaviti neprijatelju bijesom i mačem ako bude djelovala iskrena riječ."

fol. 42a Neko je rekao:

"Mir odgađa smrtni čas i čuva blagostanje."

[52] *Kur'an*, XVII/50.

[53] Kay-Ḫusraw, legendarni perzijski vladar iz dinastije Kajanida i jedan od junaka u epskom djelu *Šahmana.*

[54] Vidi bilješku br. 8.

Svevišnji Allah kaže:

"...za obavezu će se zaista odgovarati."[55]

[Obaveza ili zadana riječ mora se poštovati i ne smije se kršiti. Stih (na perzijskom) kaže:

"Brinuti se o obećanju, to je posao savjesti,
savjesnost, to je carski zakon.
Ruku poštenja zadjeni za pojas obećanja,
nemoj biti onaj koji krši zadanu riječ."]

U hadisu se kaže:

"Petero za petero: narodu koji prekrši ugovor Bog će
fol. 42b postaviti za vladara njegovog neprijatelja; u narodu koji sudi a ne oslanja se na ono što je Bog objavio zavlada siromaštvo; u narodu u kojem se pojavi razvrat velika je smrtnost; narodu koji zakida na mjeri ne napreduje ono što se posije i zasadi i snađe ga glad; narod koji odbija da daje milostinju biva lišen kiše."

fol. 43a Ovo je kraj knjige, a Allah najbolje zna šta je ispravno. Za onoga koji razmišlja i u ovom obimu je dovoljno, a razgovoru kraja nema.

fol. 43b Sakupljeno i završeno – uz pomoć Allaha, Gospodara Sveznajućeg – mjeseca Zu-l-hidže 1004. godine.[56]

[Nakon toga, poslije povratka s pohoda na tvrđavu Jegar,
fol. 44a mjeseca redžepa 1005. godina,[57] u tvrđavi Akhisar (Prusac), napisan je komentar i sačinjena redakcija ovog prijevoda.

Neka uzvišeni Allah učini da svi časni učenjaci i namjesnici razumiju smisao i važnost (ovog djela) i neka im olakša posao kako bi koristi ovog blagoslovljenog djela osjetile islamske pokrajine.

Nadam se, ako Bog da, da će plemeniti ljudi koji će savjesno sve ono što sam napisao pregledati i mudri ljudi koji će se upustiti svojom plemenitošću i dobrotom da ocjenjuju ovo djelo oprostiti mi zbog postojećih pogrešaka i nedostataka i svojom plemenitošću ispričati me.]

[55] *Kur'an*, XVII/54.

[56] Juli–august 1596.

[57] Februar–mart 1597. godine.

Početak djela "Temelji mudrosti o uređenju svijeta",
rukopis Paris BN, suppl. turc br. 202 (fol (1b).

Kraj djela "Temelji mudrosti o uređenju svijeta", rukopis: Bratislava UK, TF 123 (fol. 44a)

Kraj djela "Temelji mudrosti o uređenju svijeta", rukopis: Bratislava UK, TF 123 (fol. 43b)

MAČ KADIJE ILI O KAŽNJAVANJU

fol. 53b Hvala Bogu, koji je poučio čovjeka znakovima svojim (označio puteve šerijata i njegovih saznanja) i neka je spas Njegovom poslaniku koji je rekao: "Svaki vladar ima svoje zabranjeno područje, a Bog ima svoje zabrane." (Neka je spas) njegovoj porodici i prijateljima na kojima se iskazalo njegovo djelovanje i njegova plemenitost!

A zatim: Ja kažem kod Boga je uputa i on jedino može pomoći. Sadr Šaria (Ṣadr Šarī'a), Bog mu se smilovao! – rekao je: "Kod Abu H(anife) r. h. – Bog mu se smilovao! – postoji sporna rečenica: "...kaznit će se prema primjerima za slična djela." Pod "djela" želi ukazati na spolno općenje s osobom s kojom se ne može stupiti u brak zbog srodstva; sa životinjom i homoseksualnost, a ne na ono što tvrde stručnjaci za komentar, Jakub-paša i Mavlana Ahi (Čelebi), o čemu će biti riječi (na čije će se stavove osvrnuti). Kod Abu H(anife) (ovaj stav je objašnjen) da se onaj ko zgriješi u jednom od spomenutih slučajeva, neće kazniti odmazdom (hadd), nego će mu se zakonski suditi zbog toga što je počinio jedno od "sličnih djela." Komentator (Sadr Šarī'a) želio je to ovako protumačiti, i to je ispravno. A kada je komentator spomenuo njegove riječi: "...kod Abu H(anife) kaznit će se prema primjerima za ovakva djela", to je posljedica obrazloženja o nepostojanju krajnje namjere za prostitucijom, u čemu se razilaze Poslanikovi drugovi, da li je nužno da bude spaljen, da se sruši na njega zid, da se gurne s visokog mjesta ili zaspe kamenjem.

fol. 54a Učeni Jakub-paša tvrdi da komentator (Sadr Šari'a) pod pojmom "slična djela" želi (uvrstiti) ove različite činove i iskazuje suprotstavljanje, citirajući njegove riječi: "Kod Abu H(anife) kaznit će se prema primjerima za slična djela", a ja o tome kažem sljedeće: "Te stvari trebaju značiti: smrtna kazna, a ne sudski postupak, kao što je poznato." Naprotiv, nužno je provesti sudski postupak koji će biti definiran u odgovarajućem poglavlju kao što se može razumjeti iz ostalih knjiga, pa neka se pogleda.

Prva stranica rasprave "Mač kadije ili i kanjavanju". Rukopis: GHB, R-946 fol. 52b.

Na osnovu onoga što smo izložili očituje se nepreciznost u njihovom izlaganju, pa su uočeni i korijeni njihova

griješenja. Nije to nikakvo čudo jer i plemeniti konj katkad posrne, a kljuse katkad dobro korakne (zakorači).

Što se tiče Mavlana Ahija (Čelebija), on je slijedio njegovo (Jakub-pašino) djelo i nije preuzimao na sebe odgovornost, nego je (na spornom mjestu) ponovio: "kaznit će se prema primjerima za slična djela", a "ja smatram među ostalim je (kaznama) i zatvaranje na najsmrdljivije mjesto dok ne umru potpuno zanemareni."

Većina onih koji su razmatrali ovu izjavu (mišljenje) potvrdili su njihova gledišta i naglasili su ovo pitanje. Ako čovjek nema zdravo oko, nije nikakvo čudo što je podozriv, jer, jutro je varljivo.

Bog najbolje zna ono što je pravo i njemu se treba obraćati i tražiti utočište. Slava Allahu veličanstvenom i neka je spasen Muhammed, njegovi drugovi i porodica!

Napisao onaj koji zavisi od uzvišenog Boga Kafija Akhisari.

Ovo je prepisano iz njegova rukopisa i tvrdim da ova šerijatska rasprava napisana 1001. godine pripada našem učenom profesoru, rahmetli Hasan-efendiji. (Prepisano) 1025.

RAJSKE BAŠČE
O TEMELJIMA ISLAMSKOG VJEROVANJA*

fol. 63b U ime Boga dobročinitelja i milostivog!

Hvala Bogu, koji nas je uputio znanju i vjerovanju, a spriječio nas od bezvjerstva i griješenja!

Božiji blagoslov nek je njegovom časnom poslaniku i uglednom miljeniku Muhammedu, koji je poslan s najboljom vjerom; njegovom rodu, koji se preteče u dobru i njegovim drugovima, koji su ga pokorno slijedili!

A po tome: pošto je vjerovanje prva dužnost čovjekova i posljednje što se traži u času kad se duše s tijelom rastaju; – ono je čak glavna svrha ljudskog opstanka i konačni cilj od poznatog ugovora i datog obećanja,[1] – a ono

* Ovdje dajemo integralni prijevod djela *Rajske bašče o temeljima islamskog vjerovanja.* Prvo poglavlje ("Prva bašča – O suštini vjerovanja...") je naš prijevod, prenesen iz knjige Hasan Kafija Pruščak, *Izabrani spisi*, a ostalo je prijevod H. Mehmeda ef. Handžića iz: *Rajske bašče o temeljima islamskog vjerovanja.* Arapski napisao Hasan-Kafi ef. Pruščak, preveo i bilješkama popratio H. Mehmed Handžić. Drugo izdanje, "Muslimanska nakladna knjižara", Sarajevo, 1943, 56 str. Izvršene su samo najnužnije pravopisne intervencije.

1 S poznatim ugovorom i datim obećanjem pisac misli na to, što se pripovjeda, da je Bog, prije negoli je stvorio ljude, stvorio njihove duše i pitao ih, da li je On njihov Gospodar i Stvoritelj, i one su to priznale i sve rekle: "Da, Ti si naš Stvoritelj". Prema mišljenju nekih komentatora Kur'ana na ovo se odnosi i 172. ajet iz sure A'râfa i nekoliko hadisa. O ovom ima u tefsirskim i hadiskim djelima raspravâ na dugo i široko, ali nije mjesta ovdje da ih mi i u kratkim potezima iznosimo.

ne može opstojati negoli jedino poslije spoznaje da opstoji nužno biće, niti može biti potpuno negoli priznavši svojstva Tvorca, to je dužnost svakom pametnom čovjeku da ga nastoji postići i steći preko jakih argumenata, i da utroši svu snagu da bi naučio ono što treba vjerovati i općenito i posebno, ne bi li se na taj način spasio slijepog oponašanja u vjerovanju u Božje jedinstvo. Prema tome,
fol. 64a pravo vjerovanje (imân) je kruna i glava svih vjerskih propisa, a nauka koja na se preuzima objašnjenje toga temelj je svih sigurnih nauka, a to je nauka o Božijem jedinstvu i Božijim svojstvima.[2] Ja sam našao da su o toj nauci najljepša djela i najzbijenije radnje: "El-Fikhul-ekber" od našeg Najvećeg imama,[3] zatim "Akaid" Tahavijin,[4] Omer-

[2] Ova se nauka arapskih jezikom zove "Ilmut-tevhidi ves-sifât". Osim ovoga imena postoje i druga imena kao "limul-akâid" t.j. nauka o točkama islamskog vjerovanja, "Ilmul-kelâm" t.j. nauka koja daje sposobnost rasprave o islamskom vjerovanju, jer riječ "kelâm" znači govor i raspravu. Možda je ovo ime dobila ova nauka i zato što je u početku bila glavna točka, oko koje su se vodile rasprave, Božije svojstvo govora ili kelam. Dalje, ova nauka nosi i ime "Ilmu usûlid-dîn" t.j. nauka o temeljnim vjerskim propisima.

[3] Najveći imam je počasni naslov, koji su Ebu-Hanifine pristaše dali svome imamu Ebu-Hanifi. Mnogi drže da Ebu-Hanife nije napisao ni jednog djela i da je djelo o islamskom vjerovanju, koje nosi ime "El-fikhul-ekber", kasnije napisano i Ebu-Hanifi pripisano. Drugi drže, da je Ebu-Hanife zbilja napisao to djelce i da u tome ne treba da ima sumnje. Nama se čini, da je u ovom pogledu ispravno ovo mišljenje: Ebu-Hanife nije sobom ovoga djela napisao, ali, kako se u to doba na sav mah rasprava vodila o točkama vjerovanja i on je učestvovao u toj raspravi i često je svojim učenicima predavao o glavnim točkama islamskog vjerovanja i izlagao svoj pravac u ovom pogledu i tumačio što zastupa "Ehlus-sunne vel-džemaâ".

Njegovi učenici su ta njegova izlaganja popisali u posebne knjige, koje se njemu pripisuju, jer je njihov sadržaj njegovo tumačenje i izlaganje. Stoga svi primjerci "El-fikhul-ekbera" nisu istog poredka. Razni učenici su propovijedali na razne načine. Najpoznatiji pripovjedač ovog djelca je Ebu Muti' el-Belhi.

[4] Ebu Dža'fer Ahmed b. Muhamed b. Selâme el-Ezdi el-Tahâvi (239.-321. god.) spada u velike hanefijske učenjake. Napisao je djela trajne vrijednosti, od kojih su tiskana slijedeća: "Muškilul-âsâr" o razumjevanju težih hadisa i njihovu komentaru, "Meânil-âsâr", hadisko-fikhsko djelo o hadisima, koji na prvi mah izgledaju da su u kontradikciji, a govore o fikhskim pitanjima i "Akîde"

-Nesefijin,[5] Senusijin[6] i Sujutijin.[7] – Božja milost s njima! Ta djela, pored lijepog poretka, fine sređenosti i savršenog izbora, sadrže najvažnije točke temelja vjere i biser koristi pravila o čvrstom vjerovanju, tako da zaslužuju da se ispišu i iskite po suncu i mjesecu. Ali pošto im nedostaju dokazi kod izlaganja, nisu dovoljna da se čovjek pomoću njih udalji i spasi oponašanja (taklida). Zato sam ja u sebi mislio i od Boga tražio naputka, da iz ovih djela, od ovih velikih učenjaka, sastavim jedno sređeno djelce, koje bi sadržavalo najbolje dokaze i najjače argumente iz područja logike i tradicije ne upuštajući se u iznošenje protivničkih prigovora niti njihovih dokaza. Ovo sam djelo sredio prema odgovoru prvaka svih poslanika, kada ga je
fol. 64b pitao vjerni Džibril o pravom vjerovanju. On mu je odgovorio: "Pravo vjerovanje je da vjeruješ u Boga, u njegove meleke, njegove knjige, njegove poslanike, Sudnji Dan,

ili "Bejânus-sunneti vel-džemâa", kratko djelce o glavnim točkama vjerovanja. Prva dva djela su opsežna i tiskana su u Indiji; treće je kratko i nekoliko puta tiskano u raznim mjestima.

5 Nedžmudin Ebu Hafs Omer b. Muhamed b. Ismail en-Nesefi es-Semerkandi (461.-537. god.) spada također među velike hanefijske imame i učenjake. Njegov "Akâid" je jedna od najraširenijih akaidskih knjiga među pristašama hanefijskog mesheba. Već davno je uzet za udžbenik, po kojem se predavalo u mnogim medresama. Oko njega je nikla sva sila komentara i tumača.

6 Ebu-Abdulah Muhamed b. Jusuf b. Husejn el-Husejni et-Tillimsâni es-Senûsi (umro 895. god. u šezdeset trećoj godini života) je malikijski učenjak. Napisao je tri djelca o akaidu, od kojih je najpoznatije srednje, koje se spominje pod imenom "Ummul-berâhin" i "Sugres-Senûsi". Osim ovih djela tiskan mu je jedan udžbenik logike i komentar Muslimova "Sahiha".

7 Dželâludîn Ebul-Fadl Abdurahman b. Ebu-Bekr es-Sujûti (849.-911. god.) je jedan od najplodnijih islamskih pisaca i učenjaka. Džemil beg Azm spomenuo je u svom djelu "Ikdul-dževher" 576 djela koja je ovaj glasoviti učenjak napisao. Preko stotine od tih djela je tiskano i čitateljima pristupačno. Živio je i umro u Kairu, gdje je i ukopan.

Kada sam boravio u Kairu posjetio sam grob ovog marljivog naučnog radnika kao i grob gore spomenutog Tahavije. Kafija se poslužio njegovim djelom "Itmamud-dirâje li kurrâin-Nukâje" u kojem je Sujutija ukratko obradio 14 predmeta (nauka) i onda sve komentarisao. Jedan dio ovog djela radi o akaidu.

proživljenje poslije smrti, u sudbinu i odredbu te da je i dobro i zlo od Boga".[8]

PRVA BAŠČA

O suštini vjerovanja prema učenju našeg imama Abu Hanife Nu'mana ibn Sabita[9]

"Imān" – vjerovanje, u jeziku znači pristajanje, tj. priznati za pravo na osnovu onoga što je rečeno; povjerovati riječima i smatrati ih istinitim, tako da joj odgovara i rije "taslīm" – pristanak, prihvatanje tuđeg mišljenja. U šerijatu to znači vjerovati od sveg srca u postojanje Boga, njegovo jedinstvo i sve ono što je Poslanik dostavio od njega. Ovo se zasniva na riječima Uzvišenog: "...Njima je On u srca njihova vjerovanje usadio..."[10] i "...oni koji ustima svojim govore 'Vjerujemo!', a srcem ne vjeruju..."[11] i Muhammedovih, alejhisselam, riječi upućenih Usam ibn
fol. 65a Zejdu, kada je ubio čovjeka koji je očitovao da je musliman: "Zar nisi prodro u njegovu dušu?"

Kratko rečeno, vjerovanje je stvar srca i ono ne može odsustvovati, nasuprot očitovanju koje može nedostajati, kao što je slučaj kod prisile, pa ono nema sudjelovanja u suštini vjerovanja. Uzvišeni je (očitovanje) učinio obaveznim radi toga da se pokaže drugim muslimanima ono što je u srcu, a ustanovljeno je i kao znak i uvjet da bi se islamski propisi mogli odnositi na njega (čovjeka), budući

[8] Ovdje pisac misli na onaj dugi hadis, u kome se kaže, da je Džibril pitao Alejhisselama o imânu, islâmu i ihsânu. Ovaj se hadis nalazi u Muslimovu "Sahihu" na prvom mjestu kao prvi hadis. U Buharijinu "Sahihu" spomenut je u skraćenom obliku. Ovaj sam hadis preveo i protumačio u svojoj radnji "Es-sunne", koja je tiskana u "Hikmetu". Ovaj je hadis drugi po redu.

[9] Prijevod ovog poglavlja je sačinjen prema rukopisnom primjerku koji se nalazio u Orijetalnom institutu u Sarajevu, R 1310, fol. 63b-80b.

[10] *Kur'an*, XVIII/82. Prijevodi citata iz *Kur'ana* preuzeti su iz prijevoda Besima Korkuta: *Kur'an*, Orijentalni institut u Sarajevu, Posebna izdanja VII, Sarajevo, 1977.

[11] *Kur'an*, V/41.

da je vjerovanje unutarnja stvar kojoj je potreban neki od znakova. Ono (očitovanje) je postalo zastupnik vjerovanja (srcem) u ovosvjetskim propisima, postojalo ono ili ne. Onaj ko srcem vjeruje, a jezikom ne očituje, on je vjernik pred Bogom, iako on nije vjernik u ovosvjetskim propisima. U suprotnom slučaju je obrnuto. Onaj koji vjeruje srcem i očituje jezikom ima pravo kazati: "Ja sam uistinu vjernik." Ako bude sumnjao u svoje vjerovanje, on ne vjeruje. Ni djela,[12] također, ne spadaju u suštinu vjerovanja, jer je ono (vjerovanje) uvjet za njih. Allah uzvišeni je rekao: "...a onaj ko bude dobra djela činio i uz to vjernik bio..."[13] Uvjet je izvan onoga čemu je uvjet. Ovo je ispravno. Ovako je govorio i Abu Mansur al-Maturidi,[14] a protive mu se Malik,[15] aš-Šafi[16] i al-Avzai,[17] izvjesni muhadisi[18] i pravnici. Oni kažu
fol. 65b da je vjerovanje: vjerovati srcem, očitovati jezikom i izvršavati glavne vjerske obaveze koje se odnose na tijelo. Priča se o Šafiju da je on rekao: "Ko ne ispunjava prvi dio, on je licemjer (munāfiq), ko ne ispunjava drugi dio, on je nevjernik (kāfir), a ko ne ispunjava treći dio on je grešnik (fāsiq)."

Kratko rečeno, kod njih su očitovanje i djela (djelovanje) dva bitna dijela vjerovanja. Zbog toga oni kažu da

[12] Ovdje upotrijebljena arapska riječ *fi'l*, pl. *af'āl* znači, između ostalog, obavljanje, vršenje; rad, djelo; radnja, postupak, čin i dr. U ovom tekstu ona, najčešće, označava samu *vjersku praksu*: post, molitvu, ritualno pranje i dr.

[13] *Kur'an*, XX/112 i XXI/94.

[14] Abū Manṣūr b. Maḥmūd al-Mātrurīdī (umro 944.) sljedbenik je Abū Ḥanīfe i savremenik al-Aš'arīja. Učenja ašarita i maturidija veoma se malo razlikuju tako da ih neki smatraju istim. No tu postoje ipak neke razlike, tako npr. po maturidijama, kao što kaže i Pruščak, vjernik za sebe, pod određenim uvjetima, može reći: "Ja sam uistinu vjernik", dok kod aš'arija treba dodati ogradu: "ako se sviđa Bogu." Više o maturidijama vidi u literaturi koja je data u uvodnom dijelu.

[15] Mālik ibn 'Abdullah Uns (715.-795.) onivač jedne od četiri pravne škole tzv. malikitske škole.

[16] Šāfi'ī Muḥammad ibn Idrīs (767.-820.) osnivač pravne škole poznate pod imenom šafijska škola. O ovoj i drugim spomenutim školama vidi u: Louis Gardet, *L 'Islam. Religion et Communauté*, Paris, 1967., str. 171-198.

[17] Al-Awzā'ī 'Abdarraḥman (808.-884.), poznati pravnik.

[18] Muhadisi (muḥaddiṯ), oni koji su prenosili ili tumačili islamsku tradiciju (hadis) vezanu za Muhamedove a.s. izreke, stajališta, govore i dr.

vjerovanje može biti veće ili manje, ovisno od toga uradi li čovjek više ili manje dijela. A nije tako, jer protiv toga imamo *racionalne* i *tradicionalne* dokaze.

Što se tiče *racionalnog* dokaza, to je što nešto ne može postojati ako ne postoji njegov dio. Čovjek je vjernik u svako doba, a djelo, niti očitovanje, ne postoje u svakom času. Vjerovanje, također, ima definiciju i određeno je i jedino je prisutno onda kada su prisutni svi dijelovi definicije. Ako nedostaje jedan dio, onda se ona (definicija) ne može odnositi na ostatak. Kada bi bilo tako da je vjerovanje sastavljeno od uvjerenja, djela i očitovanja, onda bi proizilazilo da je počinitelj većeg, pa čak i manjeg grijeha, nevjernik zbog neizvršenja djela budući da iz nepostojanja jednog dijela (definicije) proizilazi nepostojanje cjeline. Također proizilazi da nijem čovjek, koji nikada u svom životu nije izgovorio "riječi očitovanja" (kalima as-šahāda),[19] nije vjernik, a nije tako.

Što se tiče *tradicionalnih* dokaza, to je, na primjer, Muhammedov, alejhisselam, odgovor Džibrilu o vjerovanju: "(Vjerovanje je) da vjeruješ u Boga, Njegove meleke..." i tako dalje (do kraja hadisa), a nije rekao da oči-
fol. 66a tuješ i djelaš. Zatim je Džibril upitao: "Kada izvršim to, hoću li biti vjernik?" Muhammed, alejhisselam, mu odgovori: "Da." I to je dokaz. Kada bi (očitovanje i djela) spadali u vjerovanje, on ne bi odgovorio tako nego bi rekao: "Ne, treba da očituješ i djelaš." Tako bi proizilazilo da je njegovo tumačenje (vjerovanja) vjerovanjem srca zabluda, a njegov odgovor "da" lažan, a to nije tačno. Ovo nam ukazuje da je čovjek vjernik s vjerovanjem koje mu je u srcu trajno, obnavljajući se dokazima.

Iz ovoga što smo spomenuli vidi se neosnovanost stava keramija[20] da je vjerovanje samo očitovanje i riječi

[19] Riječ je o poznatom stavu iz *Kur'ana* "Svjedočim da nema drugog Boga osim Allaha i da je Muhamed Njegov poslanik", čijim se izgovaranjem (na arapskom jeziku) postaje ili potvrđuje kao musliman.

[20] Sljedbenici Ibn Karrāma (umro 868. godine), filozofa i mistika.

Bišra ibn Gijasa[21] i Ibn Ravendija[22] da je vjerovanje samo prihvatanje, a da nije srcem ili jezikom.

Što se tiče riječi Džehma[23] i Abu Husejna,[24] koji pripadaju kaderijama,[25] da je vjerovanje spoznaja, jasno je da su pogrešne, jer ona (spoznaja) nije vjerovanje. Neki Jevreji i kršćani znali su za poslanstvo našeg poslanika, ali nisu vjerovali u njega, kao što je preuzvišeni Allah rekao: "Oni poznaju njega (Poslanika) kao što sinove svoje poznaju..., a oni nisu vjernici."[26] Utvrđeno je da je samo ono što zastupa naš imam (u pogledu definiranja vjerovanja) i oni koji ga slijede istina otporna na prigovore.

Vjerovanje je jedno i sljedbenici su u osnovi jednaki. Razlika među njima je po bogobojaznosti. Njegova (vjerovanja) suština se ne povećava niti umanjuje, jer je to vjerovanje koje dolazi do razine konačne odluke i apsolutne poslušnosti, a ono ne može zamisliti u sebi povećanje niti umanjenje. Ono, pak, što se može razumjeti iz Njegovih riječi: "... a kad im se riječi Njegove kazuju, vjerovanje im povećavaju..."[27] i njima sličnih, to se odnosi na postupnost objave ili s obzirom na njegove rezul-
fol. 66b tate i svjetlost njegovu ili njegovu snagu i slabost.

Vjerovanje (iman) i *islam* u šerijatu imaju jedno značenje, jer je islam pokornost i odanost, a to je suština vjerovanja, pa su neodvojivi jedno od drugog. To potvrđuju riječi Uzvišenog "... i mi iz njega vjernike izvedosmo, a

[21] Bišr Abū 'Abdarraḥman ibn Ġiyāṯ al-Mabrīsī (umro 833. godine) bavio se spekulativnom teologijom, a pripadao murdžiama (al-murǧī'a). Optuživan za raskolništvo.
[22] Abū ār-Rāwandī al-Ḥusayn (X. stoljeće) pripadnik mu'tazilitiske škole spekulativne religiozne misli koja u svojim interpretacijama mogućnosti spoznaje vjerskih istina priznaje samo razum, dajući mu pri tome odlučnu ulogu. Ar-Rāwandī se smatra ekstremistom u ovoj školi.
[23] Ǧahm ibn Ṣafwān (ubijen 745.), osnivač pravca džehmija.
[24] Abū al-Ḥusayan Muḥammad ibn 'Alī al-Baṣrī (umro 1044.), jedan od značajnijih pripadnika mu'tazilitske škole (v. bilješku br. 14).
[25] Kaderijama (qadariyya) nazivaju se pristalice teorije o slobodnoj volji.
[26] *Kur'an*, II/146 i VI/20.
[27] *Kur'an*,VII/2.

Početak djela "Rajske bašče..."
Rukopis: Sarajevo OI, R 1310 (fol. 63b)

وأسبابها وموضوعه التوحيد والصفات وقد
وجدت فيه حسن المصنفات وأحضر المؤلفات
الفقه الأكبر لإمامنا الأعظم ثم عقائد الطحاوي وعقائد عمر النسفي
وعقائد السنوسي وعقائد الغايات البسوط عليهم
رحمة ربهم الغني فإنها مع ما فيها من حسن
التنظيم والتركيب وصحة الترتيب وغاية من
التنقيح ونهاية التهذيب مشتملة على غرر الفرائد
من أصول الدين ودرر الفوائد من قواعد عقائد اليقين
يجب بستوجب أن تحرر على صفحات الشمس والقمر
لكون خلوها عن الأدلة في التمهيد لا ينفع للتفصي
عن التقليد فبينت أدبر في نفسي وخلدي وأستخير الله
في كذره ملذي أن أستخرج من هذه الأصول
لهؤلاء الفحول مختصراً مشتملاً على عقائد
المعقول ومتأخياً منقول المنقول من أماثل
الدلائل الأصول من غير إيراد أسولة
المعارضين وأدلة المخالفين
في جواب سيد المرسلين حين سأله جبريل الأمين

Druga strana djela "Rajske bašče..."
Rukopis: Sarajevo OI, R 1310 (fol. 64a)

u njemu samo jednu kuću muslimansku nađosmo..."[28] U riječima Uzvišenog: "Neki beduini govore: 'Vi ne vjerujete, ali recite: mi se pokoravamo!'..."[29] tu *islam* znači spoljašnju odanost, bez unutarnje odanosti.

Vjerovanje onoga koji oponaša druge je prihvatljivo, s obzirom na to da se kad neko saopći neku vijest pa mu drugi povjeruju, niko ne bi ustručavao kazati da vjeruje u njega ili vjeruje mu. Ovo je značenje vjerovanja po oponašanju (taqlīd). Ali, ipak, on (onaj koji samo oponaša) jeste griješan zbog toga što je zanemario razmišljanje. Naš poslanik je prihvatio vjerovanje beduina i njima sličnih koji ne znaju prosuđivati, a tako su činile i pravedne halife.

Božija vjera na nebu i zemlji je jedna, a to je islam na
fol. 67a osnovu Njegovih riječi: "Samo je islam vjera kod Boga."[30] On je sredina između pretjerivanja (ġuluww) i uskraćivanja (taqṣīr), sredina između antropomorfizma (tašbīh) i shvatanja o lišenosti Boga svih atributa (ta'ṭīl); sredina između učenja onih koji poriču čovjekovu slobodnu volju (ǧabr) i onih koji smatraju da je čovjek u svojim postupcima potpuno samostalan; sredina između (osjećanja) sigurnosti ('amn) i očajanja (ya's). Bože, daj nam da umremo kao muslimani i pridruži nas dobrim.

DRUGA BAŠČA

O vjerovanju u Boga

Vjerovati u Boga je dužnost i to na temelju postanka ovog svijeta i što mi možemo znati bitnost stvari.[31]

[28] *Kur'an*, LI/35 i 36.
[29] *Kur'an*, XLIX/14.
[30] *Kur'an*, III/19.
[31] U ovom je odlomku pisac istaknuo da je čovjek dužan na temelju sama razuma i opstanka ovog svijeta zaključiti da Bog ima i vjerovati ga. Ovakvo mišljenje zastupaju Maturidije (Hanefije). Ostale dužnosti su po njihovu mišljenju vezane za poslanstvo Božijih poslanika, te onaj, koji nikada ne čuje ništa o Božijim poslanicima, nije ni dužan vršiti nikakvih dužnosti osim Boga vjerovati. Mutezilije zastupaju mišljenje, da sâm razum stavlja čovjeku u duž-

Znaj da sud u svemu onom što dokučujemo našim razumom može biti samo na tri načina: da je nešto nužno, moguće ili nemoguće. Ako mu je opstanak zbog samoga sebe, onda je nužno, a to je Bog; ako mu je neopstanak zbog samoga sebe, onda je nemoguće, kao npr. da Bog imadne druga; ako pak samo po sebi ne zahtijeva niti da opstoji niti da ne opstoji, onda je to moguće, kao što je ovaj svijet i njegovi dijelovi.

Što je moguće to ili zauzima neki prostor, a to je materija (substancija), ili opstoji uz materiju, a to su oznake i svojstva materije (accident). Materija pak ako se može dijeliti, naziva se tijelom, a ako se ne može dijeliti, onda je to atom – dio koji ne trpi više dijeljenja (džuz' lâ jetedžezzâ). Oznaka i svojstvo materije može pripadati samo živim bićima, kao što je znanje i što je njemu slično, a može da samo ne pripada živim bićima, kao što su boje i njima slično.

Svemu što je moguće potreban je u svom opstanku i neopstanku jedan vanjski faktor i uzrok. Taj može biti takav da ima slobodnu volju i da što hoće čini, a što neće da to ne čini, a može biti opet takav da nema slobodne

nost sve što je dobro, a zabranjuje mu sve što je zlo. Prema tome prije poslanstva Božijih poslanika, po njihovu mišljenju, čovjek je dužan vjerovati Boga i raditi dobra djela i za to je odgovoran. Eš'arije pak drže, da čovjek bez poslanstva Božijih poslanika nije u stanju upoznati što je dobro, a što je zlo, te prema tome nije ni za što odgovoran. Po njihovu mišljenju dobro je samo ono što šerijat dozvoljava, a zlo ono što šerijat zabranjuje. Čak oni kažu, da čovjek na temelju sama razuma nije dužan ni Boga vjerovati.

Pisac je po običaju islamskih apologetičara u ovom odlomku naznačio da su neosnovana mišljenja sofista, od kojih jedna grupa drži da uistinu ništa ne postoji. Po njihovu mišljenju opstojanje ovog svijeta je samo obmana i fantazija. Druga njihova grupa drži, da opstojanje predmeta ovisi o uvjerenju tj. ako vjerujemo da nešto postoji, onda ono i postoji. U obratnom slučaju i ne postoji. Treća grupa tvrdi, da mi ne možemo ništa sigurno znati o ma čemu na ovom svijetu. Oni u sve sumnjaju pa i u svoju sumnju. Pisac je stoga ovdje naznačio, da predmeti postoje i da mi možemo znati njihovu bitnost i onda na temelju opstanka ovog svijeta zaključivati da Bog postoji.

Ovo malo tumačenja ovdje bilo je potrebno, jer bi bez ovoga sam prijevod bio nerazumljiv i besmislen.

volje, nego od njeg nužno proizlaze posljedice kao npr. što svijetlo proizlazi od sunca.

Dati nečemu opstanak bez prethodne materije i oruđa zove se stvaranjem bez ičega ("ibdâ'"), kao što je stvaranje prvog stvorenja. Dati pak nečemu opstanak s tim da prethodno opstoji materija i oruđe, zove se stvaranjem od nečega ("îdžâd"). Nekad se "îdžâdom" naziva i ono što bi trebalo nazvati "ibdâom".

Pa treba vjerovati da opstoji jedno biće koje je samo po sebi nužno, a to je Allah. To vjerujemo na temelju ovog svijeta koji je postao, a znamo da je postao iz toga, što je nerazdvojiv od svojstava i pojava koje su postale, a sve što je nerazdvojivo od onoga što je postalo i ono je postalo. A da zbilja te pojave postaju, to je jasna stvar, jer se mijenjaju: nema ih, zatim postanu, i obratno. Sve što je postalo mora da ima nekog ko mu je opstanak dao, jer kada bi sâmo postalo, slijedilo bi iz toga, da je učinak bio bez uzroka. Prema tome, opstanak djela zahtijeva opstanak stvaranja, a samo stvaranje zahtijeva opstanak stvoritelja.[32]

Dužnost je vjerovati, da je Bog jedan i da nema drûga, jer kad bi bila dva boga, pa se jedan ne mogao protiviti drugome, slijedilo bi iz toga da je nemoćan, a ako bi mu se mogao protiviti, bio bi nemoćan onaj drugi. Na ovaj dokaz pokazuje kur'anski ajet: "Kad bi bilo na nebesima i zemlji više bogova osim Allaha, i nebesa i zemlja bi propali."[33] Da je Bog jedan, znademo i na temelju ovog ajeta:

[32] Da zbilja Bog postoji pisac je dokazao samo jednim dokazom, a to je takozvani kozmološki dokaz, koji se zasniva na postanku svijeta. Čitav svijet se sastoji od materije i raznih pojava koje su nerazdvojive od materije, isto kao što je materija nerazdvojiva od njih. Pojave postaju i nestaju; to očima vidimo. Kako su sve pojave u bitnosti jednake, to mora da su sve postale, a iz toga slijedi, da je i materija, koja je nerazdvojiva od ovih pojava, postala. Time je dokazano, da je ovaj cio svijet postao. Sve što je postalo mora imati uzroka, jer nema učinka bez uzroka, a to je Bog.

Osim ovoga dokaza islamski apologetici navode još mnoge, o kojima je opširnije rečeno u mome "Ilmul-kelâmu".

[33] Suretul-enbijâ' 22.

"Bog, meleki i učeni ljudi svjedoče, da nema boga osim Njega."[34]

Dužnost je vjerovati da je Bog bez početka, jer kad ne bi bio bez početka, bio bi postao, pa bi mu bio potreban onaj tko će ga stvoriti, a iz toga slijedi ili "devr" ili "teselsul",[35] a oboje je nemoguće.

Dužnost je vjerovati i da je Bog bez konca i svršetka, jer što je oduvijek i bez početka to onda nije moguće da ne postoji, a i kur'anski ajet glasi: "Samo će vječno ostati lice tvoga gospodara".[36]

Dužnost je vjerovati da ništa nema Bogu slično, jer je sve osim Njega postalo, a sličnost onome što je postalo zahtijeva nijekanje božanstva, a to je nemoguće. Kur'an također kaže: "Ništa nema njemu slično".[37]

Dužnost je vjerovati da Bog opstoji sâm sobom i da Mu je nepotrebno sve što je osim Njega, bilo to mjesto ili opredjelitelj ili nešto drugo, jer kad bi Bogu bilo potrebno mjesto, on bi bio "svojstvo", pa bi iz toga slijedilo, da On ne može imati svojstva.[38] A kad bi bio potreban opredje-

[34] Suretu Ali-Imrân 18. Ovim se ajetom pisac poslužio kao tradicijskim argumentom, da je Bog jedan.

[35] "Devr" znači, da opstanak jedne stvari ovisi o drugoj, a opstanak ove druge opet o onoj prvoj. To je nemoguće da se dogodi, jer bi iz toga slijedilo, da dotična stvar opstoji prije svoga opstanka i da u isto vrijeme jedan predmet bude i uzrok i posljedica drugog predmeta.

"Teselsul" znači neprekidni niz događaja, u kome je svaki pojedini uzrok onome, koji iza njega dolazi, a u isto vrijeme i posljedica onoga, koji mu prethodi i tako taj niz ide u beskonačnu prošlost bez prestanka. Ovakav niz događaja je nemoguć, jer mora da opstoji jedan konačni uzrok, koji nije od drugog prouzročen; mora da postoji jedno nužno biće koje je vječito i koje je izvor svega. Kad ovakav niz ne bi u početku imao svoga kraja, sličio bi, kako kaže Aristotel, lancu koji visoko u zraku stoji, a nitko ga ne drži.

[36] Suretur-Rahmân 27.

[37] Suretuš-šûra 11.

[38] Ovdje se pisac po našem mišljenju nije najbolje izrazio, jer se iz njegova izlaganja razumjeva, da samo svojstvima treba mjesto, međutim i tjelesima treba mjesto. Ovdje je pisac uzeo za osnovanu činjenicu i to da pozitivna svojstva ne mogu imati pozitivnih svojstava. Stoga, kada bi Bog bio svojstvo, ne

litelju, bio bi postao, a to je nemoguće. Kur'an također kaže: "Bogu je nepotreban čitav svijet."[39]

Potrebno je vjerovati da Bog vrši djela slobodnom voljom, jer kad bi Njegova djela od Njega nužno proizlazila, onda bi Njegov prvi učinak bio vezan uz Njega i slijedio bi Ga, jer učinak slijedi potpuni i samostalni uzrok. Tako bi isto bilo s učinkom ovog učinka, te bi iz toga slijedilo, da je sve što postoji postojalo uvijek, kada je On postojao, a to nije tako, jer mi sigurno znamo, da ima stvari koje su postale.

Osim toga iz nepostojanja ma čega bilo, slijedilo bi da i Bog ne postoji, jer iz nepostojanja onoga što je uz nešto vezano slijedi, da i ono uza što je vezano ne postoji, a to je nemoguće.

Još je nužno vjerovati, da Bog ima vječita svojstva koja opstoje uz Njegovo biće, kao što je život, koji ni na što ne djeluje;[40] znanje, koje se odnosi na sve što je nužno, nemoguće i moguće; slobodna volja i moć, koje djeluju samo na ono što je moguće, i stvaranje koje djeluje na ono na što djeluje i slobodna volja. Ta svojstva postoje, jer kad ne bi makar kojega bilo ne bi ništa od onoga što je postalo postojalo. Osim toga, Bog kaže: "On je živi, nema Boga osim Njega",[41] "On sve zna",[42] "On čini što hoće",[43] "On sve može"[44] i "Allah je tvorac svega".[45] Božija svojstva su i čuvenje i vid, koja se odnose na sve što postoji; govor, koji nema glasova ni zvukova i koji se odnosi na ono na što se odnosi i znanje. Bog kaže: "On je onaj koji

bi mogao imati pozitivnih svojstava kao što je znanje, moć itd., a nama je posve jasno, da Bog ta svojstva ima.

39 Suretu Ali-Imrân 97.

40 Arapski izraz "tealluk" prevodili smo ovdje s "djelovanjem" i "odnosom" već prema mjestu.

41 Suretul-mu'min 65.

42 Suretul-bekare 25, Suretul-en'âm 101, Suretul-hadid 4.

43 Suretul-Hûd 108, Suretul-burûdž 16.

44 Suretul-Hûd 4, Suretur-Rûm 50, i još na nekoliko mjesta.

45 Suretuz-zumer 62.

čuje i vidi"[46] i "Bog je govorio Musau".[47] Kad Bog ne bi imao ova svojstva imao bi njima obratna, a to su mane, a nemoguće je da Bog ima manu. Prema svemu tome, On je živ Svojim životom, koji nije kao naš život; On zna Svojim znanjem koje nije slično našem znanju, Tako je isto slobodan u Svojoj volji, moćan je Svojom moći, stvara Svojim svojstvom stvaranja, čuje Svojim svojstvom slušanja, vidi Svojim vidom, govori Svojim govorom. Sva je ta svojstva imao prije negoli ga je itko njima opisao. Iz toga što su ta svojstva vječna ne slijedi da mora biti vječno i ono na što se ona odnose, jer stvaranje i ono što je stvoreno nije jedno te isto i nema sumnje da je drugo sama radnja, a drugo objekat njen. I kako god je Bog bez početka sa Svojim svojstvima tako će biti s njima bez svršetka, jer bi bila mana da kod Njega postane neko svojstvo ili ime, koje nije imao, ili da mu koje svojstvo savršenstva prestane, a to je nemoguće.

Njegova svojstva nisu isto što i Njegovo biće, jer nije moguće da svojstvo bude isto što i biće, koje ima to svojstvo, a nisu ni potponu nešto drugo, jer prema običaju uporabe riječi kad se kaže: "drugo" razumijeva se drugo lice osim prvog, a svojstvo nije lice, te prema tome ne može ni biti nešto potpuno drugo. Prema tome, iz toga što kažemo, da Bog ima svojstva, ne slijedi da nešto drugo osim Boga bude bez početka niti da ima više takvih bića.

Bog postoji ali ne kao ostale stvari; on nije tijelo niti materija niti svojstvo niti ima lik ni granicu i kraj. Ne može se za njega reći: šta je, ni kakav je.[48] On nije na nekom mjestu niti vrijeme na njega utječe, jer su to sve oznake onoga što je postalo i što je moguće. Što se pak tiče da se iz nekih ajeta i hadisa razumije na prvi pogled da je Bog na jednoj strani i da ima neka obilježja tijela kao npr. da je gore, da ima lice, ruku i slično, to je u ovom pogledu najbolje vje-

[46] Suretuš-šûra 11.
[47] Suretun-nisâ' 163.
[48] Lijepo je o Bogu rečeno: "Bog je iznad svega onoga, što ti na um padne".

rovati onako kako se uistinu htjelo s tim izrazima, a Bogu prepustiti pravo poznavanje toga, kako su i prvi muslimani (selef) mislili, jer Bog kaže: "Samo Bog zna njihovo bitno značenje (tj. onih ajeta koji se mogu raznoliko shvaćati)".[49] Prema tome mi nećemo reći: Od ruke se misli moć ili blagodat, jer bismo na taj način pokvarili značenje toga Božijeg svojstva, nego ćemo reći: To je jedno njegovo svojstvo, koje mi ne znamo kakvo je. Tako je isto i s njegovo srdžbom, zadovoljstvom, sudbinom i odredbom. Drugo mišljenje u pogledu ovakvih citata je, da ih treba protumačiti kao što su to mišljenje zastupali neki kasniji učenjaci (halef).

Bog ne mora ništa činiti bilo to dobro ili ne, jer nitko Njemu ne može naređivati, a osim toga kada bi nešto morao činiti, onda kad bi zaslužio ukor ako ga ne izvrši, On nije savršen nego nepotpun i usavršuje se svojim djelima preko drugog, a to je nemoguće. Ako pak ne zaslužuje ukora, onda nije bio ni dužan da to čini.

Sve što se događa na oba svijeta sve se događa prema Njegovu znanju, volji, moći i stvaranju, jer kad On ne bi nešto znao ili kada ne bi nešto mogao, to bi bila mana i u tom bi slučaju Bogu bio netko drugi potreban. Prema tome, događa se ono što On hoće, a što neće to se ne može ni dogoditi, jer kada bi se događalo bez Njegove volje što drugi hoće, to bi značilo da je On nadvladan i pobijeđen, a to je nemoguće u pogledu uzvišenog Boga, kome nitko nema ravan niti Mu se tko može suprotstaviti. On upućuje na pravi put, spasava i čuva od zabluda koga hoće iz Svoje dobrote, a napušta, u zabludi ostavlja i u kušnje baca koga hoće po Svojoj pravdi, jer ta Njegova djela nisu ništa drugo nego slobodno raspolaganje s onim što je Njegovo apsolutno vlasništvo, u kom On raspolaže onako, kako je znao u bespočetnosti, sve što će ubuduće biti i što će njegovi robovi prema udjelu svoje slobodne volje, a ne pod presijom i silom, raditi, bilo to pokornost ili griješenje, bezvjerstvo ili vjerovanje.

[49] Suretu Ali-Imrân 7.

Božija djela ne mogu biti prouzročena nekim naročitim ciljevima od kojih On ima korist, jer kada bi On nešto činio radi ovakvog cilja, onda bi On bio nesavršen i usavršavao bi se pomoću drugoga, a to je nemoguće. Što se tiče toga, da se iz nekih ajeta razumijeva, da su Božija djela prouzročena naročitim ciljevima, to, te ajete, treba shvatiti tako, da to nisu ciljevi od kojih On ima korist, nego da su to posljedice i plodovi tih djela, a ne svrha i uzroci radi kojih su ta djela učinjena.

Oni kojima bude suđeno da uniđu u džennet vidjet će Boga, ali to viđenje neće biti na taj način da Ga pogledom obuhvate, (jer Bog nije ograničen) niti se za to može reći kako će biti. Kur'an kaže: "Neka lica će tada (tj. na budućem svijetu) biti svježa i vesela i gledat će u svog Gospodara".[50] Alejhisselam kaže: "Vi ćete zaista vidjeti svoga Gospodara kao što vidite mjesec o uštapu". Osim toga i sam razum, kada se pusti da slobodno razmišlja, ne zaključuje da je to nemoguće.

Bog prima molbe i dove i uslišava želje i potrebe, jer Kur'an kaže: "Ja uslišavam molbu molitelja kada Me zamoli",[51] i "Molite me, ja ću vas uslišati".[52] U dovi i milostinji ima korist i živima i mrtvima i one imaju svoje djelovanje. To nam dokazuje dženaza-namaz i molitva za kišu.[53]

TREĆA BAŠČA

O vjerovanju u meleke

tj. da su oni duhovna bića, stvorena na taj način da imaju život i da se mogu utjeloviti u razne oblike Božijom dozvolom. Ne može se za njih reći da su muško ili žensko,

[50] Suretul-kijâme 21. i 22.
[51] Suretul-bekare 186.
[52] Suretul-mu'min 60.
[53] Dženaza i propisana molitva za kišu su dvije dove, koje je šerijat ustanovio. U dženazi se moli za mrtvoga, a u dovi za kišu za žive. Iz toga slijedi, da šerijat priznaje da u dovi ima korist i za mrtve i za žive i da dova ipak može djelovati da se neko stanje promijeni.

jer o tome nema u tradicijskim izvorima argumenata, a ni logički dokazi to ne zahtjevaju. Oni su odlikovani Božiji robovi, koje je stvorio da budu Njegov dokaz, a ne zbog toga što su mu potrebni. Oni prije Boga ni riječ ne progovore, nego rade po Njegovoj naredbi. Oni su poslanici između Boga i između ljudi, silaze i penju se po Božijoj naredbi. Kur'an kaže: "...koji je meleke učinio poslanicima, koji imaju krila".[54]

Njih ima mnogo vrsta koje, nitko osim Boga, izbrojiti ne može. Bog kaže: "Sam On zna vojsku tvoga Gospodara".[55] Oni su od najveće Njegove vojske. Starješine njihove su tri meleka, kojima je dodjeljeno da se staraju o životu. To su Džibril, koji se brine o objavi, pomoću koje je život srdacâ i dušâ, Mikail, koji se brine kišom, pomoću koje je život bilja, i Israfil, čija je dužnost da puhne u "sûr",[56] pomoću čega je ponovno proživljenje poslije smrti. Iza njih dolazi Azrail, kojemu je povjereno da uzima duše. Neki su na nebesima, neki na zemlji, neki u džennetu, a neki u džehennemu. Neki pišu ljudska djela, kako Kur'an kaže: "Nad vama imaju čuvari, plemeniti pisari, koji znadu šta vi radite".[57] Nekima je povjereno da ispituju ljude nakon smrti itd.

[54] Suretu Fâtir 1.

[55] Suretul-Muddessir 31.

[56] "Sûr" u arapskom jeziku znači rog. Kada Isrâfil puhne u sûr, sve će pomrijeti, a kada opet drugi put puhne sve će oživjeti, kako će to i sam pisac kasnije spomenuti. Neki misle da je riječ "sur" koja je spomenuta u Kur'anu plural riječi "sûre" koja znači lik. Onda bi po ovom mišljenju ajeti, u kojima se kaže da će se puhnuti u sûr, značili da će sve duše udahnuti tjelesima. Učenjaci smatraju ovo mišljenje neispravnim, jer je sâm Alejhisselam spominjao sûr i drugim imenom, a to je "karn", koja znači rog, kao i riječ sûr. Osim toga kod prvog puhanja u sûr ne udišu se nikakve duše u tijela, nego obratno, tada se tjelesa rastaju s dušama. I s jezične strane je ovo mišljenje pogrešno. O ovome vidi opširnu raspravu u Lisânul-Arabu (sv. VI. str. 146. i 147.). Nama ne preostaje drugo nego da i sûr vjerujemo, a kakav je, da se u to ne upuštamo, jer predmeti višeg i drugog svijeta bez sumnje su različiti od ovih naših predmeta, pa ih ne treba jednim mjerilom mjeriti.

[57] Suretul-infitâr 10. i 11.

Što ih ljudi ne vide u njihovim pravim oblicima to je zbog toga što ljudska snaga to ne može dostignuti zbog ljepote i veličine tih oblika.

Poslanici između meleka su odličniji negoli obični ljudi. U tome su učenjaci složni i to je samo po sebi nužno. Što se tiče pak poslanika između ljudi to su oni odličniji od poslanika između meleka, a obični ljudi su opet odličniji od običnih meleka, jer Kur'an kaže: "Mi smo rekli melekima: Učinite sedždu Ademu! pa su oni sedždu učinili".[58] Osim toga ljudi stiču vrline i znanstvena i praktična savršenstva uz zapreke koji postoje, a nema sumnje da je ibadet uz zapreke teži i više ima udjela u iskrenosti, te je zbog toga i odličniji bez obzira na to što meleki ne griješe. Što se tiče Haruta i Maruta, to je najispravnije mišljenje da su oni meleki, ali nisu učinili bezvjerstva niti velikog grijeha. Savjetovali su ljude i govorili im: "Mi smo kušnja, pa ne budi nevjernik!"[59] Poučavali su sihr, a u tom nema bezvjerstva, nego je bezvjerstvo u vjerovanju da je sihr dozvoljen i u vršenju sihra. Kazna koju su pretrpjeli je kao ukor, kao što i pejgamberi budu ukoreni radi malog posrtaja.[60] Što se opet tiče Iblisa, to on nije od meleka, nego je bio džin koji je bio prikriven među melekima, pa se protivio Božijoj naredbi. Prema tome izuzimanje njegovo iz skupine meleka valjano je s obzirom na većinu.[61]

[58] Suretul-bekare 40. i još na nekoliko mjesta u Kur'anu.

[59] Suretul-bekare 102.

[60] O Harûtu i Marûtu, dvojici meleka, koji su u Babilonu poučavali sihr upozorivši svakog da nije dopušteno njime se služiti, govori ajet 102. u Suretul-bekari. Oko ovog ajeta nadovezane su mnoge priče primljene od Židova, prema kojima su ti meleki činili velike grijehe i opačine. Pisac ovim odlomkom upozorava, da su te priče netočne i da u Kur'anu ne stoji da su ta zla činili meleki. Prema tome cio događaj s Harûtom i Marûtom ne može poslužiti kao dokaz da meleki mogu griješiti.

[61] Iblis nije bio od meleka nego od džina. U Kur'anu se na nekoliko mjesta kaže, da su svi meleki Ademu sedždu učinili osim Iblisa. Tim što se Iblis izuzima iz skupine meleka ne može se dokazivati da je on melek, jer je izuzimanje udešeno prema većini tj. za cijelu skupinu u kojoj je bila najveća većina meleka (osim jednog Iblisa) rečeno je da su meleki. Osim toga riječ "illa" koja

Bog je Iblisa i njegovo pleme natovario ljudskom rodu radi kušnje i oni mogu utjecati s vanjske strane, jer Kur'an kaže: "I šejtan je okitio njima djela njihova",[62] i s nutarnje strane, jer Bog kaže: "On tajno baca svoju sumnju u prsa ljudi",[63] a Alejhisselam kaže: "Šejtan poput krvi kôlâ kroz ljudsko tijelo". Bog im daje oblike kakve oni žele i tako oni bacaju tajno svoju sumnju. Ljudi ih iz Božije milosti ne vide u njihovim pravim oblicima, koji su gadni i odvratni. Ispravno je mišljenje u pogledu njihova razmnožavanja, da se oni legu iz radosti prema grijesima ljudi i tako postaju mladi.[64]

Što se tiče džina to su stvorenja poput šejtana, koja su opterećena propisima i naredbama kao i ljudi, jer Bog kaže: "Ja sam džine i ljude stvorio jedino da mi ibadet čine".[65]

ČETVRTA BAŠČA

O vjerovanju u Božije knjige

tj. da su sve one Božiji govor i Njegove riječi, koje su neposredno na naročiti način, za koji se ne može reći kako, čuvene ili posredno, preko meleka posrednika, objavljene, kao što su objavljeni "Tevrât", Musâu, "Zebûr" Davûdu, "Indžil" Isâu, "Kur'an" Muhammedu i drugi listovi drugim Božijim poslanicima, Božiji blagoslov i mir s njima!

se prevodi sa "osim" može se u nekim slučajevima (es-istisnâul-munkati') previditi sa "ali". To se i ovdje može primjeniti. Prema tome ako je Iblis počinio veliki grijeh i bezvjerstvo, ne znači da meleki mogu griješiti.

62 Suretun-neml 24. i Suretul-ankebût 38.

63 Suretun-nâs 5.

64 Ne znam na temelju čega bi ovo mišljenje bilo ispravno kada ono nema u Kur'anu ni vjerodostojnom hadisu podloge. Ovakav postupak nam izgleda čudnovat od pisca. Za nas nijesu važne stvari da znamo kako se razmnožavaju šejtani, te prema tome ovakve stvari nije trebalo unositi u akaidska djela. Druga je stvar što je na primjer Demirija u svome "Hajatul-hajevânu" takve stvari spominjao, jer je i djelo, koje je pisao podnosilo da se i ovako nešto u njemu istakne.

65 Suretuz-zârijât 56.

Ni melek posrednik ni pejgamber, kojemu je knjiga objavljena, ne mogu po sebi ni malo mijenjati riječi ni značenje, nego moraju dostaviti onako, kako je njima dostavljeno preko objave ili indirektno.

Osim spomenutih Božijih knjiga ima njih još, koje je Bog poslao Svojim poslanicima. Njihov broj i njihova imena jedino zna On, jer Kur'an kaže: "Bog je poslao poslanike, koji su obećavali nagradu i opominjali i s njima je poslao knjigu".[66]

Kur'an je Božiji govor i nije stvoren. On je napisan u mushafima, pamti se u pameti, uči se i izgovara jezicima i sluša ušima, ali ipak nije ušao ni u jedan od spomenutih predmeta. Kur'anske riječi koje se pripisuju Musâu i Fir'avnu i drugima su također Božiji govor, u kome se od njih pripovijeda. A što se pak tiče našeg čitanja Kur'ana i pisanja njegova kao i govora Musâ-a i drugih stvorenja to je sve stvoreno. Tko drži da je Kur'an ljudski govor, taj je istupio iz vjere, jer time pokazuje da ne vjeruje Božijem poslaniku.[67]

[66] Suretul-bekare 213.

[67] O pitanju Božijeg govora i tome, kako je Kur'an Njegov govor, nikle su u početku razvoja nauke ilmul-kelâma rasprave bez kraja i konca. Izgledalo je da je to jedino pitanje o kojem ova nauka raspravlja, te je stoga i dobila ime ilmul-kelâm, kako smo i ranije napomenuli.

Svi su muslimani, bez razlike kojoj sekti pripadali, bili složni u tome, da se može reći, da Bog ima svojstvo govora, ali kada se došlo do tumačenja toga svojstva, onda su nastala razilaženja.

Povod ovim razilaženjima bilo je to, što su postojala dva zaključka koja su se međusobno sukobljavala. Prvi je zaključak: Božiji govor je Božije svojstvo; sva Božija svojstva su vječna, te je prema tome i Božiji govor vječan, bez početka i nije stvoren. Na temelju ovog zaključka je napravljen i ovaj zaključak: "Kur'an je Božiji govor; Božiji govor nije stvoren, te prema tome i Kur'an nije stvoren". Drugi zaključak je: Kur'an kao Božiji govor sastavljen je od glasova i zvukova koji nastaju jedan iza drugoga; sve što je tako, postalo je i stvoreno je, te je prema tome i Božiji govor i Kur'an stvoren i postao je.

Kako je jasno da se ova dva zaključka sukobljavaju, to je bez sumnje trebalo odbaciti jedan od njih.

Neki Hanbelije drže, da je Božiji govor sastavljen od glasova, koji su vječni i bez početka. Oni dakle odbacuju premisu: da je sve što je sastavljeno postalo.

Kur'anske i pejgamberove riječi treba tumačiti prema prvotnom jezičnom značenju, osim ako to sprečava nepobitan dokaz. Napuštati prvotno jezično značenje i od njega skretati pa primati značenja, koja tvrde sljedbenici neistine potajno je bezvjerstvo.[68] Odbaciti kur'anske i pejgambe-

Mutezilije kažu, da je Božiji govor sastavljen od glasova i prema tome postao je i stvoren je. Božiji govor nije Njegovo svojstvo i ne opstoji uz Njega, nego ga Bog stvara izvan Sebe i zbog toga se kaže, da Bog govori. Dakle oni odbijaju da bude govor, sastavljen od tih glasova, Božije svojstvo.

Kerrâmije pak tvrde, da je Božiji govor Njegovo svojstvo. Taj je govor sastavljen od glasova, koji su postali i koji uz Boga opstoje. Oni dakle odbijaju da svako Božije svojstvo mora biti vječno.

Eša'rije i Maturidije pak kažu, da imaju dvije vrste govora: duševni govor, jer se prije u pameti sređaju misli, pa se onda u organima za davanje glasova izgovore. Glavno je u govoru njegov sadržaj tj. glavno je onaj duševni govor (el-kelamun-nefsî), koji nije sastavljen od glasova. Druga vrsta govora je govor koji ima glasove i koji preko glasova tumači misao koja je nastala u duševnom govoru. Oni kažu, Božiji govor koji je Njegovo svojstvo je od one prve vrste i kao takav on je vječan, bez početka i nije stvoren. Riječi sastavljene od glasova su stvorene i postale su i kao takve nisu Božije svojstvo, jer Božija svojstva moraju biti vječna. Te riječi znače na onaj govor koji je Božije svojstvo.

Prvi muslimani (selef) i imami koji su u ilmul-kelâmu gledali jednu novotariju nisu htjeli da se upuštaju u ovakve rasprave. Oni su se kod dokazivanja služili samo citatima iz Kur'ana i Alejhisselamovim riječima. Za njih je dovoljno bilo, da u vjerskim izvorima nađu, da Bog ima svojstvo govora, da govori, da je s nekim pejgamberima govorio, da je Kur'an kao i ostale nebeske knjige Njegov govor, da se Njegov govor može čuti, da su Božija svojstva vječna, da je prestao biti muslimanom tko kaže, da je Kur'an ljudski govor itd. Oni se nijesu htjeli upuštati u dalje rasprave, nego su uporno stali braneći svoj pravac i smatrajući ostale svoje protivnike, da su na krivom putu, jer iz njihovih zaključaka dolaze takve posljedice s kakvim se musliman ne bi smio pomiriti.

Naš pisac je istakao, da Kur'an nije stvoren, jer je Božiji govor. Njegovo izlaganje pokazuje da je slijedio pravac Eša'rija i Maturidija, koji pored glasovnog govora tvrde, da postoji i duševni govor. Naše čitanje Kur'ana, a to je glasovni govor, je stvoreno i postalo, a Kur'an kao Božiji govor, koji je Njegovo svojstvo, vječan je, jer su Božija svojstva vječna. Kad je Kur'an vječan, onda je on kao takav Božiji govor, koji nema glasova i zvukova kako je pisac, govoreći o Božijim svojstvima, istakao.

68 Mnogo ih je bilo, koji, bojeći se kazne, nisu smjeli otvoreno odbaciti kur'anske i uopće vjerske propise. Stoga su krenuli drugim putem, te vjerskim izvorima

rove citate jest otvoreno bezvjerstvo. Šaliti se s rečenim citatima i sa šerijatom i smatrati grijeh dozvoljenim i šaliti se s njim također je bezvjerstvo, jer su te stvari znakovi nevjerovanja. Izgubiti nadu u Božiju milost kao i siguran biti od njegove kazne bezvjerstvo je, jer Bog kaže: "Zaista nadu gube u Božiju milost samo ljudi nevjernici",[69] i "Od Božije nenadne kazne samo su sigurni ljudi koji su propali".[70]

PETA BAŠČA

O vjerovanju u Božije poslanike

tj. da je Bog poslao između ljudi ljudima poslanike iz Svoje milosti i blagodati da obećavaju nagradu i opominju kaznom i tumače ljudima što im je potrebno od ovosvjetskih i vjerskih poslova, jer su ljudske pameti nejednake, a duše različite, a osim toga po prirodi im je data želja za uživanjem i stvorene im strasti.[71]

Svi su Božiji poslanici iskreni i samo su istinu govorili u onom što su donijeli; zaštićeni su od griješenja i sačuvani od mijenjanja i zamjenjivanja, jer su ljudi dužni njih slijediti.

Od Boga su pomognuti objavom, nadnaravnim čudima (mu'džizama), slanjem meleka njima i objavljivanjem knjiga.

U spomenutim svojstvima su svi Božiji poslanici jednaki i među njima nema razlike, jer su svi ljudima dostavili i objasnili sve s čim su poslati onako kako im je Bog naredio.

Božiji poslanici su oni, čija je imena Bog spomenuo u Svojoj knjizi,[72] a osim njih ima još Božijih poslanika, čiji

davali takva tumačenja, koja nemaju podloge u arapskom jeziku, na kom su ti izvori. U ovom se naročito isticala sekta batinija, koji su uistinu propovijedali tajno bezvjerstvo.

[69] Suretu Jûsuf 87.

[70] Suretul-a'râf 98.

[71] Ovim je pisac htio upozoriti na potrebu slanja Božijih poslanika.

[72] U Kur'anu su spomenuta imena ovih Božijih poslanika: Adem, Idrîs, Nûh, Hûd, Sâlih, Ibrahîm, Ismail, Ishâk, Ja'kub, Jûsuf, Šuajb, Ejjûb, Lût, Mûsa,

broj i imena zna jedino On. Naša je dužnost da ih ukupno sve vjerujemo, a da ne ističemo naročitog broja, jer Bog kaže: "Od njih su oni, koje smo ti pričali, a od njih su i oni o kojima ti nismo pričali".[73]

"Resûl" (poslanik) je onaj čovjek, kojega Bog pošalje ljudima s knjigom i nadahnućem sa zadaćom, da im dostavi njegove propise. "Nebijj" (pejgamber) je onaj čovjek, koji primi objavu preko meleka ili putem nadahnuća u srce ili bude opomenut putem istinskog sna, bez obzira ima li knjigu ili nema. "Velijj" (evlija) je onaj čovjek koji pozna Boga i njegova svojstva u onolikoj mjeri, koliko je to ljudima moguće i koji ustraje u vršenju dobrih djela, a kloni se grijeha i nije se odao ovosvjetskim uživanjima i prohtjevima.

Poslanstvo je dar Božiji i ne može se steći. Bog ga daje kome On hoće od Svojih robova. Kur'an kaže: "Bog najbolje zna gdje će dati svoje poslanstvo".[74] Poslanstvo jedino može biti dokazano, ako poslanik pokaže neko čudo (mu'džizu), tj. da pokaže neko nadnaravno djelo pozivajući druge da i oni slično učine, a da oni to ne mognu učiniti, s tim još uvjetom da pokazano čudo ide u prilog njegovoj tvrdnji. Nadnaravna djela od pejgambera prije poslanstva ili poslije poslanstva – bez traženja od drugih da i oni ako mogu to učine – zovu se počastima "irhas". Poslije poslanstva – s traženjem od drugih da i oni ako mogu to učine – zovu se počastima "mu'džiza". Nadnaravna djela koja izvrše evlije ne imajući namjere pozivati druge da i oni to učine, ako mogu, i ne tvrdeći poslanstva zovu se "kerâmetima" ili počastima. Njihovi kerameti su istina i zbilja postoje, jer imaju podlogu u Kur'anu i predaji velike množine ljudi. Kada se jedan kerâmet pokaže kod jednog pejgamberovog sljedbenika, onda je to potvrda

Harûn, Dâvud, Sulejmân, E-jese', Jûnus, Zulkifl, Iljâs, Zekerijjâ, Jahjâ, Isâ i Muhamed – a.s.

[73] Suretul-mu'min 78.

[74] Suretul-en'âm 124.

poslanstvu toga pejgambera i njegova mu'džiza, jer preko slijeđenja toga pejgambera pokazalo se da je dotični evlija. Prema tome, svaka mu'džiza je keramet, a svaki keramet nije mu'džiza. Ona nadnaravna djela koja se pokažu kod običnih vjernika zovu se "meûnet" (tj. pomoć), a ona koja se pokažu kod griješnika ili nevjernika zovu se "istidradž", ako budu išla u prilog njihovim tvrdnjama, a "ihâne" ako ne budu išla u prilog njihovim tvrdnjama. Ona pak djela koja se pokažu od luda i njima sličnih nisu ništa drugo nego šejtanski poslovi.[75]

Velija nikad ne može dostignuti stepen pejgambera, jer su oni sačuvani i osigurani, a evlije nisu takvi. Čak se kaže: Jedan pejgamber je bolji i odličniji od svih evlija, jer Kur'an kaže: "Svakog od njih (pejgamberâ) smo odlikovali nad sve ljude".[76]

Svi vjernici su Božije evlije, jer Allah kaže: "Bog je prijatelj i pomagač onih koji vjeruju".[77] Od njih je najplemenitiji i najbolji onaj koji se najviše Boga boji i koji više Kur'an slijedi, jer Bog kaže: "Kod Boga je od vas najplemenitiji onaj koji je najpobožniji".[78] Čovjek nikada ne

[75] U ovom odlomku je pisac nabrojio razne vrste nadnaravnih djela i onih koja prividno takva izgledaju. Spomenuo je, da se nadnaravna djela kod dobrih ljudi (vjernika) smatraju počastima ili kerametima. Počasti pejgamberima imaju dva naziva: "irhas", ako se dogode prije poslanstva, ili poslije ali bez traženja drugih da i oni nešto tako učine ako mogu i "mu'džiza" ako se dogode poslije poslanstva sa spomenutim traženjem. Počasti evlijama zovu se "kerametima", dakle počastima bez naročitog imena. Počasti običnim vjernicima imaju ime "meûne". Nadnaravna djela koja se pokažu od grješnika ili nevjernika zovu se, ako idu u prilog njima, "istidrâdž". Ta riječ znači navlačenje ili kušnju. Takva su djela Božija kušnja njima i drugima. Ako nadnaravna djela, koja se pokažu od grješnika ili nevjernika ne idu njima u prilog kao što se priča, da je Musejlime el-Kezzâb molio za jednog ćoravog čovjeka da progleda na oko, na koje nije vidio, pa ovaj u isti mah u oba oka oslijepio, onda se ovaka čudnovata djela zovu "ihâne". Ako se slučajno kod lude pokaže nešto nadnaravno, onda je to bez sumnje šejtanski posao, jer luda nije dorastao ni za obične vjerske dužnosti, akamoli za kakve keramete.

[76] Suretul-en'am 86.

[77] Suretul-bekare 257.

[78] Suretul-hudžurât 13.

može stići do tog stepena da se riješi propisa i da s njega spadnu naredbe i zabrane, jer su Božije naredbe općenito svima upućene i u tom pitanju su složni svi koji imaju razum.[79]

Nikada nije pejgamber rob, žena i lažac, jer je ropstvo trag nekadašnjeg bezvjerstva[80] i jer Bog kaže: "I Mi prije tebe nismo poslali nego ljude kojima smo objavljivali".[81] Osim toga uvjet poslanstva je savršenost u pameti i vjeri, a to se ne nalazi kod žena. Pejgamber ne može biti lažac, jer je dužnost vjerovati, da je istina što pejgamber kaže, a to ne može biti kod lašca. Sve citate iz kojih bi se dala razumjeti neka vrsta laganja ili griješenja treba odbaciti, ako budu do nas došli preko pojedinaca, a ako budu došli putem velikog broja pripovjedača, onda ih drugčije protumačiti negoli se na prvi pogled razumijeva. Ako to ne mogne, onda treba uzeti da je griješenje bilo prije poslanstva ili da je to manja greška, u kojoj je izostavljeno samo ono što je bolje.

Najodličniji između Božijih poslanika, koji nose ime "ulul-azm" (tj. odlučni i stalni) su Nûh, Ibrahîm, Mûsa, Isâ i Muhammed – Božiji blagoslov i mir s njima! Odlučno se ne može reći da su pejgamberi Zulkarnêjn i Lukmân, jer su se u tome učenjaci razišli, te je stoga bolje to prešutjeti.

Prvi pejgamber je Adem-alejhisselam i to zaključujemo prema dokazima Kur'ana, suneta i složnog mišljenja islamskih učenjaka.

Posljednji između pejgambera je Muhammed a.s. On je ujedno i najodličniji, jer Kur'an kaže: "Vi ste najodlič-

[79] Ovim je pisac htio pobiti jednu vrstu derviša, koji se zovu Mubahijje koji misle, da onaj, koji u ljubavi prema Bogu dostigne stanovitu granicu, ne mora vršiti vjerskih naredaba, i on time ne postaje grješan. Neki od njih kažu, da s ovakvog čovjeka spada dužnost vanjskog ibadeta, a i dalje mora vršiti ibâdet duševno.

[80] Po šerijatskim propisima od slobodna čovjeka može postati rob samo na taj način, ako ga kao bezvjerca (káfira) zarobi u ratu vojska pravovjernih i imam ga proglasi robom. Dakle ropstvo je trag nekadašnjeg bezvjerstva.

[81] Suretu-Jûsuf, 109. i još na nekim mjestima.

niji narod",[82] a Alejhisselam kaže: "Ja sam najplemenitiji između prvih i posljednjih". On je poslat svim ljudima i džinima, jer Bog kaže: "Mi smo te poslali svima ljudima"[83] i "Koje ćete blagodati vašeg gospodara vi (ljudi i džini) poreći!"[84]

Njegov 'mi'râdž' u budnom stanju tjelesno do Mesdžidul-aksâ dokazan je Kur'anom, a dalje na nebo i u viši svijet, dokle je Bog htio, hadisom koji je mešhûr.[85]

Njegov će šerijat bez dokidanja ostati do sudnjeg dana, jer Bog za našeg pejgambera kaže, da je on posljednji Božiji poslanik.[86] Osim toga Alejhisselam kaže: "Poslije mene nema pejgambera".

Najodličniji ljudi iza pejgambera su Ebu Bekr el-Siddîk, Omer el-Fârûk, Osmân Zun-nurêjn, a zatim Ali el-Murtedâ. Ovaj poredak je prema složnom mišljenju naših imama. Božije zadovoljstvo s njima svima! Oni su halife na pravom putu (hulefai-rašidîn) i njihovi hilafeti su također po ovom redu. Vrijeme njihova hilafeta bilo je trideset godina, kako je i Alejhisselam rekao: "Hilafet je iza mene trideset godina, zatim će postati carstvo".[87]

Može se reći za onu desetoricu Alejhisselamovih drugova,[88] kojima je Alejhisselam dao veselu vijest da će u džennet, da će sigurno u džennet unići, jer je Alejhisselam

[82] Suretu Ali Imrân 110. Pisac ovdje ovako zaključuje: Kada je narod kojem je poslat Muhamed a.s. najodličniji, onda treba da je i on najodličniji poslanik.

[83] Suretu Sebe' 28.

[84] Suretur-Rahmân na više mjesta. U ovom ajetu se govor upućuje ljudima i džinima i iz toga pisac zaključuje da je i Muhamed a.s. kome je objavljen taj ajet, poslat i ljudima i džinima.

[85] "Mešhûr" je stručni naziv za jednu vrstu hadisa, koja je sredina između âhâda i mutevatira. Vidi značenje ovih izraza u mome "Uvodu u tefsirsku i hadisku nauku" str. 102.-104.

[86] Suretul-ahzâb 40.

[87] Ovaj se hadis nalazi u Ahmedovu "Musnedu", Tirmizijinu "Džâmiju", Ebu Ja'lâovu "Musnedu" i Ibnu Hibbanovu "Sahîhu". Sujutija je kraj ovog hadisa u svome "El-Džamius-sagiru" stavio kraticu sahîh hadisa.

[88] To su prva četvorica halifa zatim Talha, Zubejr, Abdurrahman b. Avf, Sa'd b. Ebi Vekkâs, Seîd b. Zejd i Ebu Ubejde b. el-Džerrâh.

i njihova imena istakao, a za drugog nekog određenog ne može se reći bez jasna citata, da će u džennet ili vatru, niti mu se može pripisati bezvjerstvo, višeboštvo ili tajno bezvjerstvo, sve dok se na njemu ne pokaže neki znak toga, jer je nama naređeno da sudimo po vanjštini. Općenito pak za vjernike može se reći, da će u džennet, a za nevjernike, da će u vatru. Alejhisselamovim ženama, potomcima i ostalim drugovima može se nadati više dobra i sreće nego li ostalim vjernicima. Svakog od njih treba spominjati s dobrim, a nije dozvoljeno prelaziti granicu u ljubavi prema nekom od njih ili se nekog pak odricati. Dozvoljeno je mrziti onoga tko ih mrzi i tko ih ne spominje na lijep način, jer je Alejhisselam rekao: "Opominjem vas u pogledu mojih ukućana i roda", i "Boga se bojte i Boga se čuvajte u pogledu mojih drugova!" Tako isto treba postupati i s imamima, koji su bili na pravom putu, i s dobrim učenjacima, jer su oni nasljednici Božijih poslanika i uzrok svakog dobra na ovom i budućem svijetu. Borbe i prepirke koje su bile među Alejhisselamovim drugovima i učenim mudžtehidima imaju isprike i izlaze. U najzadnjem slučaju mogu se smatrati kao pogreške u razumijevanju i idžtihadu, a mudžtehid nekad pogodi, nekad pogriješi, a u oba slučaja ima nagradu. Grditi i vrijeđati njih je bezvjerstvo, ako se bude to sukobljavalo s nepobitnim dokazima, a ako ne bude tako, onda je krivo vjerovanje (bid'at) i veliki grijeh (fisk).

Muslimani su po složnom mišljenju učenih dužni sebi postaviti imama, jer Alejhisselam kaže: "Tko umre, a ne zna imama svoga vremena, umro je smrću sličnom onoj u predislamsko doba".[89] Osim toga mnoge vjerske dužnosti ovise o njemu, kao što je provađanje vjerskih propisa, izvršavanje kazni, opremanje vojske, čuvanje granica itd. Što se tiče mogućnosti da više nereda bude kada se on postavi, to je ta mogućnost vrlo malena. Uvjet je da imam

[89] Ovaj hadis i hadisi, koji imaju slično značenje računaju se kod hadiskih učenjaka slabim (daîf) hadisima.

bude iz plemena Kurejš, jer je Alejhisselam rekao: "Imami su iz plemena Kurejš",[90] i da bude musliman, odrastao, slobodan, muškog spola i pametan, jer "Bog nije nevjernicima dao puta protiv muslimana",[91] a ropstvo, ženski spol, malodobnost i ludost računaju se nedostatkom za upravljanje zajedničkim poslovima i raspolaganje svjetskim interesima. Treba biti dobar upravnik i sposoban prema svome znanju da provađa vjerske propise, čuva islamske granice, pomaže potištenog protiv nasilnika itd., jer nered u ovim stvarima šteti onom cilju, radi koga je imam postavljen. Nije uvjet da imam bude sačuvan od grijeha (nepogrešiv) niti da bude naročito iz Hašimovića porodice niti od potomaka Alijinih, jer su se Alejhisselamovi drugovi složili da imami budu Ebu Bekr, Omer i Osman, a ne može se potpuno tvrditi da su nepogrešivi. Imam ne mora biti ni najodličniji čovjek svoga vremena, jer onaj koji je njemu ravan, pa i onaj koji je ispod njega, mogu biti takvi da bolje poznaju interese zajednice i ono što bi joj štetilo. Imam ne postaje svrgnut griješenjem niti činjenjem nasilja, jer su se ovakve stvari bile pokazale kod imama poslije hulefâi-rašidîna, a prvi muslimani (selef) bili su im pokorni i nisu vjerovali da protiv njih treba ustajati. Prema tome nije dozvoljeno ustajati protiv naših imama i zapovjednika, makar i nasilje činili, jer su u tome složni prvi muslimani, niti je dozvoljeno otkazati im pokornost, jer pokornost njima smatra se pokornošću

[90] Kod ovog hadisa Sujutija u svome El-Džamius-sagiru stavio kraticu dobrog (hasen) hadisa. Ovaj se uvjet ima paziti kada među Kurejševićima bude za dužnost imama sposobnih, jakih i doraslih ljudi. U slučaju kada među njima nema takvih, valjan je imamet i drugih. Isto tako računa se imamet valjanim, kada netko tko ne pripada plemenu Kurejš silom i snagom prevlada i dobije vlast. Jedan dio mutezilija i haridžija ne primaju nikako ovog uvjeta, jer kažu da pripadnost naročitom plemenu ne igra uloge u ovom pogledu. Štoviše jedan dio haridžija drži da nije muslimanima dužnost da postave sebi imama; njihova je dužnost samo da paze da se svi vjerski propisi i pravda na mjesto donosi, pa makar to bilo bez imama. Kod njih ima sva sila nazora koji se slažu s novim anarhističkim nazorima.

[91] Aluzija na ajet 140. u Suretun-nisâu.

Bogu i ona je naša dužnost sve dok ne narede što je grijeh, jer Bog kaže: "Pokoravajte se Bogu, pokoravajte se Božijem poslaniku i vlasnicima naredaba između vas". Mi smo dužni strpiti se i moliti Boga da ih popravi i sačuva, jer je u tome dobro zajednice, a ne smijemo moliti se protiv njih, jer u tom ima šteta svijetu.[92] Hadž i borba (džihâd) treba da se obavljaju i s dobrim i sa zlim između njih sve do Sudnjeg Dana, jer je Alejhisselam rekao: "Borba (džihâd) je dužnost sa svakim zapovjednikom bio pobožan ili griješan koji radi velike grijehe". Tako smo isto dužni klanjati za svakim muslimanom, koji je od sljedbenika kible, pa bio dobar ili zao. U tome su učenjaci složni. Isto smo dužni svakom muslimanu od sljedbenika kible klanjati dženâzu, jer je Alejhisselam rekao: "Nemojte propustiti da ne klanjate svakom tko umre od sljedbenika kible!"

ŠESTA BAŠČA

O vjerovanju u posljednji dan

a to je vrijeme kada će nenadno nastupiti jedan glas, od koga će sve na nebesima i zemlji stradati osim onoga što Bog htjedne od njegovih stvorova, koji će kasnije umrijeti, jer Kur'an kaže: "I bit će puhnuto u sûr, pa će pomrijeti sve što je na nebesima i na zemlji, osim što Bog htjedne",[93] i "I posljednji čas nastupit će iznenada, a da oni i ne opaze".[94] Čitav svijet ostat će pust i porušen onoliko vremena koliko Bog htjedne, a zatim će svega osim

[92] U ovom se pasusu pisac i previše založio da dokaže, da smo dužni pokoravati se našim imamima, makar oni bili i grješnici i nasilnici. Postupak prvih muslimana nije bio baš u ovolikoj mjeri. Sam Husejn, Alejhisselamov unuk, ustao je protiv imama, kojega je većina priznavala, a pri kome je bilo i griješenja i nasilja. Boreći se na tom putu on je tragično sa svojom pratnjom i rodbinom i glavom platio.

[93] Suretuz-zumer 68.

[94] Sadržaj ovog ajeta nalazi se na više mjesta u Kur'anu. Gledajući na rukopise, prema kojima je ovaj prijevod izrađen, pisac je malo pogrešno ovaj ajet naveo.

Boga nestati. To znače kur'anske riječi: "Sve osim Božijeg bića će propasti".[95] Na ovo se odnose i Božije riječi: "Kome danas pripada carstvo? Jedinom silnom Allahu".[96]

Zatim će uvijek živi i vječiti Bog proživiti meleke, a iza toga će se pocijepati nebesa, potamnjeti sunce, pomračiti mjesec, a zvijezde se prosuti. Bog kaže: "Kada se nebesa pocijepaju",[97] "Kada sunce potamni",[98] "Kada pomrča mjesec, a sastane se sunce i mjesec",[99] i "Kada se zvijezde prospu".[100] Zemlja će se uzdrmati tako, da će se sve na njoj porušiti i brda će se sa svojih mjesta dignuti. Kur'an kaže: "Kada se zemlja jako potrese a brda se raskomadaju".[101]

Zatim će povikati Israfil: "O trule kosti, iskidano meso i razasute kose, Bog vam naređuje da se sakupite radi suđenja!" Njegov će glas svakom jednako stići. Kur'an kaže: "Kada vjesnik poviče sa bliza mjesta".[102] Nato će se dijelovi tjelesa odijeliti od zemlje ili na taj način, što će se sakupiti nakon što su se bili razasuli ili na taj našin što će ponovo biti stvoreni. Iza toga će Bog dati neku vrstu kiše, iza koje će tjelesa poput nicanja nastati. Bog kaže: "Od zemlje smo vas stvorili, u nju ćemo vas opet vratiti i iz nje po drugi put proživiti".[103]

Iza toga će se po drugi put puhnuti u sûr i duše će se tjelesima vratiti te će stvorenja iz grobova ustati. Kur'an kaže: "I u njeg će biti puhnuto drugi put, kad iza toga ljudi stoje i gledaju!"[104]

Ovo je proživljenje poslije smrti, u kome su složni svi Božiji poslanici i učenjaci, na temelju logičkih i tradicijskih argumenata.

[95] Suretul-kasas 88.
[96] Suretul-mu'min 16.
[97] Suretul-infitâr 1.
[98] Suretul-tekvîr 1.
[99] Suretul-kijâme 8. i 9.
[100] Suretul-infitâr 2.
[101] Suretul-vakia 4. i 5.
[102] Suretu kâf 41.
[103] Suretu tâhâ 55.
[104] Suretuz-zumer 68.

Posljednji dan ima svoje predznake i neće nastupiti dok se ovi ne ispune. Od tih predznaka je pojava Dedžala, a to je čovjek ćorav, mnoge kose, s njim ima i raj i vatra, ali je njegov raj vatra, a njegova vatra raj; jaše na magarcu, u kojega među ramenima i ušima ima četrdeset aršina.[105] On će svijetu govoriti: "Ja sam vaš bog", a on je ćorav i među očima mu piše: "nevjernik". To će moći pročitati svaki vjernik, znao pisati ili ne. On će zemlju obići za četrdeset dana,[106] ali u Meki i Medinu neće doći. Većina njegovih pristalica bit će Židovi.

Od tih predznaka je i ponovni dolazak Isâ-alejhisselama, koji će tada postupati po šerijatu našeg Pegambera a.s. On će ubiti Dedžala i ostati onoliko koliko Bog htjedne. Zatim će umrijeti i muslimani će mu dženazu klanjati i ukopati ga.

Od tih predznaka je pojava Jedžûdža i Medžûdža, a to su dva plemena od potomaka Jafesa, sina Nûh-alejhisselamova. Oni sačinjavaju devet desetina ljudstva.[107] Boriće se sa svijetom, zatim će ih Bog uništiti na molbu Isa alejhisselama.

Od tih predznaka je i rađanje sunca sa zapada. Kada se tako dogodi i svijet očima vidi, svi će vjerovati, ali tada nikom ne koristi vjerovanje tko nije ranije vjerovao i vjerujući radio dobra djela.

Između predznaka je i pojava "dâbbetul-erda", jer Kur'an kaže: "I kada se ispuni riječ njima, izvest ćemo im životinju iz zemlje, koja će s njima razgovarati".[108] Duga je šezdeset aršina[109] i ne može joj nitko pobjeći niti je stignuti. U nje će biti štap Mûsâ-alejhisselama i muhur Sulejmân-

[105] Ovakve čudnovate dimenzije nemaju podloge u vjerskim izvorima, a kada bi i imale mogle bi se shvatiti i kao alegorija.

[106] Dakle brzo će zemlju obići. Kako se iz mnogih hadisa razumije Dedžal je jedan snažan propagator ateizma. Svaki musliman će moći na prvi pogled vidjeti da se njegovo učenje kosi s vjerom i da je otvoreno bezvjerstvo.

[107] Ni ovaj podatak nema podloge u vjerskim izvorima. To su samo priče pojedinaca bez stvarne podloge.

[108] Suretun-neml 82.

[109] I ova dimenzija nema oslonca u sigurnim vjerskim izvorima.

-alejhisselama. Štapom će obilježiti u čelo vjernika svijetlim znakom, od koga će mu se lice razsvijetliti, a muhurom će obilježiti na nos nevjernika crnim znakom od koga će mu lice pocrnjeti. Koji se od ova dva posljednja predznaka dogodi ranije drugi će ga naskoro slijediti.[110]

Zatim će ljudi živjeti udobno. I dok oni budu tako živjeli, Bog će poslati jedan lak povjetarac od koga će svi vjerni pomrijeti, a ostaće samo zlikovci, te će na njih nastupiti posljednji čas iza koga će nastupiti drugi život.

Početak ovog drugog života je razdoblje između posljednjeg časa i ponovnog proživljenja, koje se zove "dârul-berzah". U ovom razdoblju ima pitanje, uživanje i patnja poslije smrti za one koji budu za to. Alejhisselam kaže: "Grob je bašča od dženetskih bašča ili jama od jama vatre". Pa tko god umre stići će ga njegov dio onoga što je zaslužio, svejedno je da li je on u grob ukopan ili nije, ili je obješen ili se utopio, ili ga životinje pojele ili izgorio.

Uopće postoje tri vrste života: život na ovom svijetu, život u razdoblju između smrti i ponovnog proživljenja i stalni, vječni život nakon proživljenja. U svakom od ovih vrsta života duša ima naročiti odnos prema tijelu, a najsavršeniji joj je odnos nakon ponovnog proživljenja, jer iza toga tijelo ne može primati ni san ni smrt ni propadanje. Bog je u svakom ovom životu dao odredbe koje njemu dolikuju, pa odredbe ovog svijeta su udešene prema tijelu, a duša slijedi tijelo; odredbe berzaha su udešene prema duši, a tijelo slijedi dušu. Kada pak bude ponovo proživ-

[110] U pogledu svih navedenih predznaka posljednjeg časa ovoga svijeta razne vrste ljudi zauzele su tri stava: jedni su pretjerali, drugi nedotjerali, a treći su zlatna sredina. Pretjerali su oni, koji su svu silu raznih priča oko ovih predznaka primili pod sigurne vijesti. Nedotjerali su oni, koji niječu ili na svoj način tumače i ono što se nalazi u sigurnim vjerskim izvorima. Zlatna sredina su oni, koji su se skratili na ono što ima sigurnu podlogu u vjerskim izvorima i to primili ne upuštajući se u potanka tumačenja, jer znaju da se ove stvari kao i mnoge druge iz područja sem'ijjâta ne mogu mjeriti prema sada postojećim stvarima.

ljenje onda će uživanje i patnja kao i ostalo biti u jednakom odnosu prema duši i tijelu. Na ovaj se način dadu riješiti mnogi problemi u akâidu. Neka nas Bog uputi; Njemu dugujemo zahvalu na snazi i izvođenju na čistac ovih pitanja.

SEDMA BAŠČA

O vjerovanju u proživljenje poslije smrti

tj. u ponovno stvaranje tjelesa i povraćanje duša njima. Ovo je pitanje dokazano logičkim i tradicijskim dokazima. Jer ponovno proživljenje nije ništa drugo nego ponovno povraćanje prijašnjeg oblika tijelu sa svim osebinama nakon što se bilo promijenilo i dijelovi mu se raspali. Onaj koji je bio u stanju stvoriti tjelesa po prvi put, On je tim prije u stanju dati im i ponovni život i povratiti ih u prijašnje stanje. Bog kaže: "Tko će oživiti kosti koje su rastrošene! Reci: Oživit će ih onaj koji ih je po prvi put stvorio"[111] i "Oni će govoriti: Tko će nas ponovo proživiti! Reci: Onaj koji vas je stvorio prvi put",[112] i "On je onaj koji sve prvobitno stvara, zatim će ga nanovo proživiti, a to je njemu lakše".[113]

Ponovno proživljenje je radi toga, da se svak prema djelima nagradi na dan suđenja, jer je ovaj svijet mjesto kušnje, a budući je svijet mjesto nagrade, a to je nagrada i kazna džennetom ili vatrom. I džennet i džehennem su stvoreni i sada postoje, što se vidi iz pripovijesti o Ademu i Havi[114] i iz Božijih riječi o džennetu: "Pripravljen je za pobožne"[115] i o džehennemu: "Pripravljen je za nevjernike".[116] Ni dženet ni džehennem kao ni oni koji su u njima neće

[111] Suretu jâsîn 79.
[112] Suretul-isrâ' 51.
[113] Suretur-Rûm 27.
[114] Ta je pripovijest ponovljena nekoliko puta u Kur'anu.
[115] Suretu Ali Imrân 133.
[116] Suretul-bekare 24. i Suretu Ali Imrân 131.

prestati opstojati, jer Bog kaže: "Vječito će u njima ostati".[117] Osim toga čovjek je dužan da zauvjek vjeruje, a da se zauvjek kloni bezvjerstva, pa je stoga i nagrada i kazna vječna. Bog kaže: "Nagrađeni će biti odgovarajućom nagradom".[118]

Prije ulaska u džennet ili džehennem ima:

1) Izlaganje djela i polaganje računa, jer Bog kaže: "Oni će biti u redovima izloženi pred tvojim Gospodarem",[119] i "Tog dana će biti izloženi i nijedna njihova tajna neće biti sakrivena".[120]
2) Čitanje knjiga, jer Bog kaže: "I Mi ćemo mu dati na Sudnjem Danu rastvorenu knjigu".[121]
3) Vrelo – havd, jer Bog kaže: "Mo smo tebi dali Kevser",[122] a Alejhisselam veli: "Moje vrelo je prostrano koliko mjesec dana puta".
4) Mjere za ljudska djela, jer Bog kaže: "I postavit ćemo pravedna mjerila na Sudnjem Danu".[123]
5) Most preko džehennema, jer Kur'an kaže: "I nema između vas nijednoga tko neće na vatru udariti".[124] To je most pružen preko džehennema tanji od dlake, a oštriji od sablje. Sve to mi znamo da će biti, ali kako, to ne znamo.
6) Šefâat tj. zauzimanje pejgambera i dobrih ljudi za griješnike što uistinu postoji, jer Bog kaže: "Tko je taj koji će se zauzimati kod njega osim s njegovom dozvolom".[125] Alejhisselam kaže: "Moje će zauzi-

[117] Ovaj je ajet ponovljen na mnogo mjesta u Kur'anu.
[118] Suretun-nebe' 26.
[119] Suretul-kehf 49.
[120] Suretul-hâkka 18.
[121] Suretul-isrâ' 13.
[122] Suretul-kevser 1. Prema jednom tumačenju "kevser" znači neizmjerno dobro, a prema drugom je ta riječ vlastito ime Pejgamberova vrela na budućem svijetu.
[123] Suretul-enbijâ' 47.
[124] Suretu Merjem 71.
[125] Suretul-bekare 255.

manje biti za velike griješnike od mojih sljedbenika". Također Alejhisselam veli: "Na Sudnjem Danu će se zauzimati troji: Božiji poslanici, zatim učenjaci, zatim šehidi".

I veliki grijesi, osim bezvjerstva, mogu biti oprošteni, jer Bog kaže: "Bog ne prešta da mu se drûg pripisuje (širk), a prašta sve ostalo kome hoće".[126] Isto tako čovjek može biti kažnjen i za mali grijeh, jer Bog kaže: "On prašta kome hoće, a kažnjava koga hoće".[127] Veliki grijeh ne izvodi vjernika iz vjere niti ga baca u bezvjerstvo, osim ako taj grijeh bude znak nevjerovanja, jer Bog kaže: "O vjerni, vama je propisana odmazda (kisas) za ubijene".[128] Prema tome vlasnici velikih grijeha između vjernih neće vječito ostati u vatri, jer Bog kaže: "Tko bude učinio koliko jedan trun dobra, on će ga vidjeti".[129]

OSMA BAŠČA

O vjerovanju u sudbinu (kader)

To je u bitnosti jedna Božija tajna na svijetu, koju nije saznao ni odabrani melek ni poslati pejgamber. Bog je samo za se zadržao znanje o tome. Znanja uopće imaju dvije vrste: jedno znanje koje se nalazi kod ljudi, a to je poznavanje šerijata i znanje koje nije dato ljudima, a to je poznavanje sudbine. To je znanje Bog zbrisao između ljudi i otklonio ih od poznavanja njegove bitnosti. Prema tome, zanijekati znanje koje je nama dato, je bezvjerstvo, a tvrditi znanje kojeg smo mi lišeni također je bezvjerstvo. Vjerovanje ne može biti valjano osim s primanjem znanja, koje se među nama nalazi, a ostavljanjem onoga znanja,

[126] Suretun-nisâ 48. i 116.
[127] Suretul-bekare 284.
[128] Suretul-bekare 178. Iz ovog ajeta pisac zaključuje da su i oni koji učine veliki grijeh – vjernici, jer se propis odmazde (kisâsa) naređuje vjernima, među kojima je i ubica, koji je počinio jedan od najvećih grijeha, a to je ubistvo.
[129] Suretuz-zelzâl 7.

kojega smo mi lišeni, jer zadubljivati se u proučavanju ove vrste znanja može biti uzrokom da budemo lišeni Božije pomoći i pažnje, jer to dovodi do prepiranja o stvarima Božanstva, a uzvišeni i veliki Bog kaže: "On nije odgovoran za ono što radi".[130]

Prema tome vjerovati u sudbinu (kader) znači da čovjek vjeruje da je sve, bilo dobro ili zlo, slatko ili gorko unaprijed čovjeku određeno Božijom odredbom i sudbinom, jer je Božije znanje prethodilo svemu što se u svijetu dogodi i On je to sve odredio prema Svojoj volji, tako da se ne može promjeniti. Bog kaže: "Mi smo svaku stvar stvo-
fol. 79b rili s odredbom",[131] i "I On je stvorio svaku stvar i odredio joj odredbu".[132] Alejhisselam kaže: "Bog je odredio odredbe stvorenog prije negoli je stvorio nebesa i zemlju na pedeset tisuća godina, a njegov je arš bio na vodi".

Prema tome, sretni je sretan po Njegovoj odredbi, a tako isto i nesretni, jer Bog kaže: "On upućuje koga hoće, a u zabludi ostavlja koga hoće".[133] Pored toga sretni može postati, Njegovom odredbom i sudbinom, nesretan i obratno, jer Bog kaže: "Bog što hoće briše, a što hoće ostavlja i kod Njega je glavna knjiga".[134] Ali promjena je samo u sreći i nesreći, a ne u odredbi sreće ili odredbi nesreće.

U vjerovanje u sudbinu spada i vjerovanje u "levh", "kalem" i sve što je u levhu zapisano kao i vjerovanje u ugovor i tvrdu riječ, koju su dali potomci Ademovi.[135]

Bog je od beskrajne prošlosti znao broj onih koji će unići u džennet i onih koji će unići u vatru. Taj se broj ne može povećati niti smanjiti.

[130] Suretul-enbijâ' 23.

[131] Suretul-kamer 49.

[132] Suretul-furkân 2.

[133] Značenje ovog ajeta nalazi se na mnogo mjesta u Kur'anu. U svim primjercima je ajet s pogrješnim redom riječi zabilježen.

[134] Suretur-ra'd 41.

[135] "Levhi-mahfuz" ili knjiga sudbine je knjiga, u koju je Bog upisao sve svoje odredbe unaprijed. "Kalem" je pero, kojim je ta sudbina popisana, a ugovor i datu riječ protumačili smo u bilješci br. 1.

U vjerovanje u sudbinu spada i vjerovanje da Bog stvara sva ljudska djela, jer Kur'an kaže: "I Bog vas je stvorio i ono što vi činite"[136] i "On je Tvorac svake stvari".[137] Ali ljudi, ipak, zarađuju ona djela koja vrše svojim odabiranjem i za koja imaju nagradu ili kaznu. Prema tome Bog stvara, a rob stiče i zarađuje. Svako djelo spada pod dvije moći, ali ne sa istog gledišta, nego sa dva razna gledišta. Bog kaže: "Nemoj se žalostiti s oni što su oni učinili"[138] i "Što god učinite dobra, Bog će to znati".[139] Dobra ljudska djela su s Božijim zadovoljstvom, a ružna su bez njegova zadovoljstva, jer Bog kaže: "Bog ne voli smutnje i nereda",[140] i "On nije zadovoljan s bezvjerstvom ljudi".[141] Zarada i sticanje to je ono djelo od kog onaj koji ga vrši ima neku korist ili štetu. Kur'an kaže: "U njegovu (čovjekovu) korist ide ono što čini, a na njegovu štetu opet ide ono što zlo uradi".[142] Podloga opterećenju vjerskim propisima je vanjska i vidljiva snaga, a to je ona, kojom je čovjeku nešto moguće i koja se sastoji od toga, da čovjek ima sve preduvjete za djelo i da su mu tjelesni dijelovi zdravi. Ova vrsta snage i moći prethodi djelu i o njoj ovise naredbe i propisi, jer se prije nje ne može čovjek opterećivati propisima, kako Bog kaže: "Bog ne opterećuje nikoga nego onoliko koliko može snositi".[143] Nutarnja i nevidljiva snaga i moć je ona, koju Bog stvori u isto vrijeme kada se djelo vrši. Prema tome ona se događa u isto vrijeme kada i djelo. O njoj ne ovise naredbe i propisi, jer ona i ne spada u ono koliko čovjek može. Nju u dobrim djeli-

[136] Suretus-sâffât 96.
[137] Suretuz-zumer 62. i još na nekim mjestima po značenju.
[138] Suretu Jûsuf 69.
[139] Suretul-bekare 197. Ovim dvama ajetima se pisac poslužio da dokaže da i ljudska moć ima udjela kod djela, jer se u ovim ajetima kaže "da su oni učinili" i "što god učinite"; dakle djela se pripisuju njima.
[140] Suretul-bekare 205.
[141] Suretuz-zumer 7.
[142] Suretul-bekare 286.
[143] Suretul-bekare 286.

ma zovemo "uputom", a u grijesima "napuštanjem" i "ostavljanjem" (tevfik i hizlân).

"Edžel" (određeni termin za konac života) je jedan. Smrt se događa na umrlom, a Bog je stvara, jer Kur'an kaže: "On je stvorio smrt i život".[144] Onaj koji pogine umro je na vrijeme, kada mu je smrt određena bila, a ubijanje je djelo ubice koje on stiče, a Bog ga stvara. Bol kod udarenog, lomljenje iza razbijanja i smrt iza ubijanja sve to samo Bog stvara.

Nafaka (rizk) je ono što Bog dadne nekom živom biću i on to pojede. Kur'an kaže: "Nema ni jedne životinje na zemlji, a da joj Bog ne daje nafaku".[145] Ta nafaka nekad može biti dozvoljena (halal), a nekad nedozvoljena (harâm). Svak potroši samo svoju nafaku, a ne može se zamisliti da netko pojede tuđu nafaku ili da drugi pojede njegovu nafaku. Propisana naknada za uništeni tuđi imetak i kazna su stoga, što je dotični učinio ono što je zabranjeno.

Sve je to po Božijoj odredbi i sudbini i jedini Bog zna suštinu toga. Mi to sve vjerujemo i smatramo da istinu ne govori onaj koji to ne priznaje. Mi kažemo: "Bože, prijatelju islama i njegovih sljedbenika, ustali nas u vjerovanju sve dotle, dok s njim preda te ne izađemo! Sačuvani jedino možemo biti pomoću Boga; od Njega je uputa i pomoć za ispravno raspravljanje i tumačenje. Njemu hvala na svršetku! Blagoslov nek je Njegovu Poslaniku, koji je sljedbenike uputio i tegobu otklonio! Nek je blagoslov i njegovu rodu i njegovim drugovima, koji su bili visokih poleta i najbolji ljudi ovog umeta!

[144] Suretul-mulk 2.
[145] Suretu Hûd 6.

NIZ UČENJAKA DO POSLJEDNJEG POSLANIKA

fol. 65b Slava Allahu, koji je ukrasio zemlju učenim ljudima kao što je ukrasio nebo zvijezdama!

Milost i mir neka je na miljeniku njegovom Muhamedu, posljednjem vjerovjesniku, na njegovom pobožnom rodu, vjernim drugovima i vođama njegovih sljedbenika, koji su zvijezde upute – sve dok se sunce znanosti bude rađalo s istoka prsâ učenjaka i dok bude sjalo svjetlo razumijevanja u osvitima srca oštroumnih ljudi!

Siromašni rob svoga Gospodara stvoritelja i ponizni grešnik Kafija Pruščak – Bog mu mahane pokrio i poteškoće otklonio! – potom kaže:

Pošto je Uzvišeni Allah ukazao počast sljedbenicima svoga miljenika i učinio ih, kao i njihove učene ljude, poput Izrailićana s njihovim vjerovjesnicima, odredio je među njima vođe poput perjanica i pomoću njih je olakšao provođenje šerijata i osnova islama, potrebno je stoga da svaki čovjek, i onaj koji je na putu znanosti, spozna svoje učitelje i predvodnike u znanosti sve dok ne dođe do pravovjernih halifa[1] i ne stigne do našeg vjerovjesnika, pečata svih vjerovjesnika. Stoga sam slijedio naše učitelje i šejhove i tražio ih na pouzdanim mjestima. Zatim sam prelistao neke značajne povijesti, kao što je Ibn Halikanova

[1] "Pravovjerne halife" su Abu Bekir, Omer (Umar), Osman (Utman) i Alija (Ali), tj. halife koje su na taj položaj došle izborom, a ne nasljeđem.

(Ibn Halīqān), *Historija*,[2] *Historija* Ibn Džezerija (Ibn Ǧazarī),[3] *Al-ǧawāhir al-mudiyya fi tabaqāt ashāb al--hanafiyya*,[4] *Aš-šaqāiq an-nu'maniyya*,[5] *Kitābu a'lami*
fol. 66a *al-ahyār* od Kefevija (Kafawī),[6] *Tabaqāt* od Takijudin at--Tamim ad-Darija (Taqiyya ad-din at-Tamīm ad-Dāriya)[7] i slična djela, našao sam dvadeset četiri učitelja do našeg poslanika, neka je na njemu spas i mir. Ali, pošto se među njima nalazilo nekoliko šafija, ja sam ih želio ponovo istražiti i odvojiti od njih, pa sam po drugi put nastojao, istraživao i analizirao, te sam našao dvadeset osam autoriteta među velikim učiteljima i izvanrednim osloncima, zatim sam nastojao da ih sredim onako kako su jedan od drugog neposredno učili i nauku jedan od drugog naslijedili sve do uzvišene poslanikove ličnosti.

Zatim sam sastavio o tome njihovu nizu ovu temeljitu knjigu sumarno i detaljno, i o njihovu radu najprije ukratko, a onda opširno, sabrao ovo kratko djelo da se njihov niz ne prekine sa slojevima, kako bi bili pamćeni među plemenitim ljudima dok god se nižu mjeseci i dani. Želim da to bude oblik zahvalnosti prema onim prije nas, podsjećanje našim suvremenicima i djelo koje će ostati iza nas našim čestitim nasljednicima.

2 Šams ad-din Abu al-Abbas Ahmad b. Muhammad Ibn Haliqan: *Wafayat al-a yan wa anba abna az-zaman*. Djelo Ibn Haliqanovo (umro 681. = 1282./83.) najpoznatija je knjiga iz oblasti biografija (hagiografija) iz ranijeg perioda islama.

3 Šams ad-din Muhammad b. Muhammad Ibn Ǧazari (umro 833. = 1429./30.).

4 Muhy ad-din Abu Muhammad Abdulqadir b. Muhammad al-Gураši (umro 775. = 1373./74.). Spomenuto djelo mu je, kako navodi Handžić (Novi Behar br. 17-18, 298), štampano u Indiji (Hajdarabad) 1914. god.

5 Mawla Ahmad b. Mustafa Tasköprüzade: *Aš-šaqaiq an-numaniyya fi ulama addawlat al-Utmaniyya*. Djelo Taškőprüzadea (umro 968. = 1560./61.) sadrži biografije učenjaka u Osmanskoj Carevini.

6 Mawla Mahmud b. Sulayman al-Kafawi: *Kitab al-a lam al-ahyar min fuqaha madhab an-Nu man al-muhtar*. Djelo Kafawije (umro 990. = 1582.) govori o pravnicima hanefijske škole.

7 Taqiyy ad-dīn b. Abdul-Qadir at-Tamimi al-Gazzi: *At-tabaqat as-saniyya fi taragim al-hanefiyya*. Ovo Takijudinovo (umro 1005. = 1596./97.) djelo predstavlja najiscrpniji izvor za biografije hanefijskih pravnika.

Tako nastade ovo djelo, uz pomoć Allaha, sveznajućeg gospodara, kao širok put i izvanredan pravac u kome se spajaju nizovi većine naših drugova i prijatelja. Ja sam ga nazvao *Niz učenjaka do posljednjeg vjerovjesnika*.

Pošto sam ga dovršio i upotpunio, predao sam ga na
fol. 66b dar najčasnijem dostojanstveniku, velikom veziru, biseru krune vezirstva, svijetloj tački na čelu zapovjedništva, povjereniku pobjedničke osmanske države, suradniku slavnog sultana – sultan Mehmeda,[8] koji je razvio zastave u vrijeme dekadence, koji je iskoristio priliku u teško doba otrgnuvši tvrđave mađarskih nevjernika i pokorio krajeve erdeljskih i ruskih buntovnika, kome je Bog pomogao i omogućio da pobijedi združene neprijatelje u "vojni Tabor",[9] zastupniku sultana među vojskom vjernika, Asafu[10] svoga vremena, imenjaku vjerovjesnika i božjeg prijatelja, koji cijeni učene i poštene ljude, veziru junaku Ibrahim-paši,[11] nek se sjena njegove pravednosti nadaleko protegne dok postoje Sunce i Mjesec, a bistra voda njegove veledušnosti nek slobodno teče dok god se žedni napajaju!

Allah je onaj na koga se oslanja i od koga se pomoć traži!

Otpočinjem pomoću uzvišenog i najvišeg Allaha, od najvišeg stupnja i najuzvišenijeg mjesta:

Prvi je plemić prvih i posljednjih, pečat vjerovjesnika i poslanika, Muhamed, poslanik Allaha, gospodara svjetova, koji je podigao bajrak vjerskih znanosti i utemeljio dokaze jasnih spoznaja, koji je odredio muslimanski put (šerijat), razjasnio put Allahov, rastumačio vjeru islama i kome je naređeno da poziva sve ljude do sudnjeg dana. Neka je na njemu milost i mir!

8 Sultan Mehmed III. (vladao od 1595. do 1603.)

9 Vojna "Tabor" je bitka za Eger (Erlau) 1596. godine.

10 Asaf je Solomonov ministar.

11 Bilo je više vezira pod ovim imenom. Ovaj Ibrahim-paša je Bošnjak, poznat po imenu Damad Ibrahim-paša jer je bio zet sultana Murata III. Umro je 1010. (1601./02.) godine. Pruščak mu je ranije posvetio i djelo Usul al-hikam fi nizāmi-l-'alam.

Drugi, oni koji su od njega naučili, njegovi veliki drugovi i plemeniti sljedbenici, a naročito među njima Omer ibn Hatab ('Umar ibn Ḫattāb), Ali ibn Ebi Talib ('Ali ibn
fol. 67a Abī Ṭālib) i Abdulah ibn Mesud ('Abd-Allah ibn Mas'ūd). Allah je svima njima zadovoljan.[12]

Treći je kadija Šurejh ibn Haris al-Kindi (Šurayh ibn Ḥārīṯ al-Kindī), imam Alkama ibn Kajs (Alqama ibn Qays) i imam Mesruk ibn al-Edžda (Masrūq ibn al-Aǧda). Na njima svima je Allahova milost.

Četvrti je imam Ibrahim ibn Jezid en-Nehai (Ibrāhīm ibn Yazīd an-Naḫāī). Neka mu se Allah smiluje!

Peti je Hamah ibn Ebi Sulejman (Hammāh ibn Abi Sulaymān).

Šesti je imam Ebu Hanifa Numan ibn Sabit ibn Tavus (Abū Ḥanīfa Nu'mān ibn Ṯābit ibn Tavus).

Sedmi je imam Muhamed ibn Hasan eš-Šejbani (Muḥammad ibn Ḥasan aš-Šaybāni).

Osmi je imam Ebu Hafs el-Kebir Ahmed ibn Hafs al-Buhari (Abu Hafs al-Kabīr Aḥmad ibn Hafs al-Buḫāri).

Deveti je imam Abu Hafs as-Sagir Abdulah ibn Ahmed (Abu Hafs as-Ṣagīr 'Abd Allah ibn Aḥmad).

Deseti je imam Abdulah ibn Muhamed ibn Jakub as-Sebzemuni ('Abd Allah ibn Muḥammad ibn Ya'qūb as-Sabzamūni).

Jedanaesti je imam Muhamed ibn al-Fadl al-Buhari al-Kameri (Muḥammad ibn al-Faḍl al-Buḫāri al-Qamari).

Dvanesti je imam i kadija Husein ibn Hidr abu Ali an-Nasafi (Husayn ibn Hiḍr abū 'Ali an-Nasafī).

Trinaesti je Šemsuleimme Abdulaziz ibn Ahmed al-Halvani (Šams al-aimma 'Abd al-'Aziz ibn Aḥmad al-Ḥalwāni).

Četrnaesti je imam Ebu Bekir Muhamed ibn Ahmed Ebi Sahl as-Sarahsi (Abu Bakr Muḥammad ibn Aḥmad Abi Saḥl as-Sarahsi).

Petnaesti je imam Abdulaziz ibn Omer ibn Maze ('Abd al-'Aziz ibn 'Umar ibn Maza).

[12] Ovdje su ispuštena imena Abu Bakira i Osmana.

Šesnaesti je Husamudin Omer ibn Abdulaziz ibn Omer ibn Maze (Husām ad-dīn 'Umar ibn 'Abd al-'Azīz ibn 'Umar ibn Maza).

Sedamnaesti je imam Ali ibn Ebi Bekir al-Marginani ('Ali ibn Abi Bakr al-Margināni), autor djela *Hidāya.*

Osamnaesti je Šemsuleimme imam Muhamed ibn Abdusetar al-Kardari (Šams al-aimma Muḥammad ibn 'Abd as-Sattār al-Kardāri).

fol. 67b Devetnaesti je imam Muhamed ibn Muhamed ibn Nasr al Buhari (Muḥammad ibn Muḥammad ibn Naṣr al-Buḫarī).

Dvadeseti je imam Husein ibn Ali as-Signaki (Ḥusayn ibn 'Ali as-Signāki), autor djela *Nihāya.*

Dvadeset prvi je imam Kivamudin Muhamed al-Kaki (Qiwām ad-din Muḥammad al-Kākī), autor djela *Mi'rāğ ad-dirāya.*

Dvadeset drugi je šejh Ekmeludin Muhamed ibn Mahmud al-Baberti (Akmal ad-dīn Muḥammad ibn Maḥmūd al-Bāberti).

Dvadeset treći je imam Šemsudin el-Fenari Muhamed ibn Hamza (Šams ad-dīn al-Fanāri Muḥammad ibn Hamza).

Dvadeset četvrti je imam Muhjudin Muhamed ibn Armagan (Muhy ad-din Muḥammad ibn Armagan) poznat po imenu Mevla Yegan (Jedinstveni učenjak).

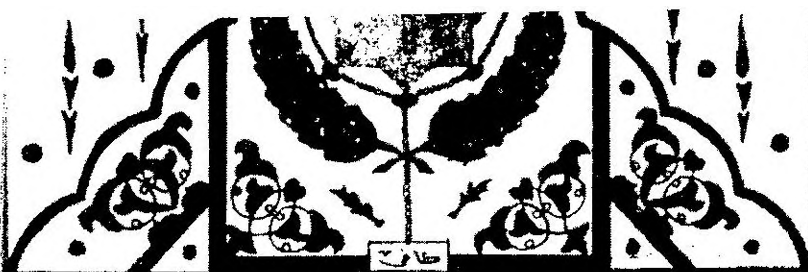
Dvadeset peti je kadija Hizir bej ibn Džemaludin (Hidr bey ibn Ğamal ad-din).

Dvadeset šesti su: imam i učenjak Muhjudin Muhamed ibn Tadžudin (Muhy ad-din Muhammad ibn Tag ad-din), poznat pod imenom Hatib-zade i šejh i učenjak Muslihudin Mustafa al-Kastalani (Muslih ad-din Mustafa al-Qastalani).

Dvadeset sedmi je šejh Istoka i Zapada, muftija ljudi i duhova, učitelj našeg učitelja, imam Kemal-paša-zade Ahmed ibn Sulejman bey ibn Kemal-paša.

Dvadeset osmi je moj šejh i učitelj, šejh Hadži-efendi (Hagg Efendi), poznat među drugovima pod nadimkom Kara Jilan (Kara Yilan = Crna zmija).

To su ukratko predstavljeni, u sastavljenom nizu, učitelji do miljenika uzvišenog Boga.

نظام العلماء الى خاتم الانبياء

بسم الله الرحمن الرحيم

الحمد لله الذي زين الارض بالعلماء كما زين بالنجوم السماء والصلوة والسلام على حبيبه محمد
خاتم الانبياء وعلى آله الاتقياء واصحابه الاصفياء وعلى أئمة أمته نجوم الاهتداء ما طلع
شمس العلم من مشارق صدور العلماء ولمع نور الفهم في مشارق قلوب الاذكياء. وبعد
فان العبد الفقير الى ربه البارى المدرس الحقير كافي الاقحصاري ستر الله عيوبه وكشف كروبه
يقول لما اكرم الله سبحانه وتعالى امة حبيبه حيث جعلهم مع علمائهم كمثل بني اسرائيل
مع انبيائهم وجعل فيما بينهم ائمة كالاعلام مشيدين بهم قواعد الشرع ومباني الاسلام
ناسب لكل عالم وطالب ان يعرف اسانيده ومبنا بحثه في المطالب والمسالك حتى
يستند الى الخلفاء الراشدين وينتهي الى نبينا خاتم النبيين. فتتبعت اسانيدنا و
مشايخنا وتفحصتهم من الثقات ثم تصفحت بعض التواريخ من المعتبرات كتاريخ ابن
خلكان وتاريخ ابن الجزري والجواهر المضية في طبقات اصحاب الحنفية والشقايق
النعمانية وكتاب اعلام الاخيار للكفوي وطبقات تقي الدين التميمي الداري ونحوها
فوجدتهم اربعة وعشرين شيخا الى نبينا عليه الصلوة والسلام لكن لما وقع فيما بينهم
بعض من الشافعية احببت تمحيصهم ومن الشافعية تخليصهم فعزمت ثانيا فامعنت
وتتبعت فاتقنت فوجدتهم ثمانية وعشرين شيخا من الاسانيد العظام والاسانيد
الفخام شكر الله تعالى سعيهم يوم القيام فما ستقصيته في تخريجهم على الترتيب الذي
اخذ العلم عليه ممن فوقهم جاءوا وتتابعوا الى انتهاء الحضرة العلية النبوية
وورثوه ممن قبلهم فهنا وانتهاؤا الى مسند السدة السنية المصطفوية ثم الفت
في سلسلتهم سفرا مبينا جمعا وتحصيلا ورصفت في عنعنتهم مختصرا رصينا اجمالا
ثم تفصيلا بحيث لا ينقطع سلسلتهم مع طبقاتهم محفوظة بين علماء الاسلام الى

Početak djela Nizam al-'ulama, prijepis M. Handžića

Odlučio sam zatim da ih evociram detaljno, iznoseći neke njihove vrline i rodoslovlje. Odredio sam neka njihova djela i drugove po prethodnom redoslijedu i savršenom načinu, čuvajući se da ne izostavim ništa pri objašfol. 68a njenju, izbjegavajući da ne dosadim svojim istraživanjem i pisanjem, pa kažem, tražeći od Boga pomoć i uputu: Prvak prvih i posljednjih, oslonac svih vjerskih učenjaka, posljednji Allahov vjerovjesnik i poslanik Ebulkasim Muhamed (Abu al-Qasim Muhammad), božji poslanik, koga je nepotrebno opisivati i hvaliti jer jutru nije potrebna svijeća. Ali ipak mi ćemo ukratko spomenuti njegovo časno rodoslovlje radi sreće i blagoslova i njegov plemeniti život radi ljubavi i uživanja.

On je Muhamed b. Abdulah b. Abdul-Muttalib b. Hišam b. Abdul-Menaf ibn Qusayy ibn Kilab ibn Murra ibn Ka'b ibn Lu'ayy ibn Galib ibn Fihr ibn Malik ibn Nadir ibn Kinane ibn Huzayma ibn Mudrika ibn Ilyas ibn Mudar ibn Nezir ibn Ma'add ibn Adnan. Ovo je njegovo provjereno rodoslovlje u kome se slažu arapski biografi. Od Adnana do Ismaila, pak, u rodoslovlju ima mnogo razilaženja, no najbliže istini je rodoslovlje koje je iznio Ebulabas Šihabudin Ahmed ibn Imad (Abu al-Abbas Šihab ad-din Ahmad ibn 'Imad) u svom djelu *Maratib al-anbiyā*. Po toj knjizi Adnan je sin Ubb b. Udad b. Ka'b b. Ya'qūb b. al-Yasa b. al-Humaysa b. Salman b. Nubayt b. Haydar b. Ismail b. Ibrahim b. Tareh ili Azar b. Nahur b. Šaru b. Falah b. fol. 68b Abar b. Šalah b. Arfahšad b. Sam b. Nuh b. Lamak b. Mattušalah b. Ahmuh b.Yarad b. Mahlil b. Qaynan b. Anus b. Šit Hibatullah, koji je sin Adama, praoca čitavog čovječanstva, nek je na njemu Božja milost i mir i na njegovim potomcima koji su bili Božji poslanici.

Naš vjerovjesnik rodio se u slonovoj godini[13] uoči ponedjeljka dvanaeste noći mjeseca rebiulevela. Majka mu je Amina, kći Nahb b. Abd al-Manaf b. Zuhra b. Kitaba.

[13] Ova se godina zove slonovom jer je te godine abesinski namjesnik krenuo u ratni pohod na Meku s vojskom koja je putovala i nosila oružje na slonovima.

Začela ga je u mjesecu rağabu uoči petka i nije imala druge djece osim njega, pa prema tome Božji poslanik nema brata ni sestre. Većina učenjaka smatra da mu je otac umro kad je imao dva mjeseca i bio u bešici, a neki misle da mu je bilo dvije godine i četiri mjeseca. Po jednom mišljenju otac mu je umro i prije njegova rođenja. Kad mu je bilo četiri godine, po nekima šest, umrla mu je i majka, pa ga je uzeo djed Abdul-Mutalib ('Abd al-Muttalib) da ga odgaja. Kad mu je bilo pet godina, iznad njega je oblak sjenu pravio. U osmoj godinu umro mu je djed Abdul-Mutalib. Tada ga je uzeo na odgajanje amidža Abu Talib. Poslije dvadeset četiri godine njegova života s njim se vjenčala Hatidža (Hadiğa), kći Huvejlidova (Huwaylid). Imao je osmoro djece, bilo muških ili ženskih. Muška djeca su mu bila: Kasim (Qāsim), Abdullah, Tahir i Ibrahim. Neki tvrde da je Tahir nadimak Abdullaha pa bi, prema tome, muških bilo svega troje. Ženska su mu djeca. Zejneba (Zaynab), Rukaja (Ruqayya), Umm Kulsum i Fatima. Svu mu je djecu izrodila Hatidža osim Ibrahima, koga je rodila robinja Marija Koptkinja. U trideset petoj godini je prisustvovao gradnji Ka'be i vlastitom rukom je ugradio "Crni kamen". Navršivši četrdesetu godinu, po nekima četrdeset godina i dan, poslan je svijetu da kao poslanik raduje i opominje. To se dogodilo u ponedjeljak. Kad je imao pedeset i jednu godinu, ukazana mu je počast miradža i stavljeno mu je u dužnost, pet dnevnih molitava. U pedeset četvrtoj godini, u ponedjeljak, preselio se iz Mekke u Medinu. Ta njegova selidba uslijedila je 2340 godina poslije božjeg poslanika Musa (Mojsija), a šesto trideset godina po rođenju Božjeg poslanika Isa (Isusa). Ušao je u Medinu u ponedjeljak i u njoj ostao deset godina. Pošto je usavršio vjeru i upotpunio učenja prvih i posljednjih među svojim vrijednim nasljednicima i učenim drugovima, Bog mu je dao da preseli na budući svijet u ponedjeljak ujutro u mjesecu rebiulevelu. Iskopan mu je grob i načinjen kovčeg koji je zatvoren s devet cigli. Ukopan je uoči srijede, oko pola noći, neki tvrde uoči utorka, i to na

onom mjestu gdje je i umro, u Aišinoj sobi. Bolovao je dvadeset dana. Rodio se u ponedjeljak, upućen je kao poslanik u ponedjeljak i umro je u ponedjeljak. Neka je Božja milost i mir na njemu, njegovoj rodbini i svim njegovim drugovima.

Zatim je prvi halifa iza pečata vjerovjesnika i poslanika prvak Medinjana i doseljenika, zapovjednik muslimana Ebu Bekir es-Sidik Abdulah ibn Ebi Kuhafe (Abu Bakr as-Siddiq Abdullah b. Abi Quhafe Utman b. Amir b. Amr b. Ka'b). U Ka'bu mu se rodoslovlje spaja s poslanikovim. Ebu Bekr je prije islama imao ime Abdul-ka'be pa mu je Božji poslanik dao ime Abdullah, a nazvan je i Atik ('Atīq)
fol. 69b zbog toga što je poslanik rekao: "Anta 'atīqu-llahi min an-nari." (Ti si Allahov rob oslobođen od pakla). Dobio je ime "siddiq" po tome što je bez oklijevanja povjerovao u poslanikovo uspeće (miradž). Rođen je u Mekki, a umro je u Medini dvadeset i drugog džumadelahireta trinaeste godine po hidžri.[14] On je prvi halifa koji je sudio i osude provodio i prvi koji je pomagao vjeru presuđujući među muslimanima poslije poslanika. Njegov je hilafet trajao dvije godine, tri mjeseca i osam dana. Živio je šezdeset tri godine.

Njegov otac Abu Kuhafa Osman (Abu Quhafa 'Ulman) prešao je na islam po osvojenju Mekke i doživio hilafet svoga sina Abu Bekira pa i njegovu smrt. Naslijedio je od svoga sina svoj dio ostavštine, ali ga je vratio Ebu Bekirovoj djeci. Umro je za vrijeme hilafeta Omer ibn Hataba, četrnaeste godine.[15] Kad je umro, bilo mu je devedeset sedam godina.

Među prvim učiteljima i prvacima vjerskih učenjaka poslije Božjeg poslanika je zapovjednik muslimana Abu Hafs al-Faruq 'Umar b. al. Hattāb b. Nufayl b. Abd al--Uzza b. Riyah b. Abdullah b. Kurt b. Razah b. Adiyy b. Ka'b. Njegova se loza spaja s poslanikovom u Ka'bu.

[14] Odgovara 23. augusta 634. godine.
[15] Počinje 25. februara 635. godine.

Ljudi su ga priznali halifom isti dan kad je umro Abu Bakr. Imao je tada pedeset dvije godine. Prvi je sastavio
fol. 70a popis vojnika i ljudi koji trebaju primiti određenu državnu pomoć. Odredio je hidžru kao početak islamskog kalendara. To je bilo šesnaeste godine, iste godine kad je mirnim putom dobijen Jerusalim.[16] Njegovom zaslugom su osvojene zemlje, a njegovim nastojanjem propala je perzijska država. Odredio je harač i rasporedio nemuslimane, podanike muslimanske države, na više vrsta. Iza toga ga je ranio Abu Lu'lua, sluga Mugirata te je nakon jednog dana i noći umro četnaestog zulhidžeta dvadeset i treće godine.[17] Njegov je hilafet trajao deset godina i šest mjeseci. Nek je Bog zadovoljan njime i ostalim drugovima Božjeg poslanika.

Nakon njega je postao halifa Bogu drag zapovjednik muslimana Osman ibn Afan ibn Ebi al-Asab, ('Utman b. Affan b. Abi al-As b. Umayya b. 'Abd aš-Šams b. 'Abd al Manaf). Njegova loza spaja se s poslanikovom u 'Abd al-Manāfu. Narod ga je priznao halifom tri dana iza Omerove smrti. To se dogodilo ovako. Ostavljeno je šestorici doseljenika da se između sebe dogovore o hilafetu. Ta šestorica su bila: Osman, Alija, Talha, Zubejr, Sad ibn Ebi Vekas (Sa'd b. Abi Waqas) i Abdurrahman. Izabrali su Osmana i svijet mu se zakleo na vjernost. Obavljao je vjerske naredbe jedanaest godina, jedanaest mjeseci i dvadeset i devet dana, koliko je bio halifa. Potom je ubijen, u času kad je pred njim stajao *Kur'an* iz kojeg je čitao, u petak osmog zulhidžeta, godine trideset pete.[18] Bio je starac od osamdeset dvije godine. Njegova smrt i nered povodom nje je prva slabost i nevolja među sljedbenicima našeg poslanika, nek je na njemu Božja milost i mir, na njegovoj rodbini i svim njegovim drugovima.

Poslije njega dolazi prvak učitelja, halifa Allahovog poslanika, zapovjednik muslimana Allahov lav, Pobjednik,

[16] Počinje 2 februara 637. godine.
[17] Odgovara 22. oktobra 645. godine.
[18] Odgovara 7. juna 656. godine.

fol. 70b otac Hasana i Husejna, Alija ibn Ebi Talib ibn Abdulmutalib ('Ali b. Abi Talib b. 'Abd al-Muttalib). Vrline su mu toliko brojne da ih je teško izbrojati... Među njegovim vrlinama je i ona koju je pričala njegova majka Fatima, kći Asad b. Hašima, a to je da joj je u utrobi smetao da se klanja kipovima. Neki zbog toga tvrde da se uz spominjanje njegova imena rekne: "Allah mu lice počastio!" Možda je to i zbog toga što i po muškoj i ženskoj lozi pripada porodici Hašemita ili možda po tome što je prvi primio islam. Govori se da je prije njega samo Hatidža prešla na islam. On se time ponosi i izreče stih:

Prije vas sam islam prihvatio
Dok sam bio dječak još nezreo.[19]

Vjerovjesnik, Bog ga spasio, postavio ga je kadijom Jemena. Zatim njegova pobožnost, hrabrost, znanje, obraćanje prijatelja na njega, brzina i snalaženje u odgovorima, hadisi (tradicija) o njegovim vrlinama su karakteristike po kojima je poznat uglednicima i običnom narodu koji će ga proslaviti do dana sudnjega. Period njegova hilafeta trajao je pet godina manje tri mjeseca. Ranio ga je Abdurahman ibn Muldžem (Abdurrahman b. Mulǧam) u rano jutro u petak sedam dana prije kraja ramazana, godine četrdesete.[20] Odvojio se od ovog svijeta u nedjelju, devetnaestog ramazana u šezdeset trećoj godini života. Dženazu-namaz mu je klanjao sin Hasan, nek je Allah obojicom zadovoljan. Ukopan je u Kufi noću kod džamije u vladarskom dvoru. Grob mu je skriven po vlastitoj oporuci, i to je prvi skriveni grob u islamu. Bio je skriven u vrijeme Omajada, a kad je došlo vrijeme vlasti Abasida i pojavila se sigurnost i njegov grob je otkrio imam Džafer es-Sadik (Ǧa'far as-Ṣadiq). Nek je Allah zadovoljan njime i njegovim plemenitim potomcima do dana sudnjega.

[19] U starijim rukopisima kao u TF 136 fol 46r (Univerzitetska biblioteka u Bratislavi) postoji samo ovaj stih koji smo ovdje preveli. U Handžićevom prijepisu (GHB, 46) postoje još četiri distiha dopisana od kasnijih prepisivača.
[20] Odgovara 23. januara 661. godine.

Zatim, okarakteriziran po znanju i oštroumnosti, poznat
fol. 71a kao jedan od perjanica društva učenih Ebu Abdurahman Abdulah ibn Mesud el-Huzejli (Abu Abdurrahman Abdullah b. Mas'ūd Al-Huzayli[21]). Potomak je plemena Huzeyl b. Mudrika b. Ilyas. Rano je prešao na islam još u Mekki. Selio se dvaput: prvi put u Abesiniju, a drugi put u Medinu. Molio se u smjeru dva svetišta: Bayt al-maqdisa (Jerusalima) i Ka'be (Mekka). Služio je u Muhammeda, brinući mu se za pribor za pranje zuba, obuću i vodu kad je bio na putu. Sudjelovao je u borbi na Bedru i kasnijim bitkama. Po ponašanju je sličio Božjem poslaniku. Za Osmanova hilafeta je smijenjen, vratio se u Medinu, gdje je umro trideset i druge godine.[22] Dženazu mu je klanjao po vlastitoj njegovoj oporuci, Abdulah ibn Zubejr (Abdullah b. Zubayr).

Govori se da mu je ostavština devedeset hiljada zlatnika, osim robova i živog imetka. Od njega su prenosili ha-
fol. 71b dis tradiciju: Ebu Bekir, Omer, Osman i Alija, a poslije njih i drugi prijatelji i sljedbenici, neka je Allah svima zadovoljan!

Ovi učeni velikani koji su pripadali časnom društvu (poslanikovom), velikani vjere islama su oni koji su prihvatili znanje (nauku) nasljeđujući je od Gospodara ljudi, posljednjeg vjerovjesnika, neka je njemu i njima Božji spas i mir!

Treće: Oni koji su crpili svjetlo od njihovog svjetla i učili nauku iz njihovih usta i grudi, to su sljedbenici i prvi učitelji (učitelji prethodnici), a njima je prethodio u izdavanju fetvi i podučavao ih u sudstvu starješina kadija, prvak omajadskih namjesnika, kadija Šurejh ibn Haris al-Kindi ibn Kajs ibn Džehm ibn Muavija ibn Amir[23] (Šurayh

[21] Abdullah b. Mes'ud (umro 32./652.-53.), jedan od najbližih ljudi Muhammeda a.s. koji spada među desetoricu kojima je džennet obećan još na ovom svijetu. Osnivač je škole za proučavanje tefsira i fikha u Kufi. Zbog velike bliskosti s Muhammed a.s., hadisi čiji je on prenosilac smatraju se najpouzdanijim.

[22] Počinje 12. augusta 652. godine.

[23] Šurejh b. Haris (umro 87./706,) prvi je kadija Kufe na koje mjesto ga je postavio halifa Omer, a ta su imenovanja potvrdili Osman i Alija.

ibn Hāriṯ al-Kindī ibn Qays ibn al- Ǧahm ibn Mu‘awiya ibn ’Āmir). Omer ga je učinio kadijom, zatim je to učinio Osman, pa ’Alija, neka je Allah njima zadovoljan!

Neprekidno je obavljao kadijsku službu sedamdeset pet godina, osim tri godine koje je pauzirao za vrijeme Zubejra (Zubayr). Podnio je ostavku Hadžadžu (Ḥaǧǧāg), koju je ovaj prihvatio. Do smrti, sedamdeset devete godine više nije sudio.[24] Po predaji, živio je sto dvadeset godina. Među njegove odlike i vrline spada i pouzdana vijest da je Alija za vrijeme svoga hilafeta poznao svoj oklop kod nekog Jevreja pa se s njim sporio kod kadije Šurejha. Šurejh je pitao Jevreja šta kaže na ovo, a ovaj odgovori:

Oklop je moj i u mojoj je ruci!

Zatim je tražio od Alije dokaz, a on se pozvao na svjedočenje svoga sina Hasana i roba Kanbera. Šurejh je na to rekao:

– Svjedočenje tvoga roba se prihvata, a svjedočenje sinovo se ne prihvata!

Alija je zastupao mišljenje da je svjedočenje sina ocu valjano, ali je prihvatio mišljenje Šurejhovo i predao oklop Jevreju. Kad je Jevrej vidio da je zapovjednik muslimana otišao s njim pred suca i prihvatio osudu protiv sebe, rekao je:

– U pravu si, oklop je tvoj!

Zatim je Jevrej prešao na islam. Ovo spominje Ibn Melik u svome komentaru na djelo *al-Manar*.

Među najznačajnijim sljedbenicima i glavnim učenjacima vjere slijedi imam Alkama ibn Kajs ibn Abdulah ibn Malik an-Nahai[25] (Alqama ibn Qays ibn ’Abd Allah inb Malik an-Nahai) iz plemena Naha, jednog od velikih
fol. 72a jemenskih plemena. Stric je Esveda an-Nahaija (Aswad an-Nahai). Ibrahim an-Nahai kaže:

[24] Počinje 20. marta 698. godine.

[25] Alkama b. Kajs jedan je od najistaknutijih predstavnika Kufske škole tefsira i fikha, a također i jedan od najpouzdanijih prenosilaca hadisa. Alkama je umro u Kufi, po većini izvora, 62. godine, kako navodi i Prusčak, iako neki izvori navode kao godine njegove smrti i 61., 63., 65. i 72.

– Alkama se rodio za poslanikova života. Zatim je učio *Kur'an* pred Ibn Mesudom (Ibn Mas'ud). Ovaj ga je podučavao i u islamskom pravu dok nije postao najučeniji među svojim prijateljima. Slušao je i Omera i Ebu ad-Dardaa (Abu ad-Darda) i druge poslanikove prijatelje.

Kabus je pripovijedao:

– Pitao sam oca – zašto si išao Alkami, a ostavljao si prijatelje poslanikove, a on mi odgovori:

– Ja sam se uvjerio da neki poslanikovi prijatelji njega pitaju i njemu se obraćaju.

Od njega je učio i studirao pravo pred njim imam Ibrahim an-Nahai i Šabi (Ša'bi). Umro je šezdeset druge godine,[26] kako spominje Ez-Zehebi (Ad-Dahabi) u djelu *At-tabaqat* kao i u knjizi *al-A'lam*.

U učene sljedbenike i vrsne prvake vjere spada Ebu Abdurahman el-Esved ibn Jezid ibn Kajs ibn Abdulah an-Nahai[27] (Abu 'Abd ar-Raḥmān al-Aswad ibn Yazīd ibn Qays ibn 'Abd-Allah an-Naḥāī), drug Abdulaha ibn Mesuda. Prvi je bio po znanju i djelovanju, u pravu i nauci o čitanju *Kur'ana*. Od Alkame je bio stariji nekoliko godina. *Kur'an* je učio neposredno od Ibn Mesuda, a hadis je prenosio po Ebu Bekiru, Omeru, Osmanu, Aliji, Muazu (Mu'azz) i Aiši, nek je njima svima Allah zadovoljan. Od njega su učili pravo i nauku o čitanju *Kur'ana* imam Ibrahim an-Nahai i njegov sin Abdurahman, te još mnogo uglednika njegova vremena. Govori se da je hodočastio Meku u vrijeme hadža i umre[28] osamdeset puta. Umro je sedamdeset četvrte godine.[29]

Jedan od učenih sljedbenika i vrsnih učitelja je Mesruk ibn Edžda al-Hamadani (Masrūq ibn al-Ağda al-Hamadānī),

[26] Počinje 20. septembra 681. godine.

[27] Ebu Abdurahman el-Esved b. Jezid b. Kajs an-Nahâî el-Kufi (umro 74. ili 75. godine), jedan je od prvih fakiha, znalaca učenja (čitanja) Kur'ana i prenosilac hadisa. Potječe iz jemenskog plemena Naha, a umro je u Kufi. Hadise je prenosio od najbližih Poslanikovih ashaba i od rodbine.

[28] Hodočašćenje Kabe izvan sezone hadža.

[29] Počinje 13. maja 693. godine.

prijatelj Abdulah ibn Mesuda, od koga je učio pravo. Spadao je među njegove učene prijatelje, koji su s njim vršili poređenja pravnih mišljenja. Hadis je slušao kod
fol. 72b Ebu Bekira, Omera i Osmana. Otac mu, El-Edžda bio je pjesnik. Umro je šezdeset treće godine.[30] Bog neka mu se smiluje!

Četvrti: Učeni, djelotvorni imam vrijedan i savršen šejh, veoma učeni vođa, Ibrahim ibn Jezid an-Nahai ibn el-Esved ibn Amr ibn Rebia ibn Haris ibn Sad ibn Malik (Ibrāhīm ibn Yazīd an-Naḥāi ibn al-Aswad ibn 'Amr ibn Rabī'a ibn Hārit ibn Sa'd ibn Mālik).[31] Poznavao je Aišu, ženu poslanikovu i njoj je dolazio, ali nije utvrđeno je li od nje čuo neki hadis. Zatekao je stoljeće drugova poslanikovih. Učio je kod Alkame i el-Esveda, koji su bili drugovi Abdulah ibn Mesuda ('Abd-Allah ibn Mas'ūd). Hadis je pripovijedao prema Abdurahmanu es-Sulamiju, drugu Alije ibn Ebi Taliba. Bješe najučeniji čovjek u Kufi i uzor za kojim se povodilo u njegovu vremenu. Izdavao je fetve kad je imao šesnaest godina, i to u doba kad je bilo ostalo još prilično sljedbenika (druga generacija učenjaka poslije poslanika nazvanih *tabiin*), s kojima se natjecao u fetvama, pa je, prema tome, dopušteno slijediti njegova mišljenja. Njegov đak je bio i kod njega se usavršio u islamskom pravu imam Hamad ibn Ebu Sulejman (Hammad ibn Abu Sulayman), učitelj Ebu Hanife, Allah neka im se svima smiluje! Umro je, po jednima, 96. godine, a po drugima 105. godine.[32] Nad njim je posmrtnu molitvu obavio Abdurahman ibn el-Esved. Neka im Allah da spokoj dušama i neka im rasvijetli grobove!

Peti: Najvredniji među ostalim sljedbenicima (tabi'in) i najsavršeniji pravovjerni imam, imam i učitelj Ebu Ismail Hamad sin Ebi Sulejmana Muslima[33] (Abu Ismail Hammad

[30] Počinje 10. septembra 682. godine.

[31] Vidi J. Sehacht, *An introduction to islamic law*, Oxford, 1964., 10-85.

[32] Godina 96. počinje 15. septembra 714., a 105. počinje 10. juna 723. godine.

[33] Ebu Ismail Hammad b. Ebi Sulejman Muslim b. Jezid el-Isfahani el Kufi (umro 120./738.).

ibn Abi Sulayman Muslim) oslobođenog roba Ibrahima ibn Ebu Musa al-Ešarija (Ibrahim ibn Abu Musa al-Aš'ari). Učio je kod Ibrahima ibn Jezida an-Nahaija i kod njega
fol. 73a se osposobio kao pravnik. Hadis (tradiciju) pohađao je kod Enesa ibn Malika (Anas ibn Malik). U svome vremenu bio je među prvim pravnicima i učenjacima Kufe. Pred njim je učio fikh (pravo) naš najveći imam Ebu Hanifa Numan ibn Sabit (Abu Ḥanīfa Nu'mān ibn Tābit)"[34] U svome djelu *Al-manāqib*, koje je napisao o Ebu Hanifi, El-Kerderi spominje da je Ebu Hanifa pričao:

"Izišli smo s Hamadom na dženazu A'meša (A'maš) i nismo imali vode da se operemo pred večernju molitvu. Tada nam imam Hamad dade fetvu da u vrijeme neposredno pred molitvu možemo izvršiti simbolično pranje zemljom (tayammum). Na to sam ja predložio da sačekamo s obavljanjem molitve do isteka vremena za molitvu pa ako ne nađemo vodu, onda ćemo obaviti simbolično pranje. Tako smo i učinili i pri koncu molitvenog vremena nađemo vodu."

Ovo je pravno mišljenje u kome se Ebu Hanifa nije složio sa svojim učiteljem Hamadom. Hamad je umro 120. godine.[35]

Šesti: Vladar svih prvoboraca u vjerskim školama, oslonac imama na Istoku i Zapadu Ebu Hanifa Numan ibn Sabit ibn Tavus ibn Hurmuz ibn Melik ibn Šejbam (Abu Hanifa Nu'man ibn Tabit ibn Tavus Hurmuz ibn Malik ibn Šaybān).[36] To je prema najispravnijoj predaji koja je zabilježena u djelima *al-Kafi* i *'Uqūd al-ğumān*. Ebu Hanifa je rođen osamdesete ili osamdeset prve godine i doživio je da upozna nekoliko drugova poslanikovih, među kojima Abas ibn Malika, Amir ibn at-Tufejla, Abdulah ibn

[34] H. S. Sitay, članak o Ebu Hanifi u: *Islam Ansiklopedisi*. 4. str. 21.

[35] Odgovara 738. (počinje 29.XII.737.).

[36] O njemu opširnije: Brockelman, GAL, Suppll I. 286 i dalje: Abdulkadir b. Ebi l'wefā Muhammad al-Kuraši. Tabaqāt al'-ḥanafiqa (M. S. Feyzullah-efendi Kütüphanesi № 1431 Ist.; H. S. Šitay.
Ebu Hanife, (A, 4., str. 20-28).

az-Zahrija i Sehl ibn Sad as-Saidina. Ebu Hanifa je nadimak dvadesetorice učenjaka među kojima je najpoznatiji i najuzvišeniji imam Numan ibn Sabit. Pohađao je predavanja imama Hamada ibn Muslima Ebi Sulejmana. Pred njim je postao stručnjak za fikh. Hadis je slušao od mnogih sljedbenika poslanikovih, među kojima je Ata ibn Rebah Nafi, oslobođeni rob Ibn Omerov i drugi. Raspravljao je sa Šabijem i Tavusom, Ataom i drugima. Uz njih je i on izdavao fetve. Prvi je razradio fikh (islamsko pravo) po oblastima i pisao djela o islamskim znanostima. Bog ga je svojom moći i snagom pomogao i sačuvao od posr-
fol. 73b tanja u postavljanju svoje pravne doktrine. Na taj je način on postao obnovitelj islama na koncu prvog stoljeća hidžre. Pred njim se osposobila u pravu veća grupa učenika koji su ostali uzor kasnijim pokoljenjima u znanosti. Nijedan imam, ni prije ni poslije njega, nije skupio takve učenjake kao on. To su: imam Abu Yusuf Ya'qūb b. Ibrahim, imam Muhammad b. Hasan aš-Šaybāni, imam Zufar b. al-Huzayl, Hasan b. Ziyad, Veki ibn al-Džerah (Waqi b. al-Ğarrah), Abdullah b. al-Mubarak, Bišr b. Giyās, Hafs b. Giyās, Yahya b. Zakariyya, Asad b. 'Amr, Nuh b. Abi Maryam, Abu al-Muti al-Balhi, imamov sin imam Hammad i njima slični perjanice svoga vremena, neka je na svima Allahova milost. Svoju uzvišenu doktrinu postavio je u dogovoru s njima, a ne sam bez dogovora s njima. Postavio bi pitanje pred njih, rekao bi svoje mišljenje a onda tražio od njih njihova. Raspravljao bi s njima o jednom pitanju sedmicu, mjesec ili više. Radio je to da efikasnije riješi vjerske probleme i da što je moguće bolje u šerijatskim stvarima pogodi stvarnu suštinu. Zato nema sumnje da je naš pravac, koji je postavljen u dogovoru s takvim imamima koji su nadmašili ostale u tumačenju *Kur'ana* (tefsiru) i fikhu i svemu onome što se odnosi na *Kur'an* i tradiciju (hadit)
fol. 74a i koji su pretekli i ostale u poznavanju istinskih ideja vjerske tradicije i u poznavanju pojedinosti arapske sintakse i matematike, ispravniji i pouzdaniji i preči da se od njih uči od pravaca onih koji su ga sami postavljali bez kon-

sultacija s učenim ljudima, nego su sami istraživali i dali odgovore u pojedinim pitanjima. Ti su pravci daleko jedan od drugog kao nebo i zemlja. O njegovoj vrijednosti dovoljan dokaz su poslanikove riječi: "Najbolje je pokoljenje u kojem sam ja, zatim oni koji neposredno slijede, a potom će se rasprostraniti laž." Onaj koji je razvio fikh i pisao o nauci u stoljeću za koje je poslanik rekao da je dobro, nema sumnje da je prednjačio u vrlinama i nauci. Riječju, njegovih vrlina je toliko mnogo da bi se mogle pobrojati i krupne su da bi se mogle negirati. Kad je dovršio doktrinu, usavršio i upotpunio vjerske znanosti, umro je u Bagdadu u sedamdesetoj godini života, godine stopedesete po hidžretu,[37] kako stoji u najpouzdanijim predajama. Božja milost nek je na njemu, njegovim drugovima i ostalim učenjacima i njegovim slejdbenicima i poštovaocima!

Sedmi: Starješina naših velikih učitelja, oslonac naših sjajnih vođa, imam Ebu Abdulah Muhamed ibn Hasan (Abu 'Abdullah Muḥammad b. al-Ḥasan b. Ferqad aš-Šaybāni). Porijeklom iz nekog sirijskog sela. Otac mu se doselio u Irak te se Muhamed rodio u Wasitu. Odrastao je u Kufi i pridružio se Abu Hanifi. Fikh je studirao kod Abu Hanife a potom kod Abu Yusufa. Hadit je prepričavao po Maliku, Savriyu, Amr b. Dinaru i drugima, Muḥamed b. al-Hasan priča: "Kod Malika sam proveo tri godine i od njega sam čuo više od sedamsto hadisa." Kad se usavršio u fikhu i postao poznat, širio je Abu Hanifinu doktrinu po svim pokrajinama. Bio je rječit i vješt u objašnjavanjima, pa se činilo kad je govorio da je *Kur'an* objavljen njegovim jezikom. Vrline mu se ne mogu izbrojati. Brojna i vrijedna su njegova djela, čak se govori da je napisao 999 djela iz vjerskih disciplina. Među njegova poznata djela spada *"Mabsut"* koji je izdiktirao prijateljima, od njega ga prenosi al-Guzagani i drugi, zatim *al-Ğāmi' al-Kabir*, *Al-Ğāmi' as-ṣağīr*, *As-siyar al-kabīr*, *As-siyar*
fol. 74b *aṣ-sağīr* i *Az-ziyāda*. Pa kad se kaže da je nešto u Al-aslu

[37] Počinje 6. februara 767. godine.

ili u Zahir ar-riwaya, misli se na spomenute knjige, a kad se kaže u *Gayr al-ahir ar-riwaya*, misli se na njegova djela *Al-amali*, *An-nawādir*, *Al-ğurğāniyyāt*; to su djela koja je Muhammed sakupio u Gurganiyyatu, zovu se i Al Haruniyyut jer su sastavljena u vrijeme vlade Hurun al-Rašida. Zatim su tu i djela *Ar-raqiyyat*, to su pitanja koja je Muhamed sakupio dok je bio kadija u Raqqi. Mnogi su učili kod njega, naročito je mnogo onih koji su kod njega studirali fikh. Među njima su: imam Ebu Hafs el-Kebir Ahmed ibn Hafs el-Buhari (Abu Hafs al-Kabir Ahmad b.
fol. 75a Hafs al-Buhari), Musa b. Nasr ar-Razi, Abu Sulayuman Musa b. Sulayman al-Guzagani, Abu Musa Isa b. Aban b. Sadaqa, Abu Ubayd al-Qasim b. Sallam i imam Muhamed b. Idris aš-Šafi'i. Kažu da je Šafi'i njegov najslavniji učenik koji je od njega učio pravo. Tvrdi se da je Šafi'i izjavio: "Naučio sam od Muhameda, sina Hasanova, devin tovar." Više od njegovih učenika prenosi njegovo djelo *An-nawādir* a među njima su Ibn Sam'a, Ibn Rustan, Hišam ibn Abdullah ar-Razi i drugi. Imenovan je kadijom u Raki za vrijeme Harun al-Rašida, a potom i u Raju, gdje je umro 189. godine[38] u 58. godini života, isti dan kad je umro i al-Kisai pa je Rašid rekao: "U Raju su pokopani fikh i arapski jezik".

Osmi: Učitelj učenjaka i šejh imama Abu Hafs al-Kabir Ahmad b. al-Hafs al-Buhari. Nauku je učio kod imama Muhameda b. Hasana, a kod njega je studirao i fikh prepisavši djelo *An-nawādir*, Šems al-Aimma kaže: "Za vrijeme Abu al-Hafsa al-Kabira u Buharu je došao Muhamed b. Ismail pisac Al-ğāmī'u al-ṣaḥīḥa" i počeo izdavati fetve te ga je Abu Hafs odvraćao i govorio mu da on nije sposoban za to, ali je ovaj i dalje ustrajao: Jedanput su ga pitali za dvoje djece koja piju mlijeko jedne ovce ili krave, a on je odgovorio da se time među njima sklapa bratstvo po mlijeku i prema tome ne mogu stupiti u brak jedno s drugim. Zbog toga se skupi svijet i protjera ga, jer je po

[38] Počinje 8. decembra 804. godine.

našem učenju ustanovljeno da među tom djecom nema bratstva po mlijeku, stoga što se bratstvo temelji na rodu, a toga nema između čovjeka i životinje, pa prema tome ne može biti ni spomenutog bratstva[39]. Ebu Hafs je imao mnogo drugova i učenika. Pred njim je studirao i osposobio se u islamskom pravu njegov sin Abdulah, koji je poznat pod imenom Ebu Hafs es-Sagir (Abu Hafs aṣ-Ṣāgīr). Tako sam našao njegovu biografiju u nekim uglednim djelima, a nisam mogao naći datuma njegova rođenja niti smrti, ali sam čuo od nekih pouzdanih ljudi da je on bio među onima koji su obnovili islam koncem drugog stoljeća po hidžri.

Deveti: Imam sin imamov i prvak u poznavanju šerijatskih presuda, imam Ebu Hafs es-Sagir Abdulah ibn Ahmed Ebi Hafs el-Kebir (Abu Hafs aṣ-Ṣagīr 'Abd Allah ibn Aḥmad Abi Hafs al-Kabīr). Nauku je stekao kod oca i osposobio se kod njega u islamskom pravu. Napisao je fol. 75b jedno djelo u kojem pobija nastrane islamske sekte *Ar-raddu 'ala ahlal-ahwā*. Kod njega su studirali pravo: Imam Abdulah ibn Muhamed ibn Jakub ibn al-Haris ('Abd-Allah ibn Muḥammad ibn Ya'qūb ibn al-Ḥariṯ) i imam Ebu Bekir Muhamed ibn al-Fadl al-Buhari (Abu Bakr Muḥammad ibn al-Faḍl al-Buḫāri).

Deseti: Vođa savršenih imama, imam Abdulah ibn Muhamed ibn Jakub ibn al-Haris as-Sabzamuni ('Abd-Allah ibn Muḥammad ibn Ya'qub ibn al-Ḥāriṯ as-Sabzamūni). Porijeklo mu se veže za jedno selo blizu Buhare – Sebzmun. Rođen je u rebiul-evelu dvije stotine pedeset osme godine.[40] Studirao je kod Abdulah Ebu Hafsa es-Sagira i osposobio se kod njega u islamskom pravu. Napisao je djelo *Kašf al-āṯar aš-šarīfa* (Otkrivanje časnih djela), koje predstavlja biografiju Ebu Hanife. Pred njim su studirali pravo

[39] Handžić (Novi Behar, 20-23, str. 370) kaže da je ovo potpuno neosnovana tvrdnja i da se iz zbirke hadisa koju je Buhari sakupljao ne može steći dojam da je imao takvo stajalište.

[40] Od 16. januara – 14. februara 872. godine.

Muhamed ibn el-Fadl el-Buhari (Muḥammad ibn al-Faḍl al-Buḫāri) i Ebu Ishak el-Hatib Ibrahim ibn Muhamed ibn Hamdan el-Muhallebi (Abu Isḥāq al-Ḫatīb Ibrāhim ibn Muḥammad ibn Hamdān al-Muḥallabi). Umro je u ševalu trista i četrdesete godine.[41] Za njega se tvrdi da je obnovitelj islama koncem trećeg stoljeća po hidžretu.

Jedanesti: Imam i učitelj kritičkog uma, imam Ebu Bekir Muhamed ibn al-Fadl al-Kumazi (Abu Bakr Muḥammad ibn al-Faḍl al-Qumazi). Kumaz je selo u okolini Buhare. Studirao je fikh kod imama Abdulaha ibn Muhameda es-Sebzemunija. Kod njega su studirali mnogi; među njima su: imam Ebu Ali Husein ibn Hidr en-Nesefi (Abu Ḥusayn ibn Ḥiḍr an-Nasafi), Abdurahman ibn Muhamed el-Katib ('Abd ar-Raḥman ibn Muḥammad al-Kātib), Ebu Džafer Abdulah el-Usturušani (Abu Ga'far 'Abd-Allah al-Usturašani) i drugi. Govori se da je umro tristo osamdeset prve godine.[42]

fol. 76a Dvanaesti: Savršeni učitelj i odličan imam Ebu Ali al--kadi Husein ibn Hidr ibn Muhamed en-Nesefi (Abu 'Ali al-Qādi Ḥusayn ibn Ḥiḍr ibn Muḥammad an-Nasafi). Pripisuje se gradu Nesefu pokrajine Sind u Transoksaniji, blizu Samarkanda. Studirao je kod šejha Muhameda ibn al-Fadla al-Kumazija i postao stručnjak za fikh. Kod njega su studirali fikh Šemsuleimme Abdulaziz ibn Ahmed el-Halvani i imam el-Mustagfiri Džafer ibn Muhamed ibn Mutaz en-Nesefi. Umro je četiri stotine dvadeset četvrte godine,[43] a bio se primakao osamdesetoj godini života.

Trinaesti: Sultan učenih imama, imam Šemsuleime el--Halvani Abdulaziz ibn Ahmed ibn Nasr ibn Salih (Šams al-Aimma al-Ḥalwāni 'Abd al-'Azīz ibn Aḥmad ibn Naṣr ibn Ṣālih). O njegovu imenu Halvani govori se da potječe otuda što je pravio ili prodavao halvu. Fikh je studirao pred kadijom Husein ibn Hidr en-Nesefijem i postao je imam

[41] Od 1. do 29. marta 952. godine.
[42] Počinje 20. marta 991. godine.
[43] Počinje 7. decembra 1032. godine.

hanefijske škole svoga vremena u Buhari. Kod njega su studirali fikh mnogi učenjaci. Među njima su: Šemsuleime Muhamed ibn Ahmed ibn Ebi Sehl es-Sarahsi (Šams al-Aimma Muhammad ibn Ahmad ibn Abi Sahl as-Sarahsi), Ebu Bekir Muhamed ibn Hasan ibn el-Mensur en-Nesefi (Abu Bakr Muhammad ibn Hasan ibn al-Manṣūr an-Nasafi) i Ebulfadl Ebu Bekir ibn Muhamed ibn Ali ez-Zarandžeri (Abu al-Faḍl Abu Bakr ibn Muḥammad ibn 'Ali ibn 'Ali az-Zaranğari) koji je posljednji koji je predavao po njemu i drugi odličnici. Bio je jedan od obnovitelja islama na kraju četvrtog stoljeća. Umro je četiri stotine četrdeset osme ili devete[44] u Kešu (Kaš), odakle je prenesen u Buharu i
fol. 76b tu sahranjen.

Četrnaesti: Prvak učenjaka, imam Šemsuleime Ebu Bekir Muhamed ibn Ebi Sehl es-Sarahsi (Šams al-Aimma Abu Bakr Muḥammad ibn Abi Saḥl as-Sarahsi). Sarahsi je jedan veliki grad u Horasanu. Studirao je kod Šemsuleime el-Halvanija i osposobio se kod njega u fikhu preko Ali en-Nesefija, a ovaj od Ebulfadla el-Buharija, koji je učenik Abdulaha es-Sebzemunija, a ovaj od Ebu Hafsa es-Sagira, ovaj od Ebu Hafsa el-Kebira, koji je učio kod imama Muhameda učenika Ebu Hanife, pa je postao jedan od najpoznatijih odličnika koji se ubrajaju u generaciju mudžtehida (samostalnih tumača šerijata). Ne gledajući nikakvu knjigu ili pismenu bilješku, izdiktirao je iz glave djelo *Al-Mabsut*, koje obuhvata petnaest svezaka. Izdiktirao ga je u vrijeme kad je, uhapšen u Uzdžendu, pao u očaj što se ne može spasiti. Napisao je i jedno djelo o temeljima šerijatskog prava (*Uṣūl al-fiqh*) i komentirao djelo *As-siyar al-kabir* (Velika biografija). Oba ova djela izdiktirao je u zatvorskoj ćeliji. Kažu da je oslobođen kad je, diktirajući *Al-Mabsut*, stigao do poglavlja o stvaranju uvjeta (Bab al-šurut). Pri koncu života otišao je u Ferganu, gdje ga je emir Hasan primio u svoj dvor. I tu su se oko njega okupili studenti pa je dovršio diktiranje djela u emi-

[44] 448. godina po hidžretu je od 21.III.1056.-2.I.1057.

rovu dvoru. Napisao je i komentar na djelo *Al-Kafi* od El-Hakim Eš-Šahida (al-Ḥakīm aš-Šāhid). Pred njim su fikh studirali Burhanuleimme Abdulaziz el-Uzdžendi (Burhān al-aimma 'Abd al-'Azīz al-Uzğandī), djed Kadihanov, Ebu Bekir Muhamed ibn Ibrahim el-Hasiri (Abu Bakr Muḥammad ibn Ibrāhīm al-Ḥasiri), Ebu Amr Osman ibn Ali el-Bikandi (Abu 'Amr 'Uṯmān ibn 'Ali al-Bikandī) i Ebu Hafs Omer ibn Habib (Abu Hafs 'Umar ibn Ḥabīb), djed pisca djela *Al-Hidaya*. Umro je oko četiri stotine devedesete.[45]

fol. 77a Petnaesti: Učitelj učitelja Šemsuleime Burhanudin Abdulaziz (Šams al-aimma Burhan ad-din 'Abd al-'Aziz ibn Maza), poznat i kao As-Sadr al-Madi. Studirao je pravo kod Šemusleime es-Sarahsija, preko Šemsuleime el-Halvanija preko Ebu Ali en-Nesefija, preko Ebulfadla el-Buharija, preko Abdulaha es-Sebzemunija preko Ebu Hafsa es-Sagira preko Ebu Hafsa el-Kebira preko imama Muhameda do najvećeg imama (Ebu Hanife).

Od njega je učio njegov sin Omer, poznat po imenu Es-Sadr eš-Šahid Husamudin (Aṣ-Ṣadr aš-Šahid Ḥusām addīn) i drugi mu sin Muhamed, poznat pod imenom Tadžudin (Tag ad-din), zatim šejh i imam Ali ibn Abdulaziz el-Marginani ('Ali ibn 'Abd al-'Aziz al-Margīnānī), El-Burhan el-Belhi Ebu Hasan 'Ali ibn Hasan (Al-Burhān al-Balḫī Abu al-Ḥasan 'Ali ibn Ḥasan), Abdurešid el-Valvalidži ('Abd ar-Rašīd al-Walwalīğī), i Osman ibn Ibrahim el-Huvakandi ('Uṯmān ibn Ibrāhīm al-Hawāqandī).

Šesnaesti: Učitelj imama na pravom putu, poznat kao Es-Sadr eš-Šahid Husamudin Omer ibn Abdulaziz ibn Omer ibn Maze (Aṣ-Ṣadr aš-Šahīd Ḥusām ad-dīn 'Umar ibn 'Abd al-'Aziz ibn 'Umar ibn Māza). Rođen je u saferu 483. godine. Studirao je kod oca Burhanudina Abdulaziza i osposobio se u fikhu pred njim preko istog niza do Ebu Hanife.

Napisao je djela: *Al-fatāwā as-ṣagir*, *Al-fatāwā al-kabīr* i *Al-Ğāmi' aṣ-ṣagīr al-muṭawwal*. Komentirao je djelo

[45] Počinje 19. decembra 1096.

Ādāb al-qada (Sudski postupci) od Hasafa. Sabrao je djelo *al-Waqi'āt* koje je skupio iz *An-nawazila* i *Al-'Uyuna* od
fol. 77b Ebulejsa (Abu al-Layt). Jedan je od obnovitelja islama koncem petog stoljeća. Imao je mnogo drugova i studenata, a najpoznatiji su: autor *Al-Hidaye* Ali ibn Ebi Bekir Abduldželil el-Fergani ('Ali ibn Abu Bakr Abd al-Ğalīl al Fargani) i autor *Muhita* Radijudin eš-Sarahsi Muhamed ibn Muhamed (Radiyy addīn as-Saraḥsī Muḥammad ibn Muḥammad). Poginuo je u jednoj bici u Samarkandu godine 536,[46] gdje je i ukopan. Godinu kasnije prenesen je u Buharu. Neka ga Allah obaspe svojim oprostom i neka ga nastani u rajskim baščama!

Sedamnaesti: Učitelj, sunce upute i imam, mjesec spoznaje, pisac djela *Al-Hidāya* Burhanudin Ali ibn Ebu Bekir Ebu Abduldželil el-Fergani el-Marginani. Fergana je jedna perzijska pokrajina, a Marginan je grad u Fergani.[47] Studirao je kod mnogih profesora, kao što su imam Nedžmudin Ebu Hafs Omer en-Nesefi (Nağm ad-dīn Abu Hafs 'Umar an-Nasafī), šejhulislam Ali al-Isbigabi ('Ali al-Isbigābī), Ebulmeāli Zahirudin Zajad (Abu al-Ma'ali Zahir ad-din Zayad ibn Ilyas) i drugi. Ali islamsko pravo je studirao kod As-Sadr aš-Šajid Husamudin Omer ibn Abdulaziz ibn Omer ibn Maza-a (Aṣ-ṣadr aš-Šayid Ḥusām ad-dīn 'Umar ibn 'Abd al-'Aziz ibn 'Umar ibn Maza) i uvrstio se u red onih učenjaka koji dolaze poslije poslanika, njegovih prvih sljedbenika i onih koji su samostalno rješavali šerijatske probleme oslanjajući se na prethodnike. Ovi se zovu "aṣḥāb at-tarğīh". Prvaci njegova vremena kao Kadihan i imam Zejnudin al-Atabi (Zayn ad-dīn al-Attābī) i drugi priznavali su mu prednost i primat, a naročito pošto je sastavio djelo *Al-Hidāya*. Napisao je i sljedeća djela: *Kifāyat al-muntahī*, *Attağnīsu wa 'l-mazīd*,

[46] Počinje 6. avgusta 1141.

[47] Ovdje je u rukopisu greška koju je u prijevodu M. Handžić ispravio na sljedeći način: Fergana je pokrajina iza Šaša, a Marginan je jedan od gradova Fergane.

Manāsik, al-hağğ, Mağma'u an-nawāzil i jedno djelo o nasljednom pravu. Od njega su učili mnogi učenici i osposobili se u fikhu. Među njima su: Šemsuleime Muhamed ibn Abdusetar el-Kardari (Šams al-aimma Muḥammad ibn 'Abd al-Sattār al-Kardārī), koji je najviše predavao njegovo djelo *Al-Hidāya*, njegov sin Nizamudin Omer ibn Ali al-Marginani (Niẓām ad-dīn 'Umar ibn 'Ali al-Marginānī), drugi mu sin Muhamed ibn Ali al-Marginani (Muḥammad ibn 'Ali al-Marginānī) i Dželaludin Muhamed ibn Husein al-Usturašani (Ğalal ad-din Muḥammad ibn Husayn al-Usturašānī), otac Muhameda ibn Mahmuda (Muḥammad ibn Mahmūd), autora djela *Al-fuṣūl*. Umro je 593. godine.[48]

Osamnaesti: Učitelj imama, kome se dolazilo sa svih strana, Šemsuleime Muhamed ibn Abdusetar ibn Muhamed al-Imadi (Šams al-aimma Muḥammad ibn 'Abd as-Sattār ibn Muḥammad al-'Imādī al-Ardarī al-Barānīkī). Kardar je pokrajina u Perziji, a Baranik je varošica u njoj. Rođen je 559. godine.[49] Odrastao je u Harizmu. Učio je pred mnogim učiteljima, a fikh je studirao kod pisca *Al-Hidāya* Burhanudina Alija al-Marginanija i Fahrudina Kadihana. Obnovio je znanstvena predavanja pošto su ova doživjela dekadencu, te je oživio zasade znanosti koje su obamrle od vremena Ebu Zejd ad-Dabusija (Abu Zayd ad-Dabusi) i Šemsuleime as-Sarahsija. Time je postao jedan od obnovitelja islama u šestom stoljeću. Kod njega su mnogi studirali fikh i pred njim diplomirali djelo *Al-Hidāya*. Među njima se posebno ističu: čuvar istine i vjere Ebulfadl Muhamed ibn Nasr el-Buhari (Abu al-Faḍl Muḥammad ibn Naṣr al-Buḫārī), Ebulberekat Abdulah ibn Muhamed en-Nesefi Bedrudin Muhamed ibn Mahmud ibn Abdulkerim el-Kerderi (Abu al-Barakāt 'Abd-Allah ibn Maḥmūd an--Nasafī Badr ad-din Muḥammad ibn Mahmūd ibn 'Abd al-Karīm al-Kardārī), koji poznat pod imenom Haher-zade

[48] Počinje 24. novembra 1196.
[49] Počinje 30. novembra 1163.

(Sestrin sin) jer mu je bio sestrić. Umro je u Buhari u petak devetog muharema 642. godine.[50]

fol. 78b Devetnaesti: Učitelj učitelja, čuvar istine i vjere Ebulfadl Muhamed ibn Muhamed ibn Nasr el-Buhari (Abu al-Faḍl Muḥammad ibn Muḥammad ibn Naṣr al-Buḫārī), poznat pod imenom Veliki čuvar vjere (Ḥafīẓ ad-dīn al-kabīr). Rođen je 615. godine[51] u Buhari. Nauke je stekao pred mnogim poznatim učenjacima u važnim i sporednim vjerskim pitanjima, a fikh je diplomirao kod Šemsuleime Muhameda ibn Abdusetar el-Kerderija. Istakao se u shvatanju i poznavanju tradicije (hadisa) te mu je priznata sposobnost izdavanja pravnih decizija dok je bio još mlad jer se isticao među svojim drugovima. Kod njega su stekli nauku i osposobili se u fikhu Nizamuddin Husayn b. 'Ali as-Signāki, Alauddin 'Abdul-'aziz b. Ahmad al-Buḫari autor djela *Al-kašf*, komentara "Usula" od Pezdevija (Pazdawi), Burhanuddin Ahmad b. Muḥammad al-Buḫāri, učitelj Qiwanuddin al-Itqānija. Umro je u Buhari 693.[52] Neka je milost božja na njemu i njegovom društvu!

Dvadeseti: Prvak savršenih šejhova i oslonac pobožnih učenjaka imam Husammudin Husayn b. 'Ali b. Haǧǧag b. Ali Signāki. Signak je grad u Turkestanu. Nauke je svršio kod Hafiz ad-din al-Kabira Muḥammad al-Buhārija. Fikh je studirao kod njega i kod imama Fahruddin al-Mayumurgija oko 676. godine.[53] Napisao je komentar na djelo *Al-Hidaya* i nazvao ga *An-nihaya*. U njemu spominje da ga je završio 700. godine. Dopušteno mu je izdavanje pravnih decizija dok je bio još mlad. Među onima je koji su obnovili islam u sedmom stoljeću. Napisao je komentar na djelo *At-Tamhid* od imama El-Makhulija (Al-Maqhuli) i
fol. 79a na djelo *Al-kāfi*, u kome je komentirao djelo El-Pezdevija (Al-Pazdewi) o osnovama islamskog prava.

[50] Počinje 9. juna 1244.
[51] Počinje 30. marta 1218.
[52] Počinje 2. decembra 1293.
[53] Počinje 4. juna 1277.

Govori se da on pri spominjanju riječi "aš-šayḫ" u komentaru na Al-hidāyu misli na Hafiz ad-din al-Kabira, a pri spominjanju riječi *ustad* misli na Fahruddin al-Mayumurgija. Kod njega su studirali fikh imam Qiwamuddin al-Kāki, učitelj šejha Akmaluddina, i imam Ğalaluddin b. Šamsaddin al-Ḫārizmi, učitelj Nasiruddina Muḥammada al-Bazzazija, oca pisca djela *Fatāwā al-bazaziyya*. Bog im grobove rasvijetlio!

Dvadeset prvi: Starješina odličnih učitelja, učeni profesor Qiwāmuddin Muḥammad b. Ahmad al-Buḫari, koji je poznat pod imenom Qiwāmuddin al-Kāki. Učio je kod Alauddin 'Abdul-'aziza b. Ahmed al-Buharija, pisca djela *Al Kašf*, a fikh je studirao kod Husamuddin as-Signākija. Pred njim je diplomirao i Al-hidāyu, potom je napisao njen komentar, koji je nazvao *Mi'rāgu ad-dirāya*. Napisao je i djelo *'Uyūn al-maḏāhib*. To je lijepo djelo koje je sastavio ukratko, sabravši u njemu pravna mišljenja četvorice imama i imama naše pravne škole. Svoja predavanja je držao u Kairu u Mardanijevoj džamiji sve do smrti, a polaznici su mu bili studenti hanefijskog pravca. Studenti su mu bili, među ostalima, Ekmeludin al-Baberti (Akmaluddin al-Babarti) i Dželaludin Ahmed ibn Jusuf (Ğalāluddin Ahmad b. Yusuf) prozvan At-Tabbani. Umro je 749.[54] godine.

Dvadeset drugi: Vrijedni i savršeni profesor, učeni i
fol. 79b marljivi šejh, ostatak starih učenjaka (mudžtehida) šejh Akmaluddin Abu Šamsuddin b. Kamāluddin Muḥammad b. Muhammad b. Ahmad al-Bābarti. Rođen je 710. godine[55] i početne nauke završio u rodnom mjestu, a onda je otišao u Halep i učio pred učenjacima koji su tu živjeli. Zatim je došao u Kairo i studirao kod Šamsuddin al-Isfahanija i Abu Hayyana. Toliko se usavršio i nadvisio druge da ga je emir Šayhun imenovao upraviteljem svoje čuvene medrese. On je u ovoj medresi prvi upravitelj. Predavao je i koris-

[54] Počinje 4. aprila 1348.
[55] Počinje 31. maja 1310.

tio narodu pišući vrlo korisna djela. Komentirao je *Al-Hidāyu*, *Mašāriq al-anwār*, *Uṣūl* od Pezdewija (naziv ovog komentara je *At-Taḥrīr*), Alfiyyu, *Muqaddimu* o nasljednom pravu, *Talḫīs* od al-Hallatija (u kome je al-Hallati eksceptirao Al-gami 'al-kabīr). Posljednji komentar nije dovršen. Pored ovoga komentirao je *Taǧrid*, djelo Al-Nasirat At-Tusija (nije ga dovršio). Sastavio je i glosu *Kaššāfa*, koja dolazi do kraja Zahrawayuna. Napisao je komentar Al-mannara. Kod njega su islamsko pravo studirali mnogi učenici. Među njima su Šamsuddin al-Fannari, As-Sayyid Aš-Šarif al-Ǧurǧāni, učenjak Haǧǧ Paša i šejh Badruddin al-Fanāri, pisac djela Ǧāmi' al-fuṣulayn. Umro je uoči petka u večer devetnaestog ramazana 786. godine.[56]

fol. 80a Dvadeset treći: Učitelj arapskih, perzijskih i turskih odličnika, suveren vladar u svim znanostima, Šemsudin Muhamed ibn Hamza ibn Muhamed al-Fenari (Šams ad-din Muḥammad b. Hamza, b. Muḥammad al-Fanāri). Kažu da je Fanar jedno selo u Perziji. Rođen je u saferu 751. godine.[57] Studirao je kod šejha Akmaluddina al-Babartija, kod učenjaka Alauddin al-Aswada, komentatora djela Al-mugni, Džemaludin al-Aksarajia (Ǧamāluddin al-Aqsarayi) i Abdurahman ibn Ali ibn Ahmed al Bistamija (Abdurraḥman b. 'Ali b. Ahmad al-Bistāmi) pisca djela *Al-fawāih al-miskiyya* i *Šams al-āfāq fi'ilm al-ḥurūf wal-awfāq*. Kad je došao u Anadol, postao je vrlo poznat i slava mu je doprla do sultana Bayazid-hana, sina sultana Murad-hana Gazija. Ovaj ga je imenovao kadijom u Brusi, a potom profesorom i muftijom, te je postao jedan od onih koji su obnovili islam koncem osmog stoljeća. Napisao je mnogo lijepih djela... Među njima su: *Fuṣūṣ al-badāyi 'fi uṣūl aš-šarāyi'*, u kome je sabrao *Manār*, Pezdewijev *Uṣūl*, *Mahsul* od imama Razija, *Muhtasar* Ibn Hāǧiba i druga djela. Napisao je i tumač (tafsir) uvodne sure *Kur'ana* (Fatiha); to je jedno kratko djelo pod naslovom *Unmuzaǧ*

[56] Počinje 24. februara 1384.
[57] Počinje 11. marta 1350.

al-'ulūm, u kome je sabrao pitanja iz stotinu znanstvenih disciplina. Po nekima je ovo djelo njegova sina Muhammad Šah al-Fanārija. Napisao je i koristan komentar *Ar-risāla al-afīriyya* iz područja logike, a komentirao je djelo *Sirāğiyya* o nasljednom pravu i djelo Miftāḥ al-gayb. Kod njega su studirali pravo savršeni šejh i učeni profesor Muhamed ibn Armagan, poznat kao Jegan (Jedinstveni), veleučeni šejh Muhjudin el-Kafijedži (Muhyad-din al-Kafiyağī).
fol. 80b Pred njim su studirali i njegovi sinovi Muhammad Šah i Yusuf Bali. Umro je u redžepu 834.[58]

Dvadeset četvrti: Oslonac vrijednih i pouzdanih, stub učenih profesora, šejh i učenjak Muhyuddīn Muḥammad b. Armagan, poznat pod imenom Yegan. Početne nauke svršio je u vilajetu emira Ibn Aydina, potom je studirao fikh pred imamom šejhulislamom Šamsadin al-Fanārijem. Bio je počašćen službom kod sultana Murad-hana sina sultana Mehmeda hana Prvog.[59] Pripadalo mu je prvenstvo u predavanju, izdavanju pravnih decizija i kadijskoj službi iza Šamsuddina al-Fanārija. Pred njim su učili mnogi učenjaci i prvaci, a među njima i njegova dva sina: kadija Muhammad Šah i profesor Sinanuddin Yusuf Bali. Kod njega se u fikhu osposobio čuveni učitelj i savršeni šejh kadija Hidir Bey b. Ğalāluddin. Bog im se smilovao!

Dvadeset peti: Oslonac imama znanosti i pravog puta učeni i pobožni učitelj i odlični i savršeni šejh, kadija Hidir Bey b. Ğalāluddin. Odrastao je u gradu Sivri Hisaru kod oca Ğalāluddina, koji je u tom mjestu bio kadija. Početne nauke svršio je pred ocem, a predavanja iz fikha
fol. 81a pohađao je kod odličnih učitelja Muhjudin ibn Armaganom (Muhyuddin b. Armagan). Savladao je strane nauke i vještine tako dobro da se govorilo da mu u znanostima niko nije ravan od vremena Šamsuddin al-Fanārija. Govori se da se u početku vladavine sultana Mehmeda hana pojavio neki Arap, koji je bio vješt u rijetkim naukama, pa je

[58] Počinje 19. septembra 1430.

[59] Murat II., sin Mehmeda I., vladao od 1421.-1444. i od 1445.-1451.

u prisutnosti sultana u raspravi ušutkao mnoge znalce svojim čudnovatim pitanjima. Sultanu je bilo neprijatno pa je pitao ko će mu odgovoriti na ta pitanja. Spomenut je Hidir Bey pa je doveden pred sultana. Bio je mladić od nešto više od dvadeset godina, odjeven u vojničku odjeću. Kad ga je vidio čovjek koji je postavljao pitanja, nasmijao se njegovoj odjeći i mladićkim godinama. Postavio mu je nekoliko pitanja iz raznih disciplina, a učitelj mu je odgovorio na lijep način i s jakim dokazima. Potom je učitelj pitao tog čovjeka da mu odgovori na pitanja iz šesnaest disciplina, a ovaj, kako nije bio u to potpuno upućen, nije mogao odgovoriti i ostao je u raspravi ponižen. Sultana je to toliko obradovalo da se digao sa svog mjesta, opet sjeo, pohvalio učitelja i imenovao ga upraviteljem u medresi svoga djeda sultana Mehmed-hana Prvog u Brusi. Po osvajanju Carigrada imenovao ga je kadijom, i on je prvi kadija u Carigradu. Na tom položaju ostao je do smrti. Vješt u poeziji na arapskom, perzijskom i turskom jeziku, napisao je spjev koji se završava na slovo "n" o dogmatici (*Al-qāsida an-nūniyya*). Spjevao ga je uistinu na čudesan način i lijepo sistematizirao pitanja dogmatike. Vrijedni učenjak Al-Hayāli napisao je komentar na ovo djelo, u kome ga je temeljito komentirao i jasno protumačio. Pred njim su studirali fikh odlični učenjak Muslihudin, poznat kao Hodža-zade (Musliḥ ad-dīn Hoğa-zada), učitelj i savršeni šejh Muhjudin ibn Tadžudin, poznat kao Hatib-zade,
fol. 81b veleučeni šejh Muslihudin el-Kastelani (Muṣliḥ ad-dīn al-Kastalāni), veoma dobar razumitelj Ali al-Arabi ('Ali al-'Arabi) i učitelj kritičkog duha Šemsuddin al-Hayali. Ovaj posljednji i Hoğa-zāde bili su njegovi asistenti kad je bio profesor u Brusi. Kod njega su učili i njegovi vrijedni sinovi Sinan-paša, veliki vezir, Jakub-paša, kadija u Brusi i Ahmad-paša, muftija u Brusi. Umro je kao kadija u Carigradu 863.,[60] i tu sahranjen. Bog se smilovao njemu, njegovim drugovima i sinovima!

[60] Počinje 8. novembra 1458.

Dvadeset šesti: Uzor velikih učenjaka, učitelj sultana svih vladara i emira, imam i učenjak Muhjudin Muḥamed b. Taǧudin, poznat kao Ḥatīb-zāde, učitelj "sultana učenjaka", u fikhu se osposobio pred učenim kadijom Hizir Bejom ibn Džalaludinom i učenjakom Ali-efendi Tusijem. Pročuo se i proslavio pa ga je sultan uzeo sebi za učitelja. Njegove se vrline ne daju izbrojati. Napisao je mnoga prihvaćena i poznata djela. Među njima je glosa komentara "Taǧrida" Sayyid Šarif Ǧurǧānija, Komentar početka
fol. 82a "Wiqāye" Ṣadr aš-Šarī'a, koji je napisao na traženje sultana Bajezid-hana, ali ga nije do kraja završio, Komentar na početak Komentara Sayyid Šarifova Komentara Muḫtasara, Brošura o raspravi pojma "ru'yāt" iz dogmatike, Komentar početka komentara na Mawāqif, Tumač djela *Al-muqaddimāt al-arba'a* i Brošura o vrlinama svetog rata (džihada). Kod njega su studirali islamsko pravo imam i učenjak Kemal-paša-zāde, savršeni šejh Ruknuddīn, zvani Zayrakzade, odličan učenjak Džafer Čelebi (Ǧa'far Čelebi), poznat kao Taǧu-zade i njima slični. Umro je devetsto prve godine.[61]

Šejh, pobožni učenjak i savršeni i odlični učitelj Muslihudin Mustafa al-Kastalani. Početne nauke učio je u zemlji Rum, studiravši fikh kod kadije Hizri-Beya b. Ǧalaluddina. Sultan Mehmed-han ga je postavio kadijom u ova tri mjesta: Brusa, Edrene i Carigrad. Konačno ga je imenovao vrhovnim sucem (*qādi al-qudāt)* svoje neustrašive vojske u Rumeliji i Anadolu. Tada je ta vrsta kadilukka *qadā ad--dīwān* (vojno sudstvo) bila neodijeljena s obje pokrajine, zatim je baš u njegovo vrijeme razdijeljena. Napisao je Tumač komentara Akāida (Dogmatike) i Tumač djela "*Al-muqaddima tu larba'a*" Sadr aš-Šarija. Ovaj je tumač
fol. 82b napisao kasnije nego što je Ali al-Arabi napisao svoj pa ga je na nekoliko mjesta pobio. Pred njim su studirali i diplomirali fikh uzor učenjaka imam Kemal-paša-zade, šejh Džemaludin al-Karamani (Ǧamaluddin al-Karamani)

[61] Počinje 21. septembra 1495.

zvani Džemal Halifa (Ğamal Halifa), učeni šejh Muhjudin ibn Behaudin (Muhyuddin b. Bahauddin) i njima slični. Umro je devetsto prve godine.[62]

Dvadeset sedmi: Prvak poznatih učenjaka, onaj koji je usavršio nauku prvih i posljednjih, šejh Istoka i Zapada, muftija ljudi i duhova, imam i učenjak, učitelj našeg učitelja Šemsedin Ahmed ibn Sulejman bej ibn Kemal-paša (Šamsuddin Ahmad b. Sulayman bey b. Kemal-paša), poznat kao Kemal-paša-zade. Neka mu Bog da tu blagodat da Njega vidi i nek mu poveća i povisi svoje dobročinstvo! Odrastao je u blagostanju u krugu časne porodice, zatim ga je obuhvatila ljubav savršenstva pa je postigao i dostigao ovaj visoki stupanj. Učio je kod velikog broja suvremenih učenjaka, a fikh je studirao i diplomirao kod učenjaka Ḥatīb-zadea, odličnog učitelja Muslihudina al-Kastalanija (Muslihuddin al-Qastalani) i savršenog imama Mu'arrif-zadea. Istakao se u svim znanostima i nadmašio druge pa se pročuo po vrlinama i savršenstvu, kao što je o njemu i rečeno:

Savršenstvo se raspršilo, ali je skupljeno
Skupljeno je u njemu, to je ukratko rečeno.

a ja kažem stih:

Nije imao slična na svijetu među velikanima,
Bio je među njima kao Sunce među zvijezdama.

Cijelo je svoje vrijeme trošio na vjerske nauke. O raznim disciplinama je pisao ispravljajući djela starih i kasnijih učenjaka. Noć i dan su se zamarali, a njegovo se pero nije zamaralo. Dani i godine bili su kratki, a njegovom poletu i zanosu nije bilo kraja. Za dokaz njegova visokog poleta dovoljno je istaći da je on obnovitelj islama koncem
fol. 83a devetog stoljeća po hidžretu. Napisao je mnogo priručnika o teškim i važnim pitanjima čiji broj doseže blizu stotine.[63] Među njegovim brojnim vrijednim djelima su: *Tafsīr*, koji

[62] Isto

[63] I. Parmaksizoğlu navodi preko dvjesta djela Kemal paša-zadea. Vidi njegov članak o Ibn Kemalu u *Islam Ansiklopedisi* 62. cüz, Istambul, 1954., 561-566.

je zamalo nedovršen, smrt ga je pretekla u tome, *Glosa na djelo Kašāf*, *Glosa na dio Hidāje*, jedno djelo o fikhu koje je nazvao *Islah*, to djelo je komentirao i komentar nazvao *Al-Īḍāh*, jedno djelo o osnovama dogmatike koje je nazvao *Tagyīr at-tanqih* i kasnije ga komentirao, jedno djelo o kelamu, koje je nazvao *Taǧwīd at-taǧrīd* i sam ga komentirao, jedno djelo o arapskoj stilistici koje je sam komentirao, *Glosu na Sejid Šarifov Komentar djela Al-Miftah*, jedno djelo o nasljednom pravu kome je sam napisao komentar, *Glosu* djela o Talvih te *Glosu djela At-Tahāfut*, koje je napisao Hodža-zāde. To su samo ona djela koja su rasprostranjena među narodom, a broj onih koje nije sasvim dovršio nego su ostala u konceptima znatno je veći. Bio je sposoban kao pjesnik i stilist na perzijskom i turskom jeziku. Na perzijskom jeziku napisao je *Niǧāristan*, a značajnih djela ima i na turskom jeziku. Među njima je *Povijest Osmanske dinastije*, nek ih Bog vječno sačuva, koju je sročio prekrasnim stilom. Sva djela su mu u svijetu prihvaćena i kruže među obrazovanim krugovima. Riječju, oživio je nauku nakon njene dekadence i učinio suvišnim spominjanje starih učenjaka. Kod
fol. 83b njega su studirali i diplomirali fikh mnogi učenjaci i ugledni ljudi. Među njima je njegov prisni drug i uzvišeni prijatelj, moj učitelj, odlični šejh i savršeni učitelj, šejh Haǧǧ Efendi, odlični učenjak i kadija Muhjudin Muhamed ibn Abdulah (Muhyuddin Muḥammad b. Abdullah) znamenit kao Muhammad bey, kadija Egipta, pobožni učenjak, kadija Hidajetulah ibn Jar Ali al-Adžemi (Hidāyatullah b. Yar ʻAli al-ʻAǧami), kadija u Mekki, kadija Muhjudin ibn Husamudin (Muhyddin b. Husamuddin), zvani Kara Čelebi, kadija carigradski i drugi. Umro je 940.[64]

Dvadeset osmi: Šejh, pobožni učenjak, odličan i savršen učitelj Haǧǧ Efendi, prozvan Kara Yilan, Kemal-paša-zadeov asistent. Početne je nauke svršio u mladosti u Istanbulu te je postao Kemal paša-zadeov asistent i po-

[64] Počinje 23. jula 1533.

vjerenik njegovih fetvi (pravnih decizija). Potom je odabrao mirovinu za vrijeme koje je predavao u medresi vezira Ali-paše u gradu Čataldži blizu Istambula. On je bio prvi profesor te medrese. Predavao je koristeći narodu oživljavanjem mnogih disciplina koje su bile zamrle. Obnovio ih je onako kako je to naučio od svoga profesora. Često je postio i mnogo se molio, pobožno i dobroćudno trpeći siromaštvo. Držao se i ophodio onako kako to čine ljudi koji posjeduju produhovljenost, okićen lijepim ćudima i dobrim osobinama. Pamtio je većinu djela svog učitelja, a
fol. 84a najpoznatija učiteljeva djela je predavao naizust. Pred njim su studirali i diplomirali fikh mnogi učenjaci i od njega je svako imao koristi. Učenici su mu nalazili sreću i blagodati u njegovim darovima a ponosili su se njegovim lijepim raspravama. Iako mu je pred kraj života vid oslabio i nemoć njime ovladala, predavanja nije napuštao do smrti. Doživio je preko sto godina, a umro je 983.[65] godine. Ukopan je pred džamijom blizu svoje medrese.

Sveznajući Gospodar je omogućio ovom svom slabašnom robu da sakupi cjelovit niz učenjaka i rasčlani biografije učitelja i velikih šejhova u najljepšem poretku i najsavršenijem redu sve do posljednjeg vjerovjesnika, neka je božji mir i spas na njemu i ostalim poslanicima.

A kako je uzvišeni Allah i mene obdario, učinivši me da služim učenjacima islama i iz svoje dobrote mi učinio dobročinstvo počastivši me službom na ovom mjestu, ja sam se povinovao zapovijedi našega Gospodara: "Što se tiče blagodati tvoga Gospodara, o njima pričaj!" Priklonio sam se Njemu da ne budem od onih koji nisu zahvalni i ne ističu božje blagodati, te sam spomenuo nešto o svome životu, o svojoj nadi i svojim djelima pri kraju ovih časnih ljudi, nadajući se da će se oni za mene zauzeti na sudnjem danu.

Kažem, moleći Uzvišenog da mi oprosti, a cijenjenu braću i drugove da me ispričaju:

[65] Počinje 12. aprila 1575.

Dvadeset deveti je ovaj slabi i siromašni rob svoga
fol. 84b Gospodara stvoritelja Hasan sin Turhana, sin Davuda, sin Jakuba ad Dibī al-Akhisari, kadija u Pruscu, neka onaj koji prašta oprosti njemu i njima. Pričao je moj otac – neka ga Bog obaspe svojim zadovoljstvom – a i neki pouzdani ljudi, njegovi vršnjaci, da je njegov djed Jakub živio dvjesta dvadeset sedam godina i da se rodio u blizini Rumske Iskenderije (Skadra), zatim je doselio u selo Zib blizu Prusca (Aqhisar).[66] Tada je bio kršćanin. Potom ga je Bog, koji sve prašta, uputio da prijeđe na islam u vrijeme dolaska Mehmed-hana Osvajača u osvajanje Prusca. U islamu je živio sve do početka vladavine sultana Sulejman-hana, Bog mu se smilovao i oprostio mu! A moj rahmetli djed Davud živio je sedamdeset godina i prisustvovao mnogim bojevima, a poginuo je opsjedajući hrvatsku tvrđavu, zvanu Vrana.[67] Otac mi je živio u zadovoljstvu i pobožnosti devedeset šest godina. Umro je u Pruscu 994.[68] Čuo sam od svoje rahmetli majke da sam rođen u petak iza ikindije (poslijepodnevna molitva) u mjesecu ramazanu 951. godine[69] za vrijeme vladavine pravednog sultana Sulejman-hana, sina Selim-hana, unuka sultana Bajazid-hana, a praunuka sultana Mehmed-hana Osvajača.

Zatim sam počeo učiti kad mi je bilo dvanaest godina. Pošto sam završio početne nauke u našim krajevima, odem
fol. 85a u Carigrad u početku vladavine sultana Selim-hana, sina sultana Sulejman-hana. Učio sam kod mnogih učenjaka i

[66] Šabanović (vidi: *Hasan Kafi Pruščak* POF XIV-XV, str. 11) dokazuje da ovaj podatak ne može biti tačan iz više razloga. Prvo, Prusac nije definitivno potpao pod tursku vlast u vrijeme Mehmeda Fatiha pa ni Kafijev predjed Jakub nije mogao primiti islam u to vrijeme; drugo, u popisu iz 1516. selo Zib ima samo tri muslimanske kuće, a među njima nema domaćinstva Jakubovog, dok ga u popisu od 1540. nije moglo ni biti jer je već umro. Proizilazi da je Kafijev pradjed doselio u vrijeme između ova dva popisa i u to vrijeme i umro. Što se tiče podataka da je živio 227. godina radi se vjerovatno o grešci za sto godina.

[67] Vrana je osvojena 1538. godine.

[68] Počinje 23. decembra 1585.

[69] 16.XI. – 15.XII.1544. godine.

bio na praksi kod poznatih autoriteta te pristupih službi vrijednog i savršenog šejha, učenog i marljivog profesora, asistenta imama Kemal-paša-zadea, koji je bio umirovljeni profesor u gradu Čataldži, kako je to spomenuto u njegovoj biografiji. Postao sam njegov učenik i naslađivao se njegovim društvom, prihvatajući svjetlo iz njegovih časnih dahova i crpeći iz mora njegovih prekrasnih rasprava. Tako sam od njega naučio ono što znam, Bog neka mu rajem nadoknadi!

Među mojim velikim učiteljima i vrijednim i poštovanim šejhovima je i učenjak u tefsiru (tumačenju *Kur'ana*) i usulu (dogmatici) kadija hrabre rumelijske vojske, kasnije anadolske, vrli profesor poznat kao 'Ağam, a čuven kao Mulla Ahmad al-Ansari. Neka ga u miru sačuva Stvoritelj Gospodar!

Zatim vrli šejh i učenjak u rješavanju teških mjesta u ajetima[70] i hadisima, kadija i muftija u gradu Sarajevu, prvak visokih šejhova, oslonac odličnih učenjaka Abu al-Ma'ali Mevlana Bali sin Jusufa, poznat pod nadimkom "Učitelj velikog vezira". Posljednji pred kojim sam studirao i u čijem sam društvu uživao je prvak šejhova Meke i Medine, učitelj indijskog sultana Dželaludina el-Ekbera (Ğalāluddin al-Akbara) i kadija njegove hrabre vojske, ekselencija šejh Mir Gadanfer ibn Džafer al-Huseini (Mir Gadanfar b. Ğa'far al-Husayni),[71] koji boravi u mirovini u Osvijetljenoj Medini. Neka me Bog zajedno s njima proživi u skupini časnih i čestitih ljudi i u društvu s onom desetoricom koje je Poslanik obradovao rajem još dok su bili živi.

Kad mi je Bog dodijelio sposobnost u nekim disciplinama i znanje u nekim znanostima, povratio sam se u
fol. 85b svoj Prusac godine 983.[72] te mi je Bog dao da i ja oko sebe okupim učenike i da im predajem. Uz pomoć Allaha sam počeo pisati i neka djela. Prvo djelo koje sam napi-

[70] Rečenica (stih), odnosno odlomak u *Kur'anu*.

[71] Bio je učitelj čuvenog indijskog sultana iz dinastije Velikih Mogula Ekber Šaha, a mirovinu je provodio u Medini, gdje ga je Kafi upoznao.

[72] Počinje 12. aprila 1575.

sao bio je *Traktat o utvrđivanju značenja izraza "čelebi"*. Potom sam napisao *al-Kafi*, kratko djelo o logici, godine 988.[73] Onda sam imenovan kadijom u pruscu (Akhisaru) godine 991.[74] pa sam napisao i komentar spomenutog djela o logici, do konca poglavlja o pojmovima. Napisao sam djelo o molitvi *Vrt molitve*, koje je kruna ispoljavanja pobožnosti, u kome sam komentirao djelo *Kratko izlaganje o molitvi* imama Kemal-paša-zadea 996.[75] Otputovao sam zatim u Carigrad, a onda sam imenovan kadijom u Srijemskoj oblasti. Držeći predavanja i obavljajući kadijsku službu, bavio sam se i pisanjem nekih djela te sam započeo pisati djelo *Pravac kojim se stiže do nauke o dogmatici* (Samt al-wusūl ila'ilm al-uṣūl). Tada me je Bog počastio čašću obavljanja hodočašća u godini kojom se navršavala hiljadita godina po hidžri. S božjom pomoću sam dovršio to spomenuto djelo na tome sretnom putu. Djelo sam dao na recenziju učenjacima Jerusalima i Damaska, potom odličnim šejhovima Meke i Medine, a naročito svome učitelju Mir Gadanferu, Bog mu čast podigao! – pa pošto su djelo pozitivno ocijenili, počastili su me velikim svojim dobročinstvom – neka Allah počasti i njih na sudnjem danu! Kada sam se kasnije vratio u prijestolnicu, pokazo sam djelo odličnim rumskim učenjacima koji su nadmašili druge u svim znanostima i disciplinama – Bog im čast podigao! – pa pošto su pozitivno ocijenili djelo, tražili su od mene, ako mi vrijeme dopusti, da ovo djelo komentiram. U tom međuvremenu sam imenovan kadijom u nekim mjestima oko Prusca, i to 1001. godine. Kad je nastao ustanak i pobuna kralja u Erdelju, te izbio rat i otpočela borba, počeli se manifestirati nered i obijest namjesnika i službenika, napustio sam sudstvo, sklonio se u svoje rodno mjesto Prusac i počeo učenicima predavati glavne i sporedne vjerske i svjetovne znanosti. Napisao sam komentar svome djelu *Samt al-*

[73] Počinje 17. februara 1580.
[74] Počinje 25. januara 1583.
[75] *Počinje 2. decembra 1587.*

-wusūl 1004. godine.[76] Ove godine sam napisao i djelo *Temelji mudrosti o uređenju svijeta.*

Krajem te godine krenuo je naš, od Boga osnaženi sultan, u rat koji se zove "Rat kod Egre" ili "Vojna Tabor". Naš sultan je sultan harema u Meki i Medini, vladar dva mora i dva kopna, vladar vladara svih naroda, sultan rumskih, arapskih i perzijskih sultana, koji je istakao zastave pravde, spriječio nasilje, koji ukazuje pažnju učenjacima; njegov polet i velikodušnost usmjereni su k obnavljanju i pomaganju uzvišenog šerijata, koji je od Boga pomognut da pobijedi neprijatelje u vojni Tabor, osmanski sultan, drugi osvajač, sultan Mehmed-han al-Gāzi, sin sultana Murad-hana sina sultana Selim-hana sina slutana Sulejman-hana – Bog mu pomogao i čuvao ga u svim vremenima kao što ga je pomogao i sačuvao u ovom vremenu!

fol. 86b I mi smo krenuli u rat iz Prusca u subotu četvrtog muharema 1005. godine[77] i stigli smo u slutanov tabor pod tvrđavom poslije početka opsade u subotu trećeg safera iste godine. S božjom pomoću i nastojanjem i zauzimanjem našeg sultana osvojena je tvrđava u subotu devetnaestog istoga mjeseca. Nastupila je, potom, borba i tučnjava s nevjerničkom vojskom svih sedam zlikovačkih neprijateljskih vladara, ali kad je stigla božja pomoć, u subotu četvrtog rebiul-evela, pobijeđeni su i pobijeni nevjernici. Tako se naš polazak dogodio u subotu, dolazak u sultanov tabor u subotu, osvojenje tvrđave u subotu, poraz neprijatelja u subotu, naš povratak s drugog konaka u subotu i dolazak u Prusac sretno, s dobitkom, u subotu. To je zato što je Poslanik rekao o putovanju: "Bog je dao sreću u četvrtak i subotu." Hvala Bogu što smo prisustvovali ovoj velikoj vojni i bili prisutni u tom žestokom okršaju.[78]

[76] Počinje 6. septembra 1595.

[77] Počinje 28. augusta 1596.

[78] S obzirom na to da je Kafija pisao ovo djelo nešto docnije, vjerovatno je neke podatke zaboravio. Tako se može utvrditi da samo jedan od ovih pet datuma pada zaista u subotu, i to pad Egera (po Kafiji 12.10.1596.), za dva se zna da nisu bili u subotu, a za preostala dva nemamo sigurne podatke.

Na ovom sretnom i pobjedonosnom putu pokazao sam svoje djelo o uređenju svijeta sultanovim ljudima, vezirima i velikim učenjacima. Oni su ukazali pažnju njemu i složili se da bi bilo bolje da ga protumačim turskim jezikom pa da se onda ponudi sultanu kako bi se njime koristili i činovnici carskog divana. Zatim su ovog sitnog ubožnika natjerali da se prihvati kadiluka u Pruscu. Pokorio sam se njihovom naređenju i odlučio navedeno djelo rastumačiti kako mi je zapovjeđeno. Pošto sam ga rastumačio vrlo jasnim stilom, u redžepu 1005. godine[79] ostavio sam kadiluk i krenuo u prijestolnicu – Konstantinopol – neka ga Bog čuva u sjeni njegova vladara od svake nesreće i neka ga obaspe blagoslovom i srećom. Pa kad je svratio pozornost onaj u čijoj je ruci postavljanje i razrješavanje – neka Allah učini veličanstvenim njegovo izlaganja – na njega zajedno s drugim mojim djelima visokoj porti, neka to uvijek bude mjesto gdje se obraća i nek postoji kao sklonište znanstvenika, časno sultanovo oko je bacilo jedan pogled po tim papirima. Ja se nadam da će moji spisi biti kao cvijet u vrtu i vid u oku pa zato vjerujem, pošto je sultan na njih obratio dio svoje pažnje, da će biti oslonac prvaka i mjesto njihova pogleda.

fol. 87a

Sultan mi je, Bog neka mu vladavinu ovjekovječi i državu zauvijek sačuva, dao svojim časnim i uglednim pismom prušački kadiluk kao doživotnu mirovinu s uvjetom da predajem učenicima tih krajeva i darovao me dobrom količinom svoga dara. Bog mu rajem naknadio i mjesto mu u susjedstvu svoga miljenika i odabranika dao, a široka sjena pravde njegove i njegova vezira neka se razastre po cijeloj površini zemlje uz pažnju učenjaka i dobrih ljudi dok se zemlja okreće, a bistru vodu njihove darežljivosti nek učini izvorom siromaha i nemoćnih dok teče dana i vijekova!

U sreći njihove vladavine ja sam ovu lijepu knjižicu napisao godine 1008.[80] Zatim sam uzeo da s božjom po-

[79] Od. 18.II. do 19.III.1597.
[80] Počinje 24. jula 1599.

moću dotjeram neke svoje koncepte, a to je djelo *Tamḫis*
fol. 87b *at-talḫīs*, o arapskoj stilistici i djelo *Rawḍāt al-ğannāt fi usul al-i'tiqad* o kelamu. Boga molim da me uputi na pravi put pri dovršavanju i dopunjavanju i da mi pomogne ispuniti namjeru tačno i dobro.

Pošto je sasvim isteklo vrijeme izlaganja, pomoću Allaha sveznajućeg Gospodara, dodajem moleći plemenite ljude da me ispričaju:

Trideseti: Oni koji su učili kod ovog slabog i ubogog roba, moji učenici koji su se od mene okoristili – neka ih Allah učini svojim pobožnim robovima i nek me s njima u društvu, u skupini učenih i dobrih ljudi poživi!

Jedan od najuglednijih mojih učenika i mudžahida[81] i najboljih mojih prijatelja iz Prusca ponos je pravednih kadija, Alauddin Ali sin Mustafe sin Husammudina zvani Šehović Šayhi-zade.[82]

Zatim dobri, plemeniti, mudri, koji pazi na učiteljeva prava prema svome znanju i odgoju, kadija Muhamed sin Ahmed sin Sejfudin zvani Agić (Ağa-zâde).

Potom uzor dobrih ljudi, dječiji učitelj Mula Muhamed sin Hasan imam i propovjednik. Bog ih sve sačuvao i uzvisio ih s ostalim drugovima i prijateljima za vrijeme obračuna na sudnjem danu!

fol. 88a Ovo je kraj knjige, a Bog najbolje zna što je pravo i Njemu ćemo se svi vratiti. Ja skrušeno molim razumne ljude i želim od svoje braće i prijatelja da ovu knjigu gledaju okom koje prašta, a ne okom koje mane traži i ako u njoj nađu nešto pogrešno, neka to izliječe kao mudar ljekar. Upućujem sveznajućem Bogu molbu, koju mu je upućivao i njegov plemeniti polazak, pa velim: Bože, spasi me od nekorisne nauke, od srca koje nema skrušenosti, od molbe koja neće biti uslišena i od nezastidne duše!

[81] Ovdje znači trudbenik ili saborac.

[82] Šejh Ali Šehović je naš pjesnik na turskom jeziku. Vidi H. Šabanović, *Književnost Muslimana BiH na orijentalnim jezicima,* Sarajevo, 1973., str. 249-251.

Bože, povećaj mi znanje i udruži me s dobrim ljudima, obaspi me svojom milošću Ti, koji najviše obasipaš milošću. Hvala Bogu na svršetku i Njegovu daru, a Božja milost neka je na posljednjem vjerovjesniku i prvaku svih ljudi, na njegovom plemenitom rodu i velikim drugovima, sve dok se papir bude smijao uz plač pera i tekle suze dana prevrćući oči mjeseca i godina!

Druga stranica djela Nizam al-'ulama rukopis, GHB, R 1930 (fol. 66a).

Početak djela Nizam al-'ulama rukopis, GHB, R 1930 (fol. 65b).

PRILOZI

BIBLIOGRAFIJA RADOVA HASANA KAFIJE PRUŠČAKA

Bibliografija radova Hasana Pruščaka daje se hronološkim redom nastanka pojedinih djela. Uz svako djelo, ukoliko je do sada pronađeno, dati su podaci o rukopisima (u kojoj se rukopisnoj zbirci nalazi i njegova signatura, podaci o prepisivaču, vremenu i mjestu nastanka prijepisa ili autografa, ukoliko smo do tih podataka mogli doći), zatim podaci o eventualnom štampanom izdanju i prijevodima.

Bibliografija je završena 1982. godine, a za njenu izradu kao polazište i izvanredan osnov poslužila nam je studija dr Hazima Šabanovića,[1] a zatim radovi Mahmuta Traljića,[2] Muhameda Ždralovića,[3] dva katalozi orijentalnih rukopisa Gazi Husrev-begove biblioteke koje je sačinio Kasim Dobrača, kao i brojni inozemni katalozi koji će biti citirani. Uz to, radeći na ovoj knjizi smo konsultirali inventarske knjige naših većih zbirki orijentalnih rukopisa.

Od vremena objavljivanja te bibliografije, pa do danas, u svijetu je na području katalogizacije orijentalnih rukopisa učinjeno izuzetno mnogo. Ovo se posebno odnosi na Tursku u čije izuzetno bogate fondove sada imamo daleko bolji uvid posredstvom edicije kataloga pod naslovom *Türkije Yazmalari Toplu Kataloğ*

[1] Hazim Šabanović, *Književnost Muslimana BiH na orijentalnim jezicima (Bibliografija)*, "Svjetlost", Izdavačko preduzeće, Sarajevo, 1973., str. 153-192.

[2] Mahmud Traljić, "Orijentalna rukopisna djela domaćih autora u Narodnoj biblioteci Bosne i Hercegovine", *Bibliotekarstvo*, Društva bibliotekara Bosne i Hercegovine, godina XVI/1970., broj 4, str. 55-64.

[3] Muhamed Ždralović, "Djela Hasana Kafija u Orijentalnoj zbirci JAZU", *Život*, (Sarajevo) septembar 1977., god. XXVI, knj. LII, br. 8, str. 289-303.

(*The Union Catalogue of Manuscripts in Turkey*) i drugih pojedinačnih kataloga. Također treba spomenuti veliki i izuzetno koristan projekat pomoći u katalogizaciji orijentalnih rukopisa koja je pružena nekim zemljama Afrike, Azije i Istočne Evrope Fondacije *al-Furqan* što je rezultiralo, do početka 1999. godine, sa 25 novih kataloga.

U Bosni i Hercegovini je na polju obrade i katalogizacije orijentalnih rukopisa u proteklom periodu objavljeno pet novih kataloga: tri u Orijentalnom institutu (*Katalog perzijskih rukopisa Orijentalnog instituta* S. Trake, *Katalog turskih rukopisa franjevačkih samostana u Bosni i Hercegovini* V. Boškova i *Katalog rukopisa Orijentalnog instituta – Lijepa književnost* S. Trake i L. Gazić) i dva u Gazi Husrev-begovoj biblioteci (sv. III, Z. Fajića i sv. IV, F. Nametka). U većem broju ovih kataloga evidentirana su i predstavljena i djela našeg Hasana Kafije Pruščaka. U bibliografiju smo unijeli samo nove podatke iz domaćih zbirki orijentalnih rukopisa, uključujući i podatke iz Bošnjačkog instituta u Zürichu. Naime, poznato je da njen najveći dio čine rukopisi iz Bosne i Hercegovine. Za ostale podatke istraživače i čitaoce upućujemo na citirane kataloge. I ovdje je riječ je o djelima koja su nam i do sada bila poznata u dva ili više primjeraka. Nova i do sada nepoznata djela nisu evidentirana. Ipak, još uvijek smatramo da Pruščakova bibliografija nije konačna.

Što se tiče podataka koji se prezentiraju, treba reći da se ovdje daju podaci za 138 rukopisa koji, prije svega, ukazuju na svojevremenu izuzetno veliku popularnost Pruščakovih djela. Osim toga, pronađen je i, za sada, prvi i jedini Pruščakov autograf. Radi se o autografu djela *Nūr al-yaqīn fī uṣūl ad-dīn* (ovdje pod brojem XVI/2) koji je nastao 1605. godine On na prvoj stranici pruža autentične podatke o bici pod Ostrogonom, načinu i vremenu osvojenja ostrogonske tvrđave i mjesta Višegrada u Mađarskoj.

Ova bibliografija obuhvata sedamnaest Pruščakovih djela. Neki istraživači su, naročito oni koji su pisali prije pojave Šabanovićeve studije, Hasanu Kafiji Pruščaku pripisivali još jedan broj radova. Najčešće su spominjana djela *Tārīḫ-i ġazawāt-i Egri* (Istorija boja pod Jegrom), *Šarḥ al-Kāfiya* (Komentar Ibn Ḥāǧibove arapske sintakse *al-Kāfiya*) i *al-Munīra*. Mada je u svojoj studiji dr. Hazim

Šabanović sasvim argumentirano pokazao da ta djela ne pripadaju Pruščaku, ipak su neki orijentalisti i dalje ostali na starim tvrdnjama bez novih podataka, nadajući se da će biti pronađena.[4] Iako smo istraživanjima nastojali naći neke nove podatke o ovim djelima, konsultirajući raspoložive kataloge i inventarske knjige, literaturu i same rukopise, nismo naišli na bilo šta što bi nam dalo povoda da ova djela ponovo evidentiramo, barem kao moguća. Tako, na primjer, za djelo pod naslovom *Tārīḫ-i ġazawat-i Egri* svi podaci ukazuju da je zabuna, već kod M. Tahira[5] pa dalje, nastala najvjerovatnije zbog toga što neki rukopisni primjerci poznatog Pruščakovog djela *Temelji mudrosti o uređenju svijeta* – koje je i inače ponuđeno na uvid sultanu Mehmedu III. za vrijeme osmanskog pohoda na Jegar i u kojem se na više mjesta, a posebno u Predgovoru, govori o tom pohodu i slavi pobjeda – nose naslov *Tārīḫ-i ġazawat-i Egri* ili *Egri Melhamesi Tarihçesi* ili *Tārīḫ-i sefer-i Egri*.[6] Isto tako stvar stoji i s navodnim Pruščakovim djelom *Šarḥ al-Kāfiya* (Komentar Ibn Ḥāğibove arapske sintakse). Zabunu je, najvjerovatnije, stvorio Evlija Čelebi[7] predpostavljajući da se radi o komentaru na vrlo popularno Ibn Hadžibovo gramatičko djelo *al-Kafija* (Dovoljan repetitorij) čijih se više stotina primjeraka može naći u našim zbirkama, a riječ je, zapravo, o djelu iz oblasti logike za koje Pruščak kaže: "...nazvao sam ga po svom imenu '*Kafi*'" (ovdje pod brojem II/1, fol. 2a), ili o komentaru na ovo djelo (ovdje III).

I od ovih sedamnaest djela koja će biti evidentirana problematično ostaje djelo pod naslovom *Risāla fī ba'd masā'il al-fiqh* (Rasprava o nekim pravnim pitanjima, ovdje pod brojem VIII). U istra-

[4] Vidi, na primjer: Omer Nakičević, *Hasan Kafija Pruščak – pionir arapsko-islamskih nauka u Bosni i Hercegovini*. Sarajevo, 1977., str. 49-51 i Mustafa A. Mehmed, "La crise ottomane dans la vision Hasan Kiafi Akhisari" (1541.-1616.), *Revue des etudes sud-est europeennes*, (Bucarest) 1975. Tome XIII, № 3, str. 385-402.

[5] M. Tahir, *Osmanlı mü' elifleri*. Sv. I, Istanbul, 1333., str. 277.

[6] Rukopis u Istanbulu, Bayazit kütüphanesi, br. 5172 (fol. 2b-40a), nosi naslov *Tārīḫ-i Egri* (fol. 1a) i *Sefer-i sultan Muhammed han be-Egri* (fol. 2a).

[7] Evlija Čelebi, *Putopis. Odlomci o jugoslovenskim zemljama*. Preveo, uvod i komentar napisao Hazim Šabanović, Sarajevo 1967., str. 133.

živanjima nismo uspjeli pronaći rukopis pod tim naslovom. Šta je navelo M. Handžića[8] da ga uvrsti u Pruščakovu bibliografiju? Da li se radi o nekom kodeksu koji predstavlja zbornik kraćih rasprava iz oblasti fikha, među kojima su i rasprave ovdje evidentirane pod brojevima IV i VII, ili je to, možda, Handžić zaključio na osnovu nekog rukopisa kao onog iz Orijentalnog instituta pod brojem R 4781 (ovjde XVI/3), na čijoj je prvoj stranici krupnim slovima ispisan naslov *Šarḥ al-Fiqh al-akbar*, a radi se zapravo o djelu *Nūr al-yaqīn*... ili je zaista vidio djelo pod tim naslovom, nismo mogli sa sigurnošću utvrditi. Zbog toga ga i dalje ostavljamo kao mogući naslov. U bibliografiju, kao posebne jedinice, nije uvrštena nekolicina za sada pronađenih Pruščakovih stihova na arapskom jeziku. Neki su, kao na primjer kratki panegirik (pet distiha na arapskom jeziku) u slavu rumelijskog kazaskera Bustan-zade Mehmeda uz djelo *Sayf al-quḍāt*... (ovdje pod brojem VII), prigodnog karaktera i sastavni dio samog djela. Nešto duža "Prusačka himna – vojna koračnica", koju je u prijevodu dao dr. Omer Nakičević, zaslužila bi pažnju, ali nam prevodilac u svom radu nije pružio nikakve podatke na osnovu kojih bi se ona zaista mogla priključiti ostalim Pruščakovim djelima.[9]

U ovom radu ćemo se, radi lakšeg snalaženja za oznaku pojedinih rukopisnih zbirki, kataloga i inventarskih knjiga, koristiti slijedećim kraticama:

Berlin KBB = W. Ahlwardt, *Verzeichniss der arabischen Handschriften der Königlichen Bibliothek zu Berlin. Berlin, 1889. Bde. I-X. W. Pertsh, Die handschriften-verzeichnisse der Königlichen Bibliothek zu Berlin. Verzeichniss der türkischen Handschriften*, Berlin, 1889.

Bratislava UK = Univerzitetna knižnica. Kataloški broj se daje prema *Arabische, türkische und persische Handschriften der Universitätsbibliothek in Bratislava.* Unter der Redaktion Jozef Blaškovičs bearbeiteten: Karel Petráček, Jozef Blaškovič, Rudolf Veselý. Bratislava, 1961.

[8] Memed Handžić, *Književni rad bosansko-hercegovačkih muslimana,* Sarajevo, 1934., str.

[9] Omer Nakičević, *Hasan Kafija Pruščak*... str. 39-40.

Cluj BARPR = Rukopisna zbirka u biblioteci Akademije znanosti Socijalističke Republike Rumunije, filijala Cluj.
Drezden BRD = Biblioteka regije Drezden. Katalog H. O. Fleischer, *Catalogus codicum manuscriptorum orientalium Bibliothecae Regiae Dresdenis*, Leipzig, 1831.
Istanbul TSMK Karatay TYK = Fehmî Edhem Karatay, Topkapi Sarayı Müzesi Kütüphanesi. Türkçe yazmalar kataloğu. Istanbul, C. I-II, 1961.
Istanbul TSMK Karatay AYK = Fehmi Edhem Karatay, Topkapi Sarayı Müzesi Kütüphanesi. Arapça yazmalar kataloğu. Istanbul, C. I 1962; C. II 1964; C. III 1966; C. IV 1969.
Kairo = Fu'ād Sayyid, *Fihrist al-maḫṭūṭāt*. Sv. I-III, al-Qāhira, 1961-1963.
Konya Mevlana Müzesi = Abdülbaki Gölpinarli, *Mevlana Müzesi. Yazmalar kataloğu* II. Ankara, 1971.
Leipzig = H. O. Fleischer, *Codices arabici, persici, turcici*. In: *Catalogus librorum manuscriptorum qu in bibliotheca senatoria civitatis Lipsiensis adsarvantur*. Grimma, 1838.
London BM = London British Museum. Kataloški broj prema: CH. Rieu, *Catalogue of the Turkisch Manuscripts in the British Museum*. London, 1888.
Paris BN = Bibliothèque nationale. Katalozi: E. Blochet, Bibliothèque nationale. *Catalogue des manuscrits turcs*. Supplément Turc. Tome I, II, Paris 1932-1933. M. Le Baron de Slane, *Bibliothèque nationale. Catalogue des manuscrits arabes*. Fasc. I-III, Paris, 1883-1895.
Sarajevo GHB = Gazi Husrev-begova biblioteka Sarajevo. Dat je kataloški broj koji se odnosi na: Kasim Dobrača, *Katalog arapskih, turskih i perzijskih rukopisa*. Sv. I, Sarajevo 1963. godine i sv. II, Sarajevo 1979. ili inventarski broj, ukoliko rukopis nije kataloški obrađen.
Sarajevo GHB_3 = Gazi Husrev-begova biblioteka Sarajevo. Kataloški broj prema: Zejnil Fajić, *Katalog arapskih, turskih i perzijskih rukopisa*. Sv. II, Sarajevo, 1991.
Sarajevo GHB_4 = Gazi Husrev-begova biblioteka Sarajevo, Kataloški broj prema: Fehim Nametak, *Katalog arapskih, turskih, perzijskih i bosanskih rukopisa*. Sv. IV, London-Sarajevo, 1998.

Sarajevo GHB$_5$ = Gazi Husrev-begova biblioteka Sarajevo, Kataloški broj prema: Zejnil Fajić, *Katalog arapskih, turskih, perzijskih i bosanskih rukopisa.* Sv V, London-Sarajevo, 1999.

Sarajevo IAS = Istorijski arhiv Sarajevo. Dat je broj po inventarskoj knjizi. Kol. MTO označava da se rukopis vodi pod posebnim brojem u kolekciji Mehmeda Teufika Okića.

Sarajevo NBBiH = Narodna i univerzitetska biblioteka Bosne i Hercegovine. Dat je inventarski broj.

Sarajevo OI = Orijentalni institut u Sarajevu. Dat je nekadašnji inventarski broj rukopisa.

Visoko FG = Profesorska knjižnica Franjevačke gimnazije u Visokom. Dat je inventarski broj i kataloški broj prema: Vančo Boškov, *Katalog turskih rukopisa franjevačkih samostana u Bosni i Hercegovini.* Orijentalni institut u Sarajevu, Posebna izdanja XV, Sarajevo, 1988.

Wien OA = A. Krafft, *Die arabischen, persischen und türkischen Handschriften der K. k. Orientalischen Akademie zu Wien.* Wien, 1842.

Zagreb OZJA = Orijentalna zbirka Jugoslavenske akademije znanosti i umjetnosti Zagreb (sada: Hrvatske akademije znanosti i umjetnosti). Dat je inventarski broj rukopisa.

Zürich BI = Bošnjački institut u Zürichu. Daje se inventarski broj manuskripta (Ms) i kataloški broj prema: Fehim Nametak i Salih Trako: *Katalog arapskih, perzijskih, turkih i bosanskih rukopisa iz zbirke Bošnjačkog instituta.* Sv. I, Zürich, 1997.

اواخر رجب المرجب لسنة ست والف من
الهجرة النبوية ثم تبييضه وتكميله في غزوة فتح استرغون
صانها الله عن نكبات المنون مع تشتت البال
في كثرة الاشتغال بالمشاورة والآراء لما في ارباب
الفتح والظفر وتدبير احوال العسكر مع الوزير الكبير
المظفر الغازي محمد پاشا يسره على ما شاء في اوائل
جمادى الاولى لسنة اربع عشرة والف وقد وقع الفراغ
من تسويد هذا الشرح بعد الفتح والعود
في اوائل رجب المرجب للسنة
المذكورة بقلعة اوسك
ثم عن تبييضه واكماله
بعون الله تعالى وافضاله
بقلعة الحصار
صينت عن
طوارق الاشرار
في اواخر
شهر شوال
الكريم
لسنة
خمس عشرة
والف
والحمد لله رب العالمين

Knjiga djela "Cvijeće bašča – komentar rajskih perivoja". Rukopis iz privatne kolekcije Habibe Mehmedbašić iz Stoca (fol. 83b).

BIBLIOGRAFIJA RADOVA

I *Risāla fī taḥqīq lafẓ "čalabī"* (Rasprava o značenju riječi "čelebi"). Djelo je nastalo između 983. i 988. godine (1575.-1580.).[10] Ova rasprava spominje se i pod naslovom *Risāla fī bayān lafẓ "čalabī"*.

Rukopisi:

1. Sarajevo, GHB, inv. br. 946 (fol. 51b-52a), Kat. Dobrača 896/4.
2. Sarajevo, GHB, inv. br. 98 (fol. 18). Kat. Dobrača 1894/3. Prepisao M. Handžić 1926.
3. Sarajevo, GHB, inv. br. 3697 (fol. 218). Kat. Dobrača 1404/2.
4. Sarajevo, GHB, inv. br. 2649 (fol. 37). Kat. Dobrača 1457/3.
5. Sarajevo, GHB_4, inv. br. 2163. Kat. Nametak 3071 (fol. 6a)
6. Sarajevo, GHB_5, inv. br. 4771. Kat. Z. Fajić, 3492, 2.
7. Zagreb, OZJA, № 746/X (fol. 123b-124a).

Izdanja:

1. Fehim Nametak, *Traktat o izrazu "čelebi" Hasana Kafi Pruščaka i kasnija upotreba te riječi*. "Anali Gazi Husrev-begove biblioteke", knj. II-III/1974., str. 35-36. (Fotokopija rukopisa, Sarajevo, GHB br. 946).

[10] Hasan Kafija Pruščak, *Niẓām al-'ulamā'*..., rukopis, Bratislava, UK, TF 136, Kat. Blašković, 74, fol. 53b; Sarajevo, GHB, vr. 946, fol. 48a.

Prijevodi:

1. Fehim Nametak, *Traktat o izrazu "čelebi"*... str. 37-38.
2. Omer Nakičević, *Hasan Kafija Pruščak – pionir arapsko-islamskih nauka u Bosni i Hercegovini*, Sarajevo, 1977., str. 30-31.
3. Hasan Kafija Pruščak, *Izabrani spisi*. Uvod, prevod i bilješke: Amir Ljubović i Fehim Nametak. "Veselin Masleša", Sarajevo, 1983., str. 87-89 (prijevod: F. Nametak).

II *Muḫtaṣar al-Kāfi min al-manṭiq* (Kafijin kompendijum iz logike). Djelo je nastalo 988. godine (1580.) u Pruscu.[11]

Rukopisi:

1. Sarajevo, OI, R 591 (fol. 1b-28a), prepisao Ibrahim sin Ibrahima, Pruščak "15 redžepa 1143. godine" (25. januara 1731).
2. Sarajevo, GHB$_5$, inv. br. 5170. Kat. Z. Fajić 3333, 4.
3. Sarajevo, GHB$_5$, inv. br. 3407. Kat. Z. Fajić 3461.
4. Zagreb OZJA, № 173 (prijepis nepotpun).

Prijevodi:

1. Hasan Kafija Pruščak, *Izabrani spisi*..., str. 63-85 (prijevod: A. Ljubović).
2. Amir Ljubović, "Logika Hasana Kafije Pruščaka", *Dijalog*, 1-2, Sarajevo, 1985, str. 134-161.

III *Šarḥ Muḫtaṣar al-Kāfi min al-manṭiq* (Komentar "Kafijinom kompendijumu iz logike"). Djelo je nastalo 991. godine (1583.).[12]

Rukopis:

1. Cambridge University, Ms Or. 541 (8).

IV *Risāla fī ḥāšiya Kitāb ad-da'wā li Ṣadr aš-Šarī'a* (Rasprava o komentaru "Knjige o parničkom postupku" od Ṣadr aš-Šarī'a). Djelo je završeno 994. godine (1585./6.).[13]

[11] Isto.
[12] Isto.

Rukopisi:

1. Sarajevo, GHB, inv. br. 946 (fol. 50b-51a), tekst prepisan iz autografa 1025. godine (1616.). Kat. Dobrača 896/3.
2. Zagreb, OZJA, № 175/VII (fol. 9a-10b).

Prijevod:

1. Omer Nakičević, *Hasan Kafija Pruščak*... str. 152-154.

V *Ḥadīqa aṣ-ṣalāt fī šarḥ Muḫtaṣar aṣ-ṣalāt* (Vrt molitve u komentaru "Kompendijuma molitve"). Djelo je završeno "...posljednjeg dana mjeseca safera 998. godine" (7. januara 1590.), a spada u oblast pravne prakse (furū' al-fiqh), podgrupa – bogosluženje (al-'ibādāt).[14]

Rukopisi:

1. Sarajevo, OI, R 1986 (fol. 50-92)
2. Sarajevo, OI, R 4579 (fol. 54b-95b), prepisao Husejn u Gornjem Vakufu 1021. godine (1616.).
3. Sarajevo, GHB, inv. br. 2946 (fol. 1-46). Kat. Dobrača 1328.
4. Sarajevo, IA, kol. MTO br. 116.
5. Zagreb, OZJA, № 755 (fol. 1-57).
6. Zagreb, OZJA, № 979 (fol. 1-66).
7. Zagreb, OZJA, № 755.
8. Zagreb, OZJA, № 1928 (fol. 20a-39a).
9. Istanbul Hamidiyya ktb.[15]

VI *Samt al-wuṣūl ilā 'ilm al-uṣūl* (Metod uvođenja u jurisprudenciju). Djelo je završeno u "...trećoj dekadi rebia I 1000. godine"

[13] Vidi: Hasan Kafija Pruščak, *Risāla fi ḥāšiya Kitāb ad-da'wā*... fol. 52a i Hazim Šabanović, *Književnost*... str. 168 i 180.

[14] Hasan Kafija Pruščak, Niẓām al-'ulamā'... rukopis, Sarajevo GHB, br. 964, fol. 48a; H. K. Pruščak, *Ḥadīqat aṣ-ṣalāt*... rukopis: Sarajevo, OI, R 4579, fol. 95a-b.

[15] Podatak je preuzet od Muhameda Tajiba Okića, "Hasan Kafi Pruščak – naš najveći mislilac XVI vijeka", *Gajret*, (Sarajevo), br. 21 od 1.XI.1927. godine, str. 328.

(7-12. decembra 1591.), a spada u oblast pravne teorije (uṣūl al-fiqh).[16]

Rukopisi:

1. Sarajevo, OI, R 1507, prepisao Muhamed sin Zubejra 1050. godine (1640.).
2. Sarajevo, OI, R 5066/II.
3. Sarajevo, GHB, inventarski broj 3406 (fol. 1-13). Kat. Dobrača 895.
4. Zagreb, OZJA, № 174 (fol. 19).
5. Istanbul, TSMK Karatay AYK 3370.
6. Istanbul, TSMK Karatay AYK 3371.
7. Istanbul, Hamidiyya ktb.[17]

VII *Sayf al-quḍāt fi at-tā'zīr* (Mač kadije o kažnjavanju). Djelo je zavrešno 1001. godine (1592./3.), a spada u oblast pravne prakse.[18]

Rukopisi:

1. Sarajevo, GHB, inv. br. 946 (fol. 52b-53a), prijepis iz autografa iz 1025. godine (1616.), Kat. Dobrača 896/5.
2. Zagreb, OZJA, № 175/IV.

Prijevod:

1. Omer Nakičević, *Hasan Kafi Pruščak...*, str. 150-151.
2. Hasan Kafija Pruščak, *Izabrani spisi...*, str. 115-117 (prijevod: A. Ljubović i F. Nametak).

VIII *Risāla fī ba'd masā'il al-fiqh.* (Rasprava o nekim pravnim pitanjima). Do sada nije pronađen nijedan rukopis pod ovim naslovom. Može se pretpostaviti da se radi o kodeksu u koji su uključene i kraće rasprave ovdje evidentirane pod IV i VII.

[16] Hasan Kafija Pruščak, *Niẓām al-'ulamā'...*, rukopis, Sarajevo, GHB, fol. 48a, Bratislava, UK, TF 136, fol. 53b; Hasan Kafija Pruščak, *Samt al wuṣūl...* rukopis, Zagreb, OZJA № 174, fol. 2b.

[17] Isto kao bilješka 16.

[18] Vidi: Hazim Šabanović, *Književnost..., str. 170.*

IX *Šarḥ Samt al-wuṣūl ilā 'ilm al-uṣūl* (Komentar "Metoda uvođenja u jurisprudenciju"). Djelo je završeno krajem augusta 1596. godine u Pruscu.[19]

Rukopisi:

1. Sarajevo, OI, R 640 (fol. 26b-88a), prepisao Muhamed Pruščak iz autografa.
2. Sarajevo, GHB, inv. br. 2586 (fol. 182-252), prepisao Ahmed sin Mustafe Pruščaka 1087. godine (1677.). Kat. Dobrača 833/2.
3. Sarajevo, GHB, inv. br. 946 (fol. 1-30). Kat. Dobrača 896/1.
4. Sarajevo, GHB, inv. br. 3673 (fol. 1-84), prepisao Mustafa, sin hadži Muhameda ez-Zerkeri 1083. godine (1672.) iz autografa. Kat. Dobrača 897/1.
5. Sarajevo, GHB, inv. br. 2182 (fol. 1-78). Kat. Dobrača 898.
6. Zagreb, OZJA, № 801 (fol. 51).
7. Zagreb, OZJA, № 1401 (fol. 62).
8. Zagreb, OZJA, № 1415/I (fol. 2b-10b), rukopis nepotpun.

X *Uṣūl al-ḥikam fī niẓām al-'ālam* (Temelji mudrosti o uređenju svijeta). Osnovni, arapski tekst završen je "u mjesecu zaulhidži 1004. godine" (poč. 27.7.1596.), a komentar, na turskom jeziku, "u mjesecu redžepu 1005. godine" (18.II. – 19.III.1597.) u Pruscu.[20]

Rukopisi:

a) Na arapskom jeziku:

1. Sarajevo, OI, R 331.
2. Sarajevo, OI, R 816/I, prepisao Mustafa sin Merdžana, Travničanin, kadija u Gračanici, 1640. godine.
3. Sarajevo, OI, R 850 (fol. 92-124).

[19] Hasan Kafija Pruščak, *Niẓām al-'ulamā'*... rukopisi, Sarajevo, GHB, br. 946, fol. 48b, Bratislava UK, TF 136, fol. 53b; *Šarḥ Samt al-wuṣūl*..., rukopis, Sarajevo, OI R 640, fol. 88a.

[20] Hasan Kafija Pruščak, *Niẓām al-'ulamā'*... rukopisi, Sarajevo, GHB, br. 946, fol. 48b; *Uṣūl al-ḥikam*..., rukopis, Bratislava, UK, TF 123, fol. 44b.

4. Sarajevo, GHB, inv. br. 98 (fol. 1-6), prepisao M. Handžić. Kat. Dobrača 1894/1.
5. Sarajevo, GHB, inv. br. 1928 (fol. 1-11). Kat. Dobrača 1893.
6. Bratislava UK, TF 120 (fol. 1b-11a). Kat. Blašković br. 309, prepisao Omer iz Kostajnice u Sarajevu 1098. godine (1687.).
7. London, BN, Harl. 5490/XVI (fol. 343b-373b), Kat. Rieu, str. 237-238.
8. Paris, BN, Fonds arabe, 1160-14.

b) *Arapski tekst s turskim prijevodom i komentarom*:
1. Sarajevo, OI, R 524 (fol. 20).
2. Sarajevo, OI, R 1964 (fol. 1-22), prepisao Muhamed Brkić (?), sin Ibrahim-age, Livnjak 1235. godine (1819.).
3. Sarajevo, OI, R 2932 (fol. 102-113), prepisao Behdžet Mustafa Mutevelić, sin Ahmeda, u kadiluku Novosel 1192. godine (1778.).
4. Sarajevo, GHB, inv. br. 2270 (fol. 140-167), prepisao Mustafa, sin Saliha, Naimović Mostarac 1179. (1765.). Kat. Dobrača 850/14.
5. Sarajevo, NBBiH, br. RS 259-3 (fol. 99-141).
6. Sarajevo, IA, R 55.
7. Zagreb, OZJA, № 387 (fol. 56), prepisao Husejn sin Mustafe 1262. godine (1845./6.).
8. Zagreb, OZJA, № 418/III (fol. 21b-48b), prepisao Hasan--aga Mostarac "rebiulevela 1164. godine" (februar 1751.).
9. Zagreb, OZJA, № 737 (fol. 40), prepisan 1184. godine (1770./1.).
10. Zagreb, OZJA, № 1562 (fol. 37).
11. Bratislava, UK, TF 123. Kat. Blaškovič, br. 437 (fol. 1b--44b), prepisao Hamza, sin Ibrahima, Pruščak 1013. godine (1604.).
12. Istanbul, TSMK, Karatay TYK 1531.
13. Istanbul, TSMK, Karatay TYK 1532.
14. Istanbul, TSMK, Karatay TYK 1533.
15. Istanbul, TSMK, Karatay TYK 1919.

16. Istanbul, TSMK, Karatay TYK 2864/VIII.
17. Istanbul, TSMK, Karatay TYK 2939/IV.
18. Istanbul, Bayazit kütüphanesi № 5172/I (fol. 2b-40a).
19. Paris, BN, Suppl. turc. br. 202. Kat. E. Blochet str. 259--260.
20. Paris, BN, Suppl. turc. br. 891 (fol. 59). Kat: E. Blochet, II str. 89. Prepisao Hasan, sin Ibrahima al-Asiyyawi "15. zaulhidža 1144." (9. juni 1732.).
21. Paris, BN, Suppl. turc. br. 1133 (fol. 51). Kat. E. Blochet, I, str. 175. Prepisano "17. šabana 1207. godine" (30. marta 1794.).
22. Paris, BN, Suppl. turc. 697-1.
23. Leipzig, br. 231. Kat. Fleischer, br. 497 f.
24. Berlin, KBB. Kat. Pertsch 2/25 (fol. 147 a), fragment.
25. Drezden, BRD, br. 177/II. Kat. Fleischer, br. 26.
26. Visoko, FG, Profesorska knjižnica Franjevačke gimnazije u Visokom, inv. br. 7.[21] Kat. Boškov, II, 7.
27. Wien, OAW. Kat. Krafft br. 475.
28. Cluj, BARPR, MS Or. 258.

c) *Turski prijevodi*:

1. Sarajevo, GHB, inv. br. 2180 (fol. 1-16). Kat. Dobrača, 1896.
2. Sarajevo, GHB, inv. br. 2373 (fol. 41). Kat. Dobrača, 1897.
3. Sarajevo, GHB, inv. br. 4329 (fol. 12). Kat. Dobrača, 1898.
4. Sarajevo, IA, (kol. MTO) R 137, pod naslovom *Targama-i Nizām al-'ālam*. Prijepis iz 1185. godine (1771.).
5. Istanbul, TSMK, Karatay TYK 1920, pod naslovom *Risale-i tertibi guyuš*. Preveo Kerim-zade Iffeti 1146. godine (1733.).
6. Konya Mevlana Müzesi, Kat. A. Gölpinarli, Cilt II, br. 2264 (fol. 1b-48b), str. 523. Naslov: *Tarcama-i Usul al-hikam fi Nizam al-'alam*.
7. Wien, OAW, Kat. Krafft br. 181.
8. Zürich, Ms 50/2. Kat. F. Nametak i S. Trako, br. 567.
9. Sarajevo, GHB_3, inv. br. 3342. Kat. Z. Fajić, 2583.

[21] Podatke za ovaj rukopis dobili smo od dr Vanče Boškova. Vidi: Vančo Boškov, "Dragocjeni rukopisi", *Odjek*, god. XXXII, Sarajevo, 1-15. I 1979., br. 1, str. 14 i 21, te V. Boškov, *Katalog...*, str. 96-97.

Izdanja:

1. Istanbul, s. a. Priredio Hadži Ali, ef. Fočo u litografiji Ali ef. Cepića iz Prijedora, str. 44.[22]
2. *Nizam al-alem risalesi*. Istanbul, 1285. (1868.), str. 17.
3. *Uṣul al-hikam fī niẓām al-'alam*, Meka (Hicaz Vilayeti Matbaasi) 1331. godine (1913.). Priredio Šerif hadži-Ahmed Rešid-paša, turski namjesnik u Hidžazu. (Izdanje sadrži arapski original s turskim prijevodom i komentarom.)

Prijevodi:

a) Na turski jezik:

1. Mehmed Teufik-beg, *Āqḥiṣārī – Niẓām al-'ālam*. Mulaḫḫaṣan terğume eyleyen Tevfīq. (Istanbul), 1287. (1870.) godine. 'Asır Gazetesi Maṭba'asi. 40. str.

b) Na francuski jezik:

1. *L'art de bien gouverner un etat, Usūl al-hikam fī niẓām al-'ālam*. Composé en arab, et. trad. par un Effendy, ou docteur de la loi turque, et trad. du turc, en francais par Jean Victor Choqet. (Rukopis: Paris, NB. Kat. E. Blochet, II, str. 89).
2. Garcin de Tassy, "Principes de sagesse, touchant l'art de gouverner, *Uṣūl al-ḥikam fī niẓām al-'ālam*, par Rizwan ben abd'oul-mannan – Ac-hissari". *Journal Asiatique*, IV (1824.), str. 213-226 i 283-290.[23]

[22] U biblioteci Orijentalnog instituta u Sarajevu nalazio se jedan od rijetkih primjeraka ovog izdanja (sing. III 1197). Nedostala je naslovna strana, a na prvoj stranici data je kratka biografija Hasana Kafije Pruščaka preuzeta od poznatog osmanskog biografa Ataija ('Aṭā'ī, umro 1634.).

[23] U naslovu ovog prijevoda stoji da je autor djela "Rizwan ben-abd' oul-mannan-Ac-hissari." Ovdje se vjerovatno radi o imenu prepisivača koji obično upotrebljava glagol *kataba*, što zaista znači pisati, ali u orijentalnoj kodikologiji to redovito označava prepisivača. Na strani 214. sam Garcin de Tassy će se ispraviti i reći "Kafi Ac-hissari". Izvjesni Rizwan spominje se kao Pruščakov učenik na margini rukopisa *Niẓām al-'ulamā'*..., Sarajevo, GHB, br. 946, fol. 50a, i vjerovatno se radi o tom prepisivaču. Vidi: R. Blochet, *Catalogue*..., Tome II, str. 89.

c) Na mađarski jezik:

1. Imre v. Karácson, *Az Egri Török emlékérat a kormányzás módjáról. Eger vara elfoglalása alkalmával az 1596. évben irta Molla Haszán elkjáfi*. Budapest, 1909.

d) Na njemački jezik:

1. Thallóczy – Karácson, *Eine Staatsschrift des bosnischen Mohammedaners Molla Hassan Elkjáfi, "Über die Art und Weise des Regierens"*. "Archiv für slawische Philologie", XXXII, 1911. Str. 139-158.
2. Isto u: "Ilyrisch-albanische Forschungen" (München-Leipzig) I, 1916. Str. 537-653.

e) Na bosanski jezik:

1. *Nizam ul alem*. Napisao Hasan Ćafi Pruščak, preveo dr Safvet-beg Bašagić. *Glasnik Zemaljskog muzeja u Bosni i Hercegovini*, (Sarajevo) XXXI – 1919. Str. 165-179. Separat ovog prijevoda je pod naslovom: *Nizam ul alem (Uredba svijeta). Historijsko politička rasprava*.
2. Hasan Kafija Pruščak, *Izabrani spisi*..., str. 91-117 (preveo: A. Ljubović).
3. Hasan Kafija Pruščak, "Temelji mudrosti o uređenju svijeta", u: *Ajvatovica '95*, Prusac, 1995., str. 11-37 (preveo: A. Ljubović).

XI *Rawḍāt al-ǧannāt fī uṣūl al-i 'tiqādāt min 'ilm al-kalām* (Rajske bašče o načelima vjerovanja iz nauke o kelamu). Djelo je definitivno završeno u "prvoj dekadi džumada I 1014" (15--23.IV.1605.), a spada, kako se iz samog naslova vidi, u oblast spekulativne ili skolastičke teologije.[24]

Rukopisi:

1. Sarajevo, OI, R 643 (fol. 68b-33b), prijepis iz XVIII stoljeća.

[24] Hasan Kafija Pruščak, *Azhār ar-Rawḍāt*..., rukopisi, Sarajevo, OI, R 639, fol. 63a; GHB, br. 902, fol. 76.

2. Sarajevo, OI, R 1310 (fol. 63b-80b), prijepis iz 1172. godine (1758.).
3. Sarajevo, OI, R 2184 (fol. 9-20).
4. Sarajevo, OI, R 2320 (fol. 1-19).
5. Sarajevo, OI, R 4944/II.
6. Sarajevo, GHB, br. 3151/VI (fol. 71-88). Kat. Dobrača 120, prepisao izvjesni Muhamed.
7. Sarajevo, GHB, br. 1004/III (fol. 20-28). Kat. Dobrača 605, prepisao Fejzulah, sin Ismaila, Dženetić 1218. godine (1803.).
8. Sarajevo, GHB, br. 794/I (fol. 1-21). Kat. Dobrača 722.
9. Sarajevo, GHB, br. 3318 (fol. 15). Kat. Dobrača 723, prepisan 1118. godine (1706.).
10. Sarajevo, IA, R 154.
11. Sarajevo, IA, R 652/II.
12. Zagreb, OZJA, № 167 (fol. 20), prepisao Ibrahim, sin Ahmeda, Mostarac u Sarajevu 1180. godine (1766./7.).
13. Zagreb, OZJA, № 83/IV (fol. 61b-83a).
14. Istanbul, TSMK, Karatay AYK 4960 (fol. 12), prepisao Muhamed, sin Mustafe, 1145. godine (1732.).
15. Istanbul, TSMK, Karatay AYK 4961.
16. Bratislava, UK, TF 56 (fol. 31b-55b). Kat. Blaškovič, br. 99, prepisao Osman, sin Jusufa, Fojničanin 1166. (1752.).
17. Berlin, We 1757. Kat. Ahlwardt br. 1841 (fol. 91-107), prijepis iz 1146. godine (1733.).
18. Leipzig, Ratsbibliothek, № 190.
19. Kairo, Kat. Fu'ad, I, str. 38 (fol. 1-74), prijepis iz 1174. godine (1760.).
20. Zürich BI, Ms 281. Kat. F. Nametak i S. Trako, br. 148.
21. Sarajevo GHB_3, 2148. Kat. Z. Fajić, 2356, 6.
22. Sarajevo GHB, br. 1219 (fol. 43b-54a).

Izdanja:

1. Istanbul, 1305. (1887./8.). Izdao (s komentarom na marginama) Hadži Muharem-efendija Smail Bosnawi.[25]

[25] Kao autor djela u ovom izdanju naznačen je Muḥammad Birgiwī. Vidi: Hazim Šabanović, *Književnost...*, str. 183.

Prijevodi:

a) Na turski jezik:

1. Mahmud Esad.[26]

b) Na bosanski jezik:

1. *Rajske bašče o temeljima vjerovanja* (Revdatul-džennat fi usulil-i'tikadat). Arapski napisao Hasan-Kafi ef. Pruščak, preveo i bilješkama popratio H. Memed Handžić. Kalendar Gajreta za 1940. godinu. Str. 34-63.
2. Isto: Posebno izdanje, Sarajevo 1939.; drugo izdanje, Sarajevo 1943. Izdavač i nakladnik: Prva muslimanska knjižara (M. B. Kalajdžić), str. 56; treće izdanje, Sarajevo 1979. godine pod naslovom: Hasan Kafi Pruščak, *Dženetske bašče – O temeljima vjerovanja.*
3. Isto: *Ajvatovica '94*, Travnik, 1995. str. 5-47.

XII *Azhār ar-rawḍāt fī šarḥ Rawḍāt al-ǧannāt* (Cvijeće bašči – komentar Rajskih bašči). Djelo je konačno završeno u "trećoj dekadi ševvala 1015. godine" (18-27. februara 1606.).[27]

Rukopisi:

1. Sarajevo, OI, R 153 (prijepis nedovršen).
2. Sarajevo, OI, R 639 (fol. 1-63), prijepis iz 1258. godine (1842.).
3. Sarajevo, GHB, br. 902 (fol. 76) Kat. Dobrača 724, prijepis iz XVII. stoljeća.
4. Sarajevo, GHB, br. 1514 (fol. 1-70), Kat. Dobrača 725.
5. Sarajevo, GHB, br. 1930 (fol. 1-64), Kat. Dobrača 726.
6. Sarajevo, GHB, br. 3630 (fol. 1-62), Kat. Dobrača 727, prepisao Ibrahim sin Ahmeda Muratagazade 1055. godine (1646.).
7. Sarajevo, GHB_4, inv. br. 261. Kat. Nametak 2672, 2.
8. Sarajevo, GHB, inv. br. 261. Kat Z. Fajić 3512. 2.

[26] Vidi: Hazim Šabanović, *Književnost*..., str. 183.

[27] Hasan Kafija Pruščak, *Azhār ar-Rawḍāt*..., rukopisi, Sarajevo, OI, R 639, fol. 63a.

9. Sarajevo, NBBiH, br. RS 182-1 (fol. 3-87), prepisao Alija, sin Jusufa, 1124. godine (1712.).
10. Sarajevo, NBBiH, br. RS 422 (fol. 1-94), prepisao Hašim, sin Arifa, 1256. godine (1743./4.).
11. Sarajevo, IA, R 136.
12. Sarajevo, IA, (kol. MTO) R 99.
13. Zagreb, OZJA, № 613 (fol. 79), prepisao Mustafa, sin Jusufa, u Gazi Husrev-begovoj medresi 1157. godine (1744./5.).
14. Zagreb, OZJA, № 1405 (fol. 15b-45b), rukopis je nekompletan.
15. Bratislava, UK TF 88 (fol. 1b-91b), Kat. Blaškovič, br. 100, prijepis iz XVII. stoljeća.
16. Bratislava, UK TG 5 (fol. 1b-87b), Kat. Blašković, br. 101, prijepis nastao između 1606. i 1650. godine.
17. Berlin, KBB, Kat. Ahlwardt № 1842, prepisan 1100. godine (1688.).

XIII *Tamḥīṣ at-Talḫīs fī 'ilm al-balāġa* (ispitivanje "Istraživanja iz stilistike"). Djelo je definitivno završeno "23. redžep 1010. godine" (17. januara 1602.).[28]

Rukopisi:
1. Sarajevo, OI, R 710 (fol. 17), prijepis nedovršen.
2. Sarajevo, OI, R 5064.
3. Sarajevo, GHB, inv. br. 1689 (fol. 1-17).
4. Zagreb, OZJA, № 112/II (fol. 159b-172a).
5. Istanbul, Köprülü ktb.[29]

XVI *Niẓām al-'ulamā' ilā ḫatam al-anbiyā'* (Niz učenjaka do posljednjeg vjerovjesnika). Djelo je definitivno završeno 1008. godine (1599.-1600.), a njegovi osnovni elementi su hagiografija, historija prava i autobiografija.[30]

[28] Hasan Kafija Pruščak, *Niẓām al-'ulama'*... rukopisi, Sarajevo, GHB, br. 946. fol. 49b; Bratislava, UK, TF 136, fol. 54a.

[29] Podatak preuzet od M. T. Okić, *Hasan Kafija Pruščak*..., str. 328.

[30] Postoje dvije verzije ovog djela. Jedna, sasvim kratka, završena 1005. godine (1596.) i druga završena 1008. godine (1599./1600.). Vidi: H. Šabanović,

Rukopisi:

1. Sarajevo, OI, R 252/V (fol. 104-137).
2. Sarajevo, OI, R 898 (fol. 142-163).
3. Sarajevo, OI, R 2561 (fol. 23).
4. Sarajevo, GHB, br. 1930/II (fol. 65-88). Kat. Dobrača 726.
5. Sarajevo, GHB, br. 98 (fol. 7-17), prepisao M. Handžić. Kat. Dobrača 1894/2.
6. Sarajevo, GHB, br. 946 (fol. 32b-50a), prepisao Halil, sin baba Oruča, 1026. godine (1617.) iz autografa. Kat. Dobrača 896/2.
7. Sarajevo, GHB, br. 3673 (fol. 85-88), skraćena redakcija, prepisao Mustafa, sin Muhameda, ez-Zerkeri iz autografa 1083. godine (1672.), Kat. Dobrača 897/2.
8. Sarajevo, GHB_5, inv. br. 3491. Kat. Z. Fajić, 3673.
9. Sarajevo, IA, R 474/I i IV (dva puta u istom kodeksu).
10. Bratislava, UK, TF 136. Kat. Blaškovič 74 (fol. 43b-54b), prepisao Salih, sin Hadži Alije, 1191. godine (1777.).
11. Istanbul, Biblioteka medrese Kilič Ali-paše.[31]
12. Paris, BN, Suppl. turc. 697-2.

Izdanja:

1. Mehmed Handžić, *Al-Ǧawhar al-asnā fī tarāǧim 'ulamā' wa šu'arā' Bōsnā* (izvod), Kairo, 1935., str. 50-54.

Prijevodi:

1. *Nizam ul-ulama' ila hatam il enbija'* (Niz učenjaka do posljednjeg Božijeg vjerovjesnika). Preveo Mehmed Handžić. Novi Behar, VIII/1934.-35.
2. Isto: Posebno izdanje, Sarajevo, 1935. Islamska dionička štamparija.
3. Hasan Kafija Pruščak, *Izabrani spisi*..., str. 125-154 (preveo: F. Nametak).

Književnost..., str. 187-188. Rukopis: *Nizām al-'ulamā'*..., rukopis, Sarajevo, GHB, br. 946, fol. 49b.

[31] Vidi: Hazim Šabanović, *Književnost*..., str. 188.

XV *Šarḥ Tamḥīṣ at-Talḥīṣ fī 'ilm al balāġa* (Komentar na djelo "Ispitivanje istraživanja iz stilistike"). Djelo je napisano oko 1010. godine (1602.).[32]

Rukopisi:

1. Sarajevo, GHB, inv. br. 1689.
2. Zagreb, OZJA, № 1406/I (fol. 2b-78b), prepisao Muhamed Lufulah "4. ramazana 1048. godine" (10. januara 1639.).
3. Paris, NB, M. le Baron de Slane, Catalogue... br. 4418, prepisao Ibrahim sin Abdulaha Bošnjaka 1050. (1640-41) godine.

XVI *Nūr al-yaqīn fī uṣūl ad-dīn* (Svjetlo istinske spoznaje o temeljima islamske vjere). Djelo je završeno "18. džumada I 1014. godine (1. oktobra 1605.) pod Ostrogonom",[33] a spada u oblast spekulativne teologije.

Rukopisi:

1. Sarajevo, OI, R 4378.
2. Sarajevo, OI, R 4579 (fol. 2b-52b), autograf.
3. Sarajevo, OI, R 4781 (fol. 1b-50a).
4. Sarajevo, GHB, inv. br. 1514/II (fol. 71-142). Kat. Dobrača 725.
5. Sarajevo, GHB, inv. br. 2716/I (fol. 1-48). Kat. Dobrača 728, prepisao Ibrahim, sin Alije, Skopljak 1153. godine (1740.).
6. Sarajevo, NBBiH, br. RS 182-2 (fol. 89-152), prepisao Alija, sin Jusufa.
7. Sarajevo, IA, R 652/I.
8. Bratislava, UK, TG 5 (fol. 89b-153b). Kat. Blaškovič, br. 103.
9. Bratislava, UK, TF 112 (fol. 1b-69b). Kat. Blaškovič, br. 102, prijepis iz XVIII stoljeća.
10. Leipzig, Kat. Fleisher br. 190.

[32] Isto, str. 180.

[33] Hasan Kafija Pruščak, *Nūr al-yaqīn*..., rukopis, Sarajevo, OI, R 4579, fol. 4a.

XVII *Šarḥ Muḫtaṣar al-Qudūrī* (Komentar Qudurijevog kompendija). Djelo je iz oblasti islamskog prava (fiqha), a do sada nije pronađen nijedan rukopisni primjerak. Prema podacima kojim raspolažemo napisano je u četiri toma.[34]

*

Ovdje želimo posebno prikazati kodeks koji je bio zaveden u inventarskoj knjizi Orijentalnog instituta pod rednim brojem 4579 (stari broj 23/59), a u kojem su se nalazila dva Pruščakova djela pisana na arapskom jeziku. Ovo prije svega zbog toga što smo ustanovili da je prvo djelo u ovom kodeksu, *Nūr al-yaqīn fī uṣūl ad-dīn*, za sada jedini pronađeni autograf Hasana Kafije Pruščaka uopće, pa je višestruko značajan. Tome doprinose i bilješke koje se nalaze u njemu.

Nūr al-yaqīn fī uṣūl ad-dīn (Svjetlo istinske spoznaje o temeljima vjere) predstavlja komentar dogmatičkom djelu *Risāla fī uṣūl ad-dīn* ili *'Aqā'id od Ṭaḥāwīja*.[35] Što se tiče sadržaja ovog djela može se reći da ono spada u red rasprava koje, ne toliko zbog širenja samog islama koliko zbog njegovih političkih i socijalnih implikacija i prisutne heterodoksije, nastavljaju tradiciju preciziranja vjerovanja, rasprava koje utvrđuju glavne dogme i, s druge strane, nastoje izopćiti one koji te dogme potpuno ne prihvaćaju.

Komentirajući i pišući takvu raspravu, Pruščak spaja različite teološke probleme u skupine pitanja i na taj način stvara djelo koje ima svoju unutarnju logiku, raspored i, na kraju, svoj cilj. Za sad nećemo ulaziti detaljno u pregled ovog djela i navoditi sve probleme o kojima se u njemu govori, jer bi to izišlo iz okvira ovog rada, nego ćemo samo naznačiti skupine pitanja. Naravno, ne radi se o strogoj podjeli, jer se problemi često prepliću i, shodno potrebi, ponavljaju, ali su uočljive sljedeće teme: *tawḥīd*, *predestinacija ljudskih djela*, *profetologija*, *Qur'ān*, *opća pitanja vjere*, *eshatolo-*

[34] Atā'ī, New'ī-zade Atāullah, *Hadā'iq al-ḥaqā'iq fī takmilat aš-šaqā'iq*, Istanbul, 1268, str. 584. Vidi: bilješku br. 23.

[35] Ṭaḥāwī, Abū Ǧa'far A. b. M. b. Salam al-Ḥaǧrī aṭ-Ṭaḥāwī (843.-933.) vidi: Carl Brockelmann, *Geshichte der arabischen Literatur*. Sv. I, Leiden 1943, str. 173-174.

gija, ḫilāfet (prioritetni poredak: Abū Bakr, 'Umar, 'Uṯmān, i Alī), refutacija (mu'tazilita, qadarija i dr.), odbacivanje novotarija (bid'a) i *razno*. Iz predgovora, a i iz samog djela, odnosno iz odgovora na pojedine probleme, može se lahko uočiti da se Hasan Pruščak, u širokoj lepezi filozofije "kalāma", u svom komentaru u potpunosti oslanja na hanefijsku školu.[36]

Drugo Pruščakovo djelo u ovom kodeksu *Hadīqat aṣ-ṣalāt* (Perivoj molitve) predstavlja komentar na *Muḫtaṣar aṣ-ṣalāt ili Šurūṭ aṣ-ṣalāt* Ibn Kemal-paše[37] iz oblasti islamskog obredoslovlja, i to onog dijela koji obrađuje probleme molitve i njenu tehničko-obrednu stranu. Tu je došla do punog izražaja Pruščakova izuzetna metodičnost i sistematičnost. Oslanjao se na osam poznatih djela iz ove oblasti, koja navodi u predgovoru, a u samom tekstu posebnim oznakama koje je najavio u uvodu označava djelo kojim se koristio.

Opis kodeksa

Kodeks br. 4579 bio je uvezan u kartonske korice s kožnim hrbatom i obrubom. Imao je 95 listova formata 12x20 cm koji nisu bili

[36] O strukturi rasprava u *kalāmu* vidi u Louis Gardet, *L'islam – Religion et Communauté*. Desclée De Brouwer, Paris 1967, str. 199-212 i L. Gardet et M. M. Anawati, *Introduction à la theologie musulmane – Essai de theologie comparée*. Paris 1970, str. 136-171, ili isto u prijevodu na bosanski u: Nerkez Smailagić, *Klasična kultura islama*, knjiga I, Zagreb, 1973, str. 181-215.

[37] Ibn Kemal-paša, puno ime Šams ad-dīn Aḥmad b. Sulaymān b. Kamāl pāšā (1498.-1533.). O njegovim djelima vidi Carl Brockelmann, op. cit. Sv. II (Leiden, 1949.), str. 597-602 i Supp. II, str. 668.

Interesantno je napomenuti da neki orijentalisti smatraju da je ovo Pruščakovo djelo komentar na al-Fanārijevo djelo *Maqaddima aṣ-ṣalāt* (Šams ad-dīn Muḥammad b. Ḥamza al-Fanāri, umro 1431.). Na osnovu poređenja komentara i osnovnog djela dr Hazim Šabanović u svojim radovima (citirana djela) to poriče. U ovom rukopisnom primjerku koji je pred nama, a koji dr. H. Šabanović nije evidentirao, nalazi se marginalna bilješka (fol. 54b) koja se odnosi na to pitanje i koja, na način svojstven orijentalnom misliocu, težište baca na značaj samog djela. U njoj Pruščak kaže da je naveo ime Ibn Kemāl-pāše kao autora na osnovu onoga što je čuo od nekih svojih profesora, a da se, također, može čuti da je djelo napisao al-Fanāri. No, bilo kako bilo, nastavlja dalje Pruščak, djelo je onakvo kako smo ga komentirali. Vidi i rad Muhameda Ždralovića "Djela Hasana Kafija u Orijentalnoj zbirci JAZU", *Život* (Sarajevo), septembar 1977. god. XXVI. Knj. LII, br. 9, str. 289-303.

numerirani, ali je na kraju svakog lista postojala kustoda. Nekoliko listova iz kodeksa je nedostajalo, ali su oba djela bila sačuvana u cijelosti. Otkupljen je od Muhameda Škaljića iz Visokog 23.XII.1958. godine.

Ad 1. Autograf *Nūr al-yaqīn fī uṣūl ad-dīn* (fol. 2b-52b) bio je pisan na bijelom papiru, crnom tintom, dok je tekst osnovnog djela koje se komentira bio nadvučen crvenom tintom. Papir je bio mletačkog porijekla i na njemu je bio uočljiv vodeni znak koji predstavlja sidro u krugu s trolistom na vrhu. Osim toga, postojala je kontramarka BG s trolistom iznad slova.[38]

Pismo je nestalik (nask ta'liq) čitak i ujednačen. Na svakoj stranici bilo je ispisano po devetnaest redaka teksta, formata 6,5x15 cm.

Na većini stranica postojale su marginalne bilješke, vrlo rijetko interlinearne.

Početak: (fol. 2b)

الحمد لله الذي وجب وجوده و تقدست ذاته و عم جوده و تنزهت صفاته... و بعد فيقول
العبد الفقير الى البر البارى كافى الاقحصارى...

Kraj: (fol. 52b)

... و بالله التوفيق و الهداية و النهاية و الحمد لله رب العالمين و الصلوة على محمد و
آله و صحبه اجمعين.

Naslov osnovnog djela i ime autora, kao i naslov komentara i ime komentatora nalazili su se na fol. 2a dva puta ispisani, crvenom i crnom tintom. U samom tekstu naslov i ime autora osnovnog djela (Tahawija) nalazili su se na fol. 3a, a naslov komentara u

... و سميته نور اليقين فى اصول الدين.

[38] Identični vodeni znak i kontramarka nalazi se na više rukopisa u Orijentalnom institutu u Sarajevu nastalih od početka XVII. stoljeća pa dalje. Osim toga, isti vodeni znak nalazi se i u rukopisnom Oktoihu iz Ravanice u Muzeju srpske crkve u Beogradu pisanom 1613. godine. Vodeni znak donosi Vladimir Mošin pod brojem 2084 u *Anchor Watermarks*, Monumenta Chartae Papyraceae historiam illustrantia XIII, Amsterdam 1973. Vodeni znak nam je pomogao razriješiti Seid Traljić, znanstevni radnik iz Zadra.

marginalnoj bilješci na fol. 3b:

Djelo je završeno, kako sam autor kaže u predgovoru (fol. 4a), pod tvrđavom Ostrogon dva dana prije njenog osvojenja, odnosno 18. džumada I 1014. (1. oktobra 1605.). Posvećeno je velikom veziru Mehmed-paši[39] (Al-wazīr al-ġāzī Muḥammad pāšā) (fol. 4a).

شارح مرقوم كافى افنديتك خطيله در رحمة الله عليه.

Na kraju djela nalazila se bilješka pisana drugom rukom fol. 52b:

"Pisano rukom spomenutog komentatora Hasana Kafi-efendije, Bog mu se smilovao".

Ad 2. Pruščakovo djelo *Ḥadīqat aṣ-ṣalāt* (fol. 54b-95b) bilo je pisano na bijelom papiru, crnom tintom, s tim što su naslovi poglavlja pisani crvenom tintom. Tekst osnovnog djela koji se komentira bio je nadvučen također crvenom tintom. Vodeni znak bio je isti kao i u prvom djelu.

Pismo je korektan *nasḫ*. Tekst je bio uokviren, formata 8x15,5 cm, na svakoj stranici bilo je ispisano po 17 redaka.

Na marginama pojedinih stranica nalazile su se bilješke i, ne uvijek, naslovi poglavlja ispisani crvenom tintom.

Početak (fol. 54b):

الحمد لله الذى محص قلوبنا بالايمان و الاعتقادات... و بعد فان افقر عباد الله الغنى البارى
العبد المذنب كافى الاقحصارى...

Kraj (fol. 95a i 95b):

و الشكر لله على ما وفقنى للاتمام و ساقنى بلطفه الى طريق الاختتام... و الصلوة على
رسوله محمد المؤيد بالمعجزات و على اله و اصحابه الذين امنوا و عملوا الصالحات.

Naslov i ime autora osnovnog djela bili su navedeni na fol. 54b, a naslov komentara na fol. 55a:

و سميته لحديقة الصلوة...

[39] Ovo se odnosi na Lala-Mehmed-pašu, velikog vezira iz Bosne (5.VII.1604.-21.VI.1606.), porijeklom Sokolovića. Vidi: Safvet-beg Bašagić-Redžepašić, *Kratka uputa u prošlost Bosne i Hercegovine*, Sarajevo 1900., str. 55-57 i İsmail Hami Danişmend, *Osmanlı Devlet Erkanı*, Istanbul 1971., str. 28.

Djelo je završeno, kako je u samom rukopisu bilo napisano (fol. 95b i b), posljednjeg dana safara 998 (7. januara 1590.).

... في آخر ثلث الثالث الثانى من الربع الاول من سنة ثمانى و تسعين و تسعمائة من الهجرة.

Djelo je prepisao izvjesni Husejn u Gornjem Vakufu još za života Hasana Kafije Pruščaka 1021. (1612.) godine (fol. 95b):

كتبه حسين الفقير المعلم فى قصبة وقف بالا من قصبات اسقوپيه فى سنة احدى (و) عشرين (!) و الف.

Na prvom listu (fol. 1a) ovog kodeksa pronašli smo dvije veoma zanimljive bilješke pisane rukom Hasana Kafije Pruščaka. Zna se da je Hasan Kafija, kao ugledna ličnost u štabu Mehmed-paše, sudjelovao u pohodu protiv Ugarske 1605. godine.[40] Ove dvije bilješke odnose se na same borbe koje su vođene prilikom osvojenja Ostrogona. Nažalost, nismo u mogućnosti dati u cijelosti obje bilješke jer su oštećene prilikom uvezivanja, a tekst je izblijedio i vrlo teško čitljiv. No, i pored toga, pokušat ćemo iz prve bilješke dati osnovne podatke, a drugu, nešto opširniju, prezentirati u cjelini.

U prvoj bilješci Kafija govori o početku opsade Ostrogona 23. rebi'a II 1014. (7.IX.1605.) godine i operacijama koje su bile poduzete. Na kraju bilješke spomenuto je i osvojenje Višegrada na Dunavu, koji je, po riječima Hasana Kafija, "sedamnaesti dan spomenutog mjeseca (1. septembra 1605.) topovima osvojio Husrev-paša.[41]"

Druga bilješka glasi:

ماه جمادى الاولى مباركه نك بشنجى كونى كه يوم الاثنين در بعناية الله تعالى و باذنه اوستر غون دن دلينه و اطراف اندن اويلان يلانته لره يوريديش اولوب فتح ميسر اولوب بيك يوز بنمش كلمه و اوجيوز مقدار اسرى دسرى النديى. الحمد لله حمدا كثيرا.

بوندن صكره اون برنجى كون كه ماه مز بورك اون آلتنجى كونى اولور كه... بعناية الله تعالى تكرار عظيم يوريديش اولوب باش قلعه دن غيرى واروشلر فتح اولنوب اكثرى كفارلر اسير اولنوب و اسبابى يغما اولنوب بش يوز سكسان باش كسلوب ميدانه كلدى. الحمد لله حمدا كثيرا كثيرا.

[40] Hazim Šabanović, *Književnost*..., str. 175.

[41] Hadim Husrev-paša bio je u to vrijeme bosanski namjesnik. Vidi: Safvet-beg Bašagić-Redžepašić, op- cit., str. 56; İsmail Hami Danişmend, *Izahlı Osmanlı Tarihi Kronolojisi*, İstanbul, 1972., sv. III, str. 239.

بوندن صكره ماه مزبورك يكرمنجى كونى كه يوم الاثنين در تكرار قلعه يه عظيم
يورىش اولندى اىچرودن فرياد ايدوب امان دليلر و قلعه يى تسليم ايتديلر فتح ميسر
اولدى. الحمد لله تعالى حمدا كثيرا.

Prijevod:

"Petog džumada I 1014. (18. septembra 1605.), u ponedjeljak, milošću uzvišenog Boga i s Njegovim odobrenjem, od Ostrogona je izvršen juriš na Delen[42] i okolne palanke i one su osvojene. Bilo je hiljadu sto i sedamdeset mrtvih, a oko tri stotine živih je zarobljeno.

Jedanaest dana nakon toga, a to je bio šesnaesti dan spomenutog mjeseca (29. septembra), milošću uzvišenog Boga (od Ostrogona)[43] ponovo je izvršen snažan juriš: osvojene su njegove varoši, osim glavne tvrđave, većina nevjernika je zarobljena, a njihova dobra zaplijenjena. Pokazalo se da je odsječeno pet stotina i osamdeset glava.

Nakon toga, dvadesetog dana spomenutog mjeseca (3. oktobra), u ponedjeljak, ponovo je izvršen snažan juriš na (glavnu) tvrđavu. Iznutra su zapomagali, zatražili milost i tvrđavu predali. Osvojenje bi uspješno. Neka je velika hvala uzvišenom Bogu!

Godine 1014 (1605)."

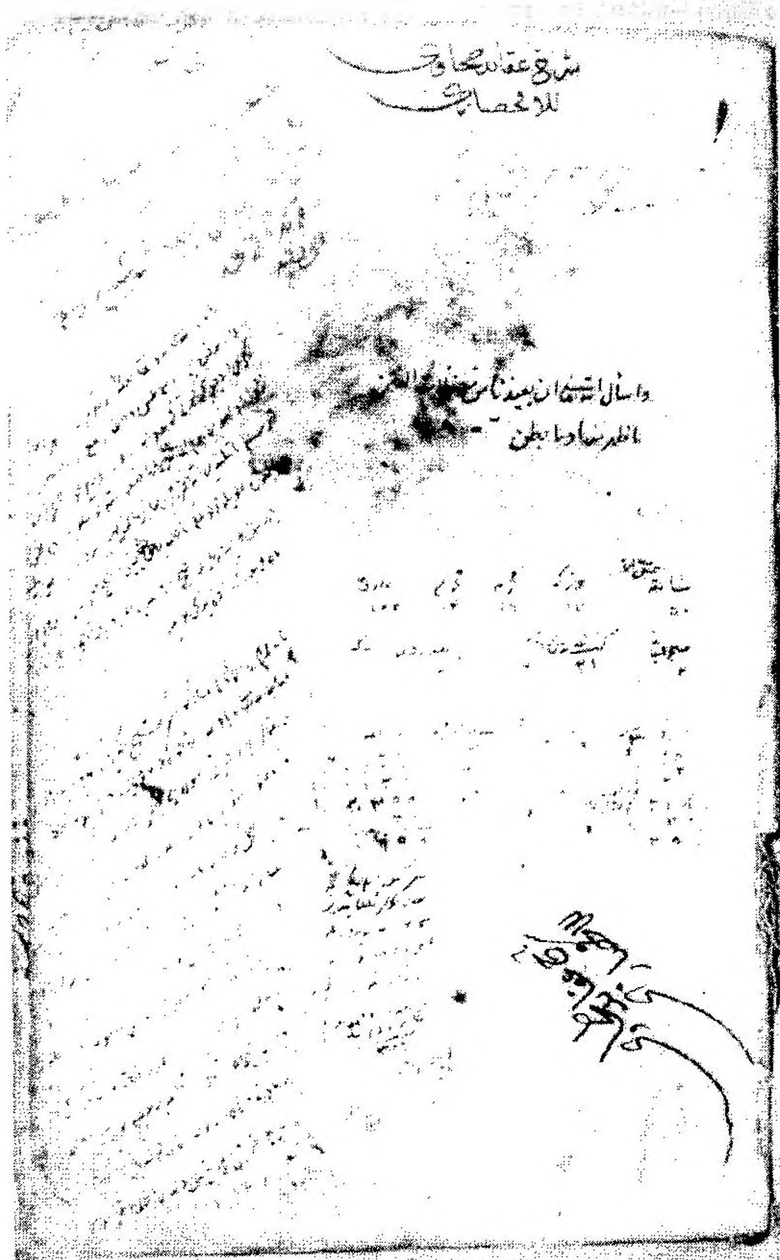
Ove dvije bilješke pisane istom rukom kao i tekst djela *Nūr al--yaqīn fī uṣūl ad-dīn*, kao i druge (fol. 1a) u kojima je Hasan Kafija zapisao neka zaduženja, npr. šapki 50, saruka 180 i drugo, te spomenuta bilješka koja se nalazila na kraju djela (fol. 52b) – govore da se zaista radi o Kafijinom autografu iz 1605. godine. U cilju utvrđivanja te činjenice uporedili smo rukopise istog djela iz Orijentalnog instituta br. 4378 i iz Gazi Husrev-begove biblioteke br. 1514 i br. 2716 i ustanovili da su izvjesne Kafijine ispravke koje

[42] U tekstu jasno piše دلن. Mada sama grafija ne omogućava takvo čitanje, pretpostavljamo da se radi o toponimu Tepe-delen (Saint Thomas), utvrdi u neposrednoj blizini Ostrogona. Vidi: İ. H. Danīşmend, *Izahlı Osmanlı...*, sv. III, str. 240.

[43] Ovo mjesto u tekstu nije čitljivo jer se nalazi na rubu lista koji je prilikom uvezivanja obrezan. Na osnovu onoga što se da naslutiti i na osnovu smisla, pretpostavljamo da bi trebalo stajati اوستغوندن.

su ispisane na marginama autografa, u spomenutim prijepisima unesene u sam tekst.

Na kraju, spomenimo i to da je pored navedenih bilježaka u ovom kodeksu, na koricama, fol. 1a, 2a, 53a i b i 54b i 95b, bilo i mnoštvo drugih bilježaka. To su zapisi o bivšim vlasnicima, jedna bilješka o imenovanju rumelijskog kaziaskera (qāḍī-i 'askar) iz 1046. (1636.) godine, a najveći broj je pravnih rješenja (decizija), danih u obliku pitanja i odgovora, najčešće iz nasljednog prava.

Zaštitini list rukopisa "Svjetlo istinske spoznaje...". Bilješke je svojom rukom napisao Hasan Kafija Pruščak. Rukopis: Sarajevo OI, R 4579 (fol. 1a).

بسم الله الرحمن الرحيم

Prva stranica autografa "Svjetlo istinske spoznaje...".
Rukopis: Sarajevo OI, R 4579 (fol. 2b).

LITERATURA (SELEKTIVNA)

Adilović, Zuhdija: "Hadiska škola Hasana Kafije Pruščaka i njena uloga u očuvanju izvornog islama na našim prostorima", *Ajvatovica '95.*, Prusac, juna 1995, str. 50-54.

Ahlwardt, W.: *Verzeichniss der arabischen Handschriften der Königlichen Bibliothek zu Berlin*, bd. I-X, Berlin, 1887-1899.

Alić, Salih: "Arapsko-islamska filozofija, definicija i značaj u istoriji", *Prilozi za orijentalnu filologiju*, XXIV/1974. Simpozij o arapsko-islamskoj kulturi. Str. 109-132.

Anawati, Georges C.: "Classification des sciences et structure des summae chez les autours musulmans", *Revue des études islamiques*, LXIV/1976, Paris, 1976. str. 61-70.

'Aṭā'ī, New'ī-zāde: *Ḥadā'iq al-ḥaqā'iq fī takmilat aš-šaqā'iq*, Istanbul, 1268 (1851/52).

Babinger, Franz: *Die Geschichtsschreiber der Osmanen und ihre Werke*, Leipzig, 1927, str. 144-145.

Bağdatlī, Ismā'īl-pāšā: *Hadiyyat al-'ārifīn. Asmā' al-mu'allifīn, wa āṯār al-muṣannifīn*, Istanbul, 1951.

Bajraktarević, Fehim: "Tursko-islamska kulturna baština južnih Slavena", *Mogućnost* (Split), 13, 1966, Br. 4, str. 389-397.

Balić, Smail: *Die Kultur der Bosniaken*. Supplemend I, Inventar des bosnischen literarischen Erbes in orientalischen Sprachen, Wien, 1978.

Balić: Smail: *Kultura Bošnjaka – muslimanska komponenta*, Wien, 1973.

Basmadian: *Essai sur l'histoire de la littérature ottomane*, Constantinople, 1910.

Bašagić-Redžepašić, Safvetbeg: *Kratka uputa u prošlost Bosne i Hercegovine*, Vlastito izdanje, Sarajevo 1900.

Bašagić, Safvetbeg: *Bošnjaci i Hercegovci u islamskoj književnosti*, Sarajevo, 1912., 184. str.

Bašagić, dr Safvet-beg: *Bošnjaci i Hercegovci u islamskoj književnosti. Prilog kulturnoj historiji Bosne i Hercegovine*. Priredili: dr Džemal Ćehajić i mr Amir Ljubović, "Svjetlost", Sarajevo, 1986.

Bašagić, dr Safvetbeg: "Popis orijentalnih rukopisa moje biblioteke", *Glasnik Zemaljskog muzeja*, Sarajevo, 1917, XXVIII/ 1916., str. 224.

Bašagić, Safvetbeg: *Znameniti Hrvati, Bošnjaci i Hercegovci u Turskoj Carevini*, Zagreb, 1931., 79 str.

Blaškovič, Jozef: *Arabische, türkische und persische Handschriften der Universitätsbibliothek in Bratislava*. Unter der Redaktion Jozef Blaškovičs bearbeiteten: Karel Petráček, Jozef Blaškovič, Rudolf Veselý. Bratislava, 1961.

Blochet, E.: *Bibliothèque Nationale. Cataloque des manuscrits turcs*. Supplément turc, tome I, II, Paris, 1932-1933.

Boškov, Vančo: "Dragocjeni rukopisi. Turski dokumenti u franjevačkim samostanima u Bosni i Hercegovini", *Odjek*, godina XXXII, Sarajevo, 1-15. januar 1979., br. 1, str. 14 i 21.

Boškov, Vančo: *Katalog turskih rukopisa franjevačkih samostana u Bosni i Hercegovini*, Orijentalni institut u Sarajevu, Posebna izdanja XV, Sarajevo, 1988.

Brockelmann, C.: *Geschichte der arabischen Literatur* (GAL). Bde. I-II Weimer-Berlin, 1898-1902. Supplementband I-III, 1937-1942.

Brusali, Mehmet Tahir: *Osmanlı müellifleri*, Istanbul, cild 1-3, 1972-1975. Cild I, str. 324-325.

Buhi, Kamil: *Arapski radovi jugoslovenskih pisaca* (s dodatkom), Beograd, 1963., 413 str. + 56 faksimila (neobjavljena doktorska disertacija).

Čelebi, Evlija: *Putopis. Odlomci o jugoslovenskim zemljama*. Preveo, uvod i komentar napisao Hazim Šabanović, Sarajevo, 1967., str. 132-133.

Čepalo Husein: "Prusac", *Ajvatovica '95.*, Prusac, juna 1995, str. 7-13.

Dā'ira al ma'ārif al-islāmiyya, Turān – Būzurğimihr, s. a. Tom II, art. *Aq'ḥiṣārī*, str. 459-460.
Dobrača, Kasim: *Gazi Husrev-begova biblioteka u Sarajevu, Katalog arapskih, turskih i perzijskih rukopisa*, knjiga I, Sarajevo 1963., XXXII+607+15 tbl. +20 str. Knj. II, Sarajevo, 1979., XVIII+1047+XX tbl.
Duraković, Esad: "Pruščakova poruka današnjim Bošnjacima", *Ajvatovica '95.*, Prusac, juna 1995, str. 105-110.
Duraković, Esad: "Pruščakovi radovi o arapskoj metrici", *Dijalog*, br. 1-2, Sarajevo, 1995, str. 209-213.
Isto: "Pruščak's writings on arabic rhetoric", *Dialogue*, International Issue, No, 1-2, Sarajevo, 1995, 163-166.
Encyclopédie de l'Islam, nouv. édit. Leyde–Paris, 1960, tome I, art. "Aqḥiṣārī".
Fajić, Zejnil: *Katalog arapskih, turskih i perzijskih rukopisa.* Gazi Husrev-begova biblioteka Sarajevo, sv. III, Sarajevo, 1991.
Fajić, Zejnil: *Katalog arapskih, turskih, perzijskih i bosanskih rukopisa.* Gazi Husrev-begova biblioteka Sarajevo, sv. V, London – Sarajevo, 1999.
Filipović, Muhamed: "Intelektualni i moralni profil jedne kritike (Teška sudbina Hasana Pruščaka)", *Dijalog*, Sarajevo, 1977., broj 3, str. 87-101.
Filipović, Muhamed: "Prilozi historiji društvene misli u Bosni i Hercegovini", *Radio-Sarajevo – treći program*, godina V, 1976., br. 14, str. 5-30.
Filipović, Nedim: "O problemima društvenog i etničkog razvitka u doba osmanske vlasti", *Prilozi Instituta za istoriju*, god. XI-XII, broj 11-12, Sarajevo 1975.-76., str. 274-282.
Filipović, Nedim: "Uticaj islama na bosansko-hercegovačko tlo", *Radio-Sarajevo – treći program*, godina IV, 1975., br. 9, str. 65-84.
Filipović, Nenad: "Književna baština bosanskih Muslimana na orijentalnim jezicima u svjetlu evropske orijentalistike", *Prilozi za orijentalnu filologiju*, 39/1989, Sarajevo, 1990, str. 153-162.
Fleischer, H. O.: *Catalogus codicum manuscriptorum orientalium Bobliothecae Regiae Dresdensis*, Leipzig, 1831.

Fleischer, H. O.: *Codices arabici, persici, turcici.* In: *Catalogus librorum manuscriptorum qu in bibliotheca senatoria civitatis Lipsiensis adsarvantur.* Grimma, 1838.
Gölpinarli, Abdulbaki: *Mevlana Müzesi. Jazmalar kataloğu* II, Ankara, 1967.
Grozdanić, Sulejman: "Neke opaske o književnosti Bosne i Hercegovine na arapskom jeziku u svjetlu dosadašnjih istraživanja", *Književnost Bosne i Hercegovine u svjetlu dosadašnjih istraživanja,* ANUBiH, Posebna izdanja knj. XXXV, Sarajevo, 1977., str. 65-84.
Grozdanić, dr. Sulejman: "O književnosti Muslimana Bosne i Hercegovine na arapskom jeziku", *Radio-Sarajevo – treći program,* broj 19, 1978., godina VII, str. 525-546.
Grozdanić, Sulejman: "Hasan Kafija Pruščak – naučnik, mislilac i društveni reformator", *Dijalog,* br. 1-2, Sarajevo, 1995, str, 225-228.
Isto: "Hassan Kafi Pruščak – scholar, thinker and social reformer", *Dialogue,* International Issue, No, 1-2, Sarajevo, 1995, 176-179.
Grozdanić, Sulejman, vidi: Ljubović, Amir.
Hadžihasanović, Aziz: Pruščak i Makijaveli, Oko, Sarajevo, 1995., 214. str.
Ḥağği Ḫalīfa Muṣṭafā b. 'Abdullah (Katib Čelebi): *Fezleke-i Tarih,* sv. I-II, Istanbul, 1286-87 (1869.-1870.).
Ḥağği Ḫalīfa (Katib Čelebi): *Kašf aẓ-ẓunūn*: Maarif matbaasi (Istanbul), 1941.-1943.
Hammer Josefh von: *Historija Turskog (Osmanskog) Carstva,* sv. I-III, Zagreb, 1979.
Hamidović, Džemal: *Prusac i njegove znamenitosti,* Sarajevo, 1940.
Handžić, Adem: "O formiranju nekih gradskih naselja u Bosni u XVI stoljeću", *POF,* XXV/1975., Sarajevo 1977., str. 133-169.
Handžić, Mehmed: *Književni rad bosansko-hercegovačkih muslimana,* Državna štamparija, Sarajevo, 1934., 119. str.
Handžić, Mehmed: "Rajske bašče o temeljima vjerovanja (Revdatul-džennat fi usulil-i tikadat)", arapski napisao Hasan-Kafi ef. Pruščak, preveo i bilješkama popratio H. Mehmed Handžić, *Kalendar Gajreta,* god. 1940., str. 34-63. (O drugim izdanjima vidi u poglavlju "Bibliografija radova Hasana Kafije Pruščaka").

Al-Ḫanǧī, Muḥammad b. Muḥammad al-Ḫanǧī al-Bōsnawī /Handžić Mehmed/: *Al-ǧawhar al-asnā fī tarāǧim al-'ulamā' wa šu'arā' Bōsna*, Al-Qāhira, 1349. (1930.).

Hasan Kafi ef. Pruščak: *Rajske bašče. O temeljima vjerovanja.* Muftijstvo Travnik, Travnik, 1995. Predgovor, prijevod i bilješke: H. Mehmed Handžić.

Hasan Kafija Pruščak: *Temelji mudrosti o uređenju svijeta,* Muftijstvo Travnik, Travnik, 1996 (Prusac, juna 1995). Pregovor, prijevod i bilješke: dr Amir Ljubović.

Karácson, dr Imre: *Az Egri Török emlékirat a kormányzás módjáról. Eger vára elfoglalása alkalmával az 1596. évben irta Molla Haszán Elkjáfi*, Budapest, 1909.

Karatay, Fehmi Edhem: *Topkapı Sarayı Müzesi Kütüphanesi. Arapça yazmalar kataloğu*, Istanbul. C I 1962; C II 1964; C III 1966; C IV 1969.

Karatay, Fehmi Edhem: *Topkapı Sarayı Müzesi Kütüphanesi. Turkçe yazmalar kataloğu*, Istanbul, C I-II 1961.

Kasumović, Ismet: "Naša književnost na orijentalnim jezicima u izvorima na orijentalnim jezicima", *Prilozi za orijentalnu filologiju,* 39/1989, Sarajevo, 1990, str. 109-122.

Krafft, A.: *Die arabischen, persischen und türkischen Handschriften der K. K. Orientalischen Akademie zu Wien,* Wien, 1842.

Levend, A. S.: "Siyasetnameler", Türk Dili Araştırmaları, *Belleten Yilligi*, 1962, str. 167-194.

Lexicon bibliographicum et encyclopaedicum a Mustafa ben Abdullah Katib Jelebi dicto et nomine Haji Khalfa celebrat compositum primun edidit... G. Flügel, I-VII, Leipzig-London, 1835-1858.

Ljubović, Amir: "Bibliografija radova Hasana Kafije Pruščaka", *Život*, god. XXIX, knj. LVII, br. 2, Sarajevo, 1980., str. 217-227.

Ljubović, Amir: "Djela jugoslovenskih autora u zbirkama orijentalnih rukopisa u Parizu", *Život*, XXXI, br. 9-10, Sarajevo, 1982. str. 123-130.

Ljubović, Amir: "Filozofsko-politički spisi Hasana Kafije Pruščaka", *Dijalog*, br. 1-2, Sarajevo, 1995, str. 204-208.

Isto: "Philosophical and political writings of Hassan Kafi Pruščak", *Dialogue,* International Issue, No, 1-2, Sarajevo, 1995, 158-162.

Ljubović, Amir: "Jedan autograf Hasana Kafije Pruščaka", *POF*, XXVII-XXIX/1978.-79., Sarajevo, 1980., str. 123-134.
Ljubović, Amir: *Logička djela Bošnjaka na arapskom jeziku,* Orijentalni institut u Sarajevu, Posebna izdanja XVIII, Sarajevo, 1996.
Ljubović, Amir: "Osvrt na monografiju o Hasanu Kafiji Pruščaku", *POF*, XXV/1975., Sarajevo, 1977., str. 337-349.
Ljubović, Amir: "Pruščakova interpretacija uređenja države", *Radio--Sarajevo – treći program*, god. VIII, 1979., br. 24, str. 502-517.
Ljubović, Amir i Sulejman Grozdanić: *Prozna književnost Bosne i Hercegovine na orijentalnim jezicima*, Orijentalni institut u Sarajevu, Posebna izdanja XVII, Sarajevo, 1995.
Mazalić, Đoko: *Biograd – Prusac. Stari bosanski grad*, GZM, Sarajevo, 1951., VI, str. 147-189.
Mitrinovitch N.: "The Turkish "chalabi"", *Journal of the American Oriental Society*, 54 (1934.), str. 194-199.
Mujezinović, Mehmed: *Islamska epigrafika Bosne i Hercegovine*, knj. II, I P. "Veselin Masleša", Sarajevo, 1977.
Mustafa, A. Mehmed: "La crise Ottomane dans la vision de Hasan Kiafi Akhisari (1544.-1616.)", *Revue des etudes sud-est europeennes*, tome XIII-1975. № 3, str. 385-402.
Mušić, Omer: "*Minhāğu-n-nizām fī dīni-l-islām* od Muhameda Prozorca", *POF*, V, Sarajevo, 1955., str. 181-198.
Muvekkit, Salih Sidki Hadžihusejnović: *Tārīḫ-i Bōsnā* (Autograf se nalazio u Orijentalnom institutu u Sarajevu, R 768).
Nakićević, mr. Omer: *Hasan Kafija Pruščak – pionir arapsko--islamskih nauka u Bosni i Hercegovini*. Izdanje: Starješinstvo Islamske Zajednice u SR BiH, Sarajevo, 1977., 192 str.
Nametak, Alija: *Od bešike do motike*. Narodne lirske i pripovjedne pjesme bosansko-hercegovačkih Muslimana, Sarajevo, 1970., str. 154-159.
Nametak, Fehim: "Hasan Kafija Pruščak – život i djelo", *Dijalog*, br. 1-2, Sarajevo, 1995, str. 199-203.
Isto: "Hassan Kafi Pruščak – his life and work", *Dialogue,* International Issue, No, 1-2, Sarajevo, 1995, 153-157.
Nametak, Fehim: *Katalog arapskih, turskih, perzijskih i bosanskih rukopisa*. Gazi Husrev-begova biblioteka Sarajevo, sv. IV, London – Sarajevo, 1998.

Nametak Fehim i Salih Trako: *Katalog, arapskih, perzijskih, turskih i bosanskih rukopisa iz zbirke Bošnjačkog instituta,* Bošnjački institut, sv. I, Zürich, 1997.
Nametak, Fehim: "Traktat o izrazu 'čelebi' Hasana Kafi Pruščaka i kasnija upotreba te riječi", *Anali Gazi Husrev-begove biblioteke*, knj. II-III/1974., str. 35-36.
Nametak, Fehim: "Yaşam Öykücüsü Olarak Hasan Kafi Pruşçak (Akhisari)", *Çevren*, Priştine, 1980., yil VII, № 4, str. 35-49.
Nizam ul alem (Uredba svijeta). Historijsko-politička rasprava, Napisao Hasan Ćafi Pruščak, preveo dr Safvetbeg Bašagić, "Glasnik Zemljskog muzeja u Bosni i Hercegovini" (Sarajevo), XXXI-1919., str. 165-179.
Nizam ul-ulema'ila hatem il enbija' (Niz učenjaka do posljednjeg Božjeg vjerovjesnika). Preveo Mehmed Handžić, "Novi Behar", VIII/1934-35.
Okić, Mehmed Tajib: "Hasan Kjafi Pruščak – naš najveći mislilac XVI vijeka", *Gajret* (Sarajevo), br. 21 od 1.XI.1927., str. 328.
Omerdić, Muharem: "Doprinos Hasana Kafije Pruščaka teološkim i šerijatskopravnim znanostima", *Dijalog*, br. 1-2, Sarajevo, 1995, str. 214-224.
Isto: "The contribution of Hassan Kafi Pruščak to theological and sharia-jurisprudential disciplines", *Dialogue,* International Issue, №, 1-2, Sarajevo, 1995, 167-175.
Pelidija, Enes: "Sumrak Osmanskog Carstva u vrijeme Hasana Kafije Pruščaka", *Ajvatovica '95.*, Prusac, juna 1995, str. 111-117.
Perry, V. J.: *The Ottoman Empire 1566-1617 u: The New Cambridge Moderni History* (Cambridge, 1968), III, edited by R. B. Wernham.
Pertsch, Wilhelm: *Verzeichniss der türkischen Handschriften der Königlichen Bibliothek zu Berlin*, Berlin, 1889.
Petráček, Karel: "Die Chronologie der Werke von Ḥasan al-Kāfī al-Aqḥiṣārī", *Arhiv Orientálni*, 27/4, Prag, 1959, str. 407-412.
Petráček, Karel: vidi: Blaškovič, Jozef.
Popović, Aleksandr: "La littérature ottomane des musulmans yougoslaves. Essai de bibliographie raisonnée", *Jorunal Asiatique*, t. CCLIX, (Paris) 1971, fasc. 3 i 4. str. 309-1376.
Prelog, dr. Milan: *Povijest Bosne u doba osmanlijske vlade*, I-II Sarajevo, s.a.

Primorac Igor: "Od Prusčaka do Whiteheada: Jedna neobična knjiga o savremenoj filozofiji", *Theoria*, god. XIX, br. 1-2, (Beograd) 1976., str. 137-143.
Rieu, Ch.: *Catalogue of the Turkisch Manuscripts in the British Musem*, London, 1888.
Roshental, E. I. J.: *Political Thought in Medieval Islam*, Cambridge, 1962.
Sāmī, Šams ad-dīn Frašari: *Qāmūs al-a'alām*, sv. I-VI, Istanbul, 1302-1316.
Slane, M. le Baron de: *Bibliothèque Nationale. Catalogue manuscrite Arabes*, fasc. I-III, Paris, 1883-1895.
Süreyya, Mehmed: *Sicill-i Osmani yahut Tezkire-i meşahir-i Osmaniye*, Istanbul, 1890-1899, Cilt II.
Šabanović, Hazim: "Istočna djela naših pisaca u Gazi Husrev-begovoj biblioteci", *Glasnik VIS* (nova serija), Sarajevo, 1951., br. 7-9, str. 252-257.
Šabanović, Hazim: *Književnost Muslimana BiH na orijentalnim jezicima* (Biobibliografija), "Svjetlost", Sarajevo, 1973., str. 153-192.
Šabanović, Hazim: "O književnom stvaralaštvu bosanskih Muslimana na orijentalnim jezicima", *Život*, Sarajevo, oktobar-novembar 1972. god. XXI, knj. XLI, br. 10-11, str. 431-440.
Tassy, Garcin de: "Principes de Sagesse, touchant l'art de gouverner, *Uṣūl al-ḥikam fī niẓām al-'ālam*, par Rizwanben-abd oul-mannan-Ac-hissari", *Journal Asistiqus*" IV (1824), str. 213-226 i 283-290.
Tašköprüzade, 'Isām ad-Dīn Aḥmad: *Aš-šaqā'iq an-nu'māniyya fi 'ulamā' ad-dawlat al-'uṯmāniyya*, Bulaq (Kairo), 1299., (1881.-82.).
Isto: Osman Rescher: *Eš-Šaqa'iq en-No'maniyya von Tašköprüzade*, Konstantinopel – Galata, 1927.
Thallóczy – Karáczon: "Eine Staatsschrift des bosnischen Mohammedaners Molla Hassan Klkjafi, 'Über die Art und Weise des Regierens'", *Archiv für slawische Philologe*, XXXII, 1911, str. 139-158.
Isto: *Illyrisch-albanische Forschungen* (München-Leipzig) I, 1916, str. 537-563.

Trako, Salih i Gazić, Lejla: "Rukopisna zbirka Orijentalnog instituta u Sarajevu", *POF,* XXV/1975., Sarajevo, 1977., str. 27-43.
Traljić, Mahmud: "Orijentalna rukopisna djela domaćih autora u Narodnoj biblioteci Bosne i Hercegovine", *Bibliotekarstvo*, Sarajevo, godina XVI/1970., broj 4, str. 55-64.
Trifunović, Emilijana: "Naša književnost na orijentalnim jezicima u jugoslavenskim zbirkama", *Prilozi za orijentalnu filologiju,* 39/1989, Sarajevo, 1990, str. 95-106.
Türk Ansiklopedisi, Cilt VII, Ankara, 1955., str. 408-409.
Tvertinova, A. S.: *Social Ideas in Turkish Didactic-Politico--Economic Treatises of the XVI-XVII Centuries*, Moscou, 1960.
Uzunçarşili, Ismail Hakki: *Osmanlı Devletinin 'Ilmiye Teşkilati*, Türk Tarih Kurumu, VIII seri, sa. 17. Ankara 1965.
Zgodić, Esad: *Bošnjačko iskustvo politike – osmansko doba*, Sarajevo, 1998.
Ždralović, Muhamed: "Djela Hasana Kafija u Orijentalnoj zbirci JAZU", *Život* (Sarajevo), septembar 1977. God. XXVI. Knj. LII, br. 9., str. 289-303.
Veselý, Rudolf, vidi: Błaškovič, Jozef.

Napomena

Autori ove knjige napisali su, preveli i odgovarajućim bilješkama popratili kako slijedi:

Amir Ljubović:

U uvodnoj studiji: Pruščakov rad na logici (str. 26-36), Pruščakovo viđenje uređenja države (str. 42-62) i Dogmatika (str. 66-73).

Prijevodi: "Kafijin kompendijum iz logike" (str. 81-114), "Temelji mudrosti o uređenju svijeta" (str. 119-148) i "Rajske bašče o temeljima islamskog vjerovanja" (str. 153-191).

Prilozi: Bibliografija radova H. K. Pruščaka (str. 237-268).

Fehim Nametak:

U uvodnoj studiji: Biografija (str. 19-26), Filološke rasprave (str. 36-42) i Biografije učenjaka (str. 73-78).

Prijevodi: "Traktat o izraz *čelebi*", (str. 115-118) i "Niz učenjaka do posljednjeg poslanika" (str. 193-234).

Amir Ljubović i *Fehim Nametak* zajednički su uradili:

U uvodnoj studiji: Kafijina djelatnost u oblasti prava (str. 62-66).

Prijevod: "Mač kadije o kažnjavanju" (str. 149-151).

U prilozima: Literatura (str. 269-277).

SADRŽAJ

Amir Ljubović
Fehim Nametak

HASAN KAFIJA PRUŠČAK
I. izdanje
1999.

Izdavač

Sarajevo-Publishing

Za izdavača

Salko Zahiragić

Lektura i korektura

Autori

DTP

Mahir Sokolija

Štampa
OKO

Za štampariju
Rasim Rapa

Tiraž

5.000 primjeraka

ISBN

9958-21-100-9